

ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ISSN | 1105-5960

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ALEXANDRIA - New Greek Hospital.

ΤΕΥΧΟΣ 115

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

ΕΞΟΦΥΛΛΟ

Το Κοτσίκειον το 1932 καρτ ποστάλ εποχής

ΤΕΥΧΟΣ 115
ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2019

Αεροπορική Επιθεώρηση **Απρίλιος 2019**

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Υποδιοικητής Σχολής Διοίκησης & Επιτελών Πολεμικής Αεροπορίας
Σμήναρχος (Ι) Αθανάσιος Τζατζάς
τηλ. 210 8193901

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Καθηγητής Γεράσιμος Καραμπελιάς

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΛΟΓΗΣ / ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Σμήναρχος (Ι) Αθανάσιος Τζατζάς
(Υποδιοικητής ΣΔΙΕΠ/ΠΑ)
Σμήναρχος (Ι) Χρήστος Οικονόμου
(Διευθυντής Μελετών ΣΔΙΕΠ/ΠΑ)
Σμήναρχος (Ι) Χρήστος Συλαϊδής
(Τμηματάρχης Τμήματος Έκδοσης Περιοδικού)
Τηλ. 219 8193915 | Fax 210 2467682

ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

Ουρανία Χατζηδάκη (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Σχολής Ικάρων)

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ανθυπασπιστής (ΕΕΔΕ) Δομνίκη Σπάδα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Υπηρεσία Αεροπορικών Εκδόσεων

ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑ / ΔΙΑΝΟΜΗ

Σχολή Διοίκησης και Επιτελών Πολεμικής Αεροπορίας / Τμήμα Έκδοσης Περιοδικών

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

www.haf.gr/news/publications/aeroporiki-epitheorisi

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ

aero_epi@haf.gr

Σε πρόσφατο αφιέρωμά του, το γνωστό επιστημονικό περιοδικό *Armed Forces and Society* ξεκίνησε μια συζήτηση σχετικά με τη σχέση του στρατιωτικού με τη θεματική της επιστήμης. Το άρθρο υποστηρίζει ότι οι στρατιωτικές οργανώσεις παρουσιάζουν μια πιο αυστηρή μορφή συλλογικής αισθητικής από τις συνηθισμένες γραφειοκρατικές οργανώσεις. Επίσης, ότι η στρατιωτική οργάνωση βασίζεται στους αυστηρούς τρόπους σκέψης και δράσης που απορρέουν από τη συγκεκριμένη στρατιωτική τάση να επιβάλλει την τάξη στο χάος. Αυτό το χαρακτηριστικό είναι αντίθετο με τις σύγχρονες έννοιες του «εκπαιδευτικού επιστημονικού οργανισμού», όπου η διερεύνηση της ποικιλίας, τα επιστημονικά πειράματα και η δοκιμή μη αποδεδειγμένων μεθόδων είναι κεντρικές πρακτικές της επιστήμης.

Η κατάταξη του πολέμου και της επιστήμης ως πρακτικής και θεωρίας ταυτίζει εσφαλμένα την επιστήμη με τη θεωρία, παραγνωρίζοντας την επιστήμη ως επιστημονική πρακτική η οποία είναι εμποτισμένη με τη σχέση εμπειρικής έρευνας και θεωρίας, που καθοδηγεί την τελευταία και επαναπροσδιορίζεται από εκείνη. Πριν από κάποιες δεκαετίες, ο Έλληνας φιλόσοφος και κοινωνικός επιστήμονας Παναγιώτης Κονδύλης είχε θέσει υπόψη μας ότι το υπαρξιακό πρόβλημα της εχθρότητας προηγείται του θεωρητικού προβλήματος της αλήθειας ακόμα και για τον διανοούμενο ή τον επιστήμονα, καθόσον «[τ]ο αποτέλεσμα της έρευνας δεν διαμορφώνεται ως αποκορύφωση μιας λογικής κλίμακας, την οποία πρέπει κανείς να ανέβει οπωσδήποτε, παρά μάλλον ως η συνισταμένη των τοποθετήσεων του υποκειμένου απέναντι σε φιλικές και εχθρικές θέσεις, ως προσδιορισμός της δικής του θέσης και της δικής του ταυτότητας μέσα στην εκάστοτε ενδιαφέρουσα κοινότητα».

Η προσπάθεια της Αεροπορικής Επιθεώρησης να προσκαλέσει, μέσω των θεματικών της αφιερωμάτων, τους επιστήμονες και τους στρατιωτικούς να εκφραστούν τεκμηριωμένα στην εκάστοτε θεματική αποβλέπει, μεταξύ άλλων, στο να φέρει στην επιφάνεια τα θετικά της συνέργειάς των. Το παρόν τεύχος περιλαμβάνει τα εξαιρετικά άρθρα των Νίκου Παναγιωτόπουλου για τη συμβολή των όπλων στη γέννηση της Δημοκρατίας, του Φώτιου Παπαδόπουλου για το σύγχρονο Διεθνές Νομικό Καθεστώς που διέπει τη διεξαγωγή του Αεροπορικού Πολέμου, του Ηλία Καλύβα για την ανάπτυξη θεωρητικών σχημάτων στην υπηρεσία της αεροπορικής ισχύος, του Ιωάννη Παπαφλωράτου για την επανάσταση στη Θεσσαλία (1877-1878), και του Πασχάλη Παλαβούζη για το Ναυτικό Αεροπορικό Σώμα στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1916 – 1918). Το περιοδικό κλείνει με τρεις αναφορές, ένα άρθρο και δύο ομιλίες, στην ιστορική πορεία και τα οφέλη από τη λειτουργία ιδρυμάτων παροχής ιατρικής και νοσηλευτικής φροντίδας στο προσωπικό της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τα άρθρα των Δημήτρη Βογιατζή για τα νοσοκομεία της Αεροπορίας μέχρι την ίδρυση του σημερινού 251 ΓΝΑ, και τις ομιλίες των Παναγιώτη Κορομπίλη και Μιχαλίτσας Στέφα για τον ρόλο και την προσφορά του 251 ΓΝΑ. Μεταξύ άλλων, τα άρθρα αυτά αποσκοπούν στο να προετοιμάσουν τον αναγνώστη για το επόμενο τεύχος, το οποίο θα έχει ως θεματική του ενότητα θέματα που απασχολούν από κοινού το Ιατρικό και Νοσηλευτικό προσωπικό και την Ελληνική Πολεμική Αεροπορία.

¹ Κονδύλης 2001: 56.

Σελ. 4

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΟΠΛΩΝ ΣΤΗ ΓΕΝΝΕΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ.

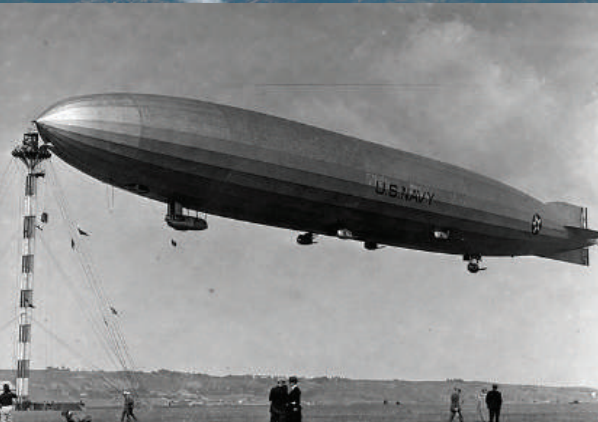
Ανθυποσμηναγός (ΤΟΠ)
Νικόλαος Παναγιωτόπουλος

Σελ.20

ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΟΥ ΔΙΕΠΕΙ ΤΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.

Υποσμηναγός (Δ) Φώτιος Παπαδόπουλος

Σελ. 52

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ. Η ΘΕΩΡΙΑ ΩΣ ΒΑΣΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ.

Ηλίας Καλύβας
Υποψήφιος Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου (Σχολή Πολιτικών Επιστημών / Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας)

Σελ. 74

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ (1877-1878).

Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος
Νομικός-Διεθνολόγος
Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών

Σελ. 110

**ΝΑΥΤΙΚΟ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΟ ΣΩΜΑ ΣΤΙΣ
ΦΛΟΓΕΣ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
(1916-1918).**

Πασχάλης Παλαβούζης
Διευθυντής 1ου ΕΠΑ.Λ. Καβάλας, Ερευνητής
Αεροπορικής - Στρατιωτικής Ιστορίας

Σελ. 138

**ΤΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΣ ΜΕΧΡΙ
ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΙΝΟΥ 251 ΓΝΑ.**

Σμηναγός (Δ) Δημήτρης Βογιατζής
Δρ Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολο-
γίας υπότροφος Αεροπορικής Ιστορίας κυ-
βερνήσεως ΗΠΑ, ιστορικό Μουσείο
Πολεμικής Αεροπορίας

Σελ. 170

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ.
Γ΄ ΙΑΤΡΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
(1982)**

Ομιλία Υποπτεράρχου
Παν. Η. Κορομπίλη

Σελ. 180

**ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΟ
ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΟ ΣΩΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ
ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΣ.**

Μιχαλίτσα Στέφα, Υποπτέραρχος (ΥΝ) ε.α.

Η Συμβολή των Όπλων στη Γένεση της Δημοκρατίας

Ανθυποσημαγός (ΤΟΠ) Νικόλαος Παναγιωτόπουλος

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΥΦΟΡΕΙΤΑΙ

Η Δημοκρατία, ένα πολίτευμα που πρωτοεμφανίστηκε την κλασική εποχή, προπαρασκευαζόταν για αρκετούς αιώνες πριν από τη γένεσή της, που τοποθετείται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Αυτό το μοναδικό φαινόμενο, το οποίο συνέβη στην Ελλάδα, αν και ακολούθησε τον δικό του ρυθμό και απέδωσε μια διαφορετική ποιότητα για έκαστη περιοχή, υπάκουε παντού σε κάποιες γενικές αρχές.¹

Οι πρώτες φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι ξεκάθαρες και καταδεικνύουν τη βασικότερη γενική αρχή του φαινομένου. Όσοι διέθεταν τη δύναμη των όπλων, τόσο για την άμυνα της περιοχής τους όσο και για την ικανοποίηση των επεκτατικών τους βλέψεων, ήταν αυτοί οι οποίοι κυβερνούσαν τις κοινωνίες τους. Η πολιτική ζωή των Ελλήνων καθορίστηκε από τη σχέση αυτή, της σταθερής αναλογίας, δηλαδή, που τη διέκρινε με τα πολεμικά. Με την πάροδο του χρόνου, καθώς άλλαζε η δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής των πολιτών στις πολεμικές επιχειρήσεις, μεταβαλλόταν αναλόγως και η δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής τους στα κοινά².

Πριν τον Δεύτερο Ελληνικό Αποικισμό

Τα ομηρικά έπη, τα πρώτα κείμενα της δυτικής λογοτεχνίας, κατακλύζονται από το

Χάλκινο ειδώλιο πολεμιστή
(περ. 700 π.Χ.)

ηρωικό ιδεώδες της εποχής που αναπολούν. Την εποχή εκείνη, οι επιφανείς άντρες με τα αστραφτερά τους όπλα ήταν αυτοί οι οποίοι καθόριζαν το αποτέλεσμα μιας μάχης. Ο υπόλοιπος στρατός ήταν μια μάζα η οποία δεν μπορούσε να εξοπλιστεί και να εκπαιδευθεί κατάλληλα³. Οι επιφανείς άντρες, που διακρίνονταν για την ανδρεία τους στο πεδίο της μάχης, οι ίδιοι ήταν και πολιτικοί ηγέτες των Ελλήνων. Τα προνόμια των ηγετών αυτών, μεταφέρον-

Εικόνα 1: Αττική Γεωμετρική Οινοχόη, εμπνευσμένη από την ομηρική παράδοση (700 π.Χ.).

ταν κληρονομικά.

«Κι αυτοί, καθώς ψαρόνια σύγγεφο
πετούν για καλιακούδες,
κι όλα μαζί στρηνιάζουν βλέποντας από
μακριά να φτάνει κάποιο γεράκι,
που το θάνατο στα μικροπούλια φέρνει
όμοια κι οι Αργίτες μπρος στον Έχτορα
και στον Αινεία σκορπούσαν
στρηνιάζοντας,
και πια είχαν όλοι τους τον πόλεμο
ξεχάσει.»

(Ιλιάδα, Ν. Καζαντάκης, Ι. Κακριδής, Ρ
755-60).

Στα ίδια έπη εμφανίζονται και οι πρώτες

εκδηλώσεις της πολιτικής ζωής. Οι πολιτικοί ηγέτες της εποχής επιτρέπουν στους υπηκόους τους να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων είτε απλώς παρακολουθώντας την είτε για να εγκρίνουν προτάσεις των ηγεμόνων τους. Εμφανίζεται, λοιπόν, ο στρατός των Δαναών να συγκεντρώνεται για να του μιλήσει ο Αγαμέμνωνας (Ιλιάδα, Β 86-110). Στην ασπίδα του Αχιλλέα (Ιλιάδα, Σ 478-608) παρουσιάζονται δύο συνάξεις. Ο δήμος της Ιθάκης μαζεύεται να παρακολουθήσει τον διάλογο του Τηλεμάχου με τους μνηστήρες (Οδύσεια, Β 291), ενώ στη Σχέρια ο Αλκίνοος υποδέχεται τον Οδυσσέα με ένα «Συμβούλιο» που αποτελείται από ηγήτορες και μέδοντες, προσκαλώντας και άλλους γέροντες για την επόμενη συνάντηση (Οδύσεια, Η 185-190).

Από τους άνακτες, τους βασιλείς της μυκηναϊκής περιόδου, η Ελλάδα βαθμηδόν οδηγείται στην αριστοκρατία. Την αμέσως επόμενη εποχή, λοιπόν, εκείνοι οι λίγοι πλούσιοι οι οποίοι μπορούσαν να συντηρήσουν πολεμικό άλογο και εξοπλισμό, ώστε να εξασφαλίζουν την κοινή άμυνα, ήταν και αυτοί οι οποίοι ασκούσαν την πολιτική εξουσία⁴. Οι αποφάσεις αυτής της μειοψηφίας, της αριστοκρατίας, εξακολουθούν να εγκρίνονται παρουσία όλων.

Η Οπλιτική Επανάσταση

Από τον 8^ο έως τον 6^ο αιώνα π.Χ., οπότε πραγματοποιήθηκε ο δεύτερος ελληνικός

αποικισμός, εμφανίστηκαν οι κατάλληλες συνθήκες, ώστε να διευρυνθεί η μειοψηφία αυτή. Η δημογραφική έκρηξη των ελληνικών πόλεων, σε συνδυασμό με την έλλειψη γης, είχαν ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού να μην μπορεί να επισιτιστεί (αγροτική κρίση).⁵ Γι' αυτόν τον λόγο, οι πόλεις οργανώνουν αποικιακά προγράμματα εν είδει αγροτικών και εμπορικών επιχειρήσεων και εξαπλώνονται σε ολόκληρη σχεδόν τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Οι αποικίες ευημερούν και οι πολίτες τους ορθοποδούν οικονομικά.

Ταυτόχρονα, αυξάνεται η εμπορική δραστηριότητά τους, η βιοτεχνική παραγωγή τους, η πρόσβαση που είχαν σε μέταλλα, η επαφή τους με άλλους λαούς και τις κουλτούρες τους, ενώ γνωρίζουν νέους τύπους όπλων και τακτικών μάχης. Η Μεσόγειος αποτελεί πλέον ένα θέατρο με τεράστια οικονομικά συμφέροντα για όλες τις ελληνικές μητροπόλεις και τις αποικίες τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ξεσπάσουν πολλές διαμάχες και πόλεμοι όπως ο Ληλάντιος πόλεμος (Ηροδότου Ιστορία, Βιβλίο Ε'), η κατάκτηση της Ελευσίνας από τους Αθηναίους (Θουκυδίδου Ιστορία, 2.15.1), η διαμάχη των Αθηναίων με τα Μέγαρα, τη Μυτιλήνη για το Σίγειο (Ηροδότου Ιστορία, Βιβλίο Ε') κ.ά. Την ίδια περίοδο, σε αναβρασμό βρίσκονταν και οι ασιατικές περιοχές της Μεσογείου, γεγονός που αναστάτωση τους Έλληνες και πιθανότατα τους οδήγησε σε μία ανάλογης

κλίμακας πολεμική κινητοποίηση και ένταση.⁶

Πλέον, όλοι οι Έλληνες που μπορούσαν να προμηθευτούν πολεμική εξάρτυση ήταν χρήσιμοι στα πεδία των μαχών. Αρκετοί το έπραξαν, με αποτέλεσμα κάποια στιγμή να γίνει αντιληπτή η δύναμη ισχύος της παράταξής τους και να προκύψει η οπλιτική φάλαγγα. Το ιστορικό αυτό γεγονός, γνωστό ως «Οπλιτική Επανάσταση», πιθανότατα έλαβε χώρα στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ., όπως μας αποδεικνύει η αρχαιότερη μαρτυρία οπλιτικής πανοπλίας από το Άργος.⁷

Ο οπλίτης φέρει βαρύ οπλισμό που αποτελείται από μεταλλικό θώρακα και κράνος, το οποίο έχει στην κορυφή του πεταλόσχημη απόληξη. Είναι οπλισμένος με ξιφολόγχη ή δόρυ⁸ και στρογγυλή ασπίδα με διπλή λαβή. Συντάσσεται σε πυκνές γραμμές σχηματίζοντας μια συμπαγή μάζα, τη φάλαγγα. Με τη διάταξή τους αυτή, είχαν τη δυνατότητα να αποκρούουν τις εχθρικές επιθέσεις, τις εφόδους του ιππικού αλλά και να διασπούν την άμυνα των αντιπάλων, όταν επιτίθενται.⁹

Τον οπλισμό τους τον εξασφάλιζαν από τα εισοδήματά τους, τα οποία τους επέτρεπαν να αφιερώνουν χρόνο και για την εκπαίδευση¹⁰ που απαιτούσε η οπλιτική φάλαγγα. Έτσι, η στελέχωση της οπλιτικής φάλαγγας ήταν ανοιχτή σε όλους όσους είχαν τη δυνατότητα να είναι μαχητές, ώστε να προασπίζονται τα συμφέροντα της πόλης τους αλλά και τα δικά

Εικόνα 2: Πρωτοκορινθιακή Όλπη, που φέρει την αρχαιότερη παράσταση οπλιτικής φάλαγγας. (640 π.Χ.)

τους. Στη φάλαγγα κανένας δεν είναι αναντικατάστατος. Όλοι οι μαχητές μοιάζουν ίδιοι, στέκουν ο ένας δίπλα στον άλλο και αποκλείεται το ατομικό κατόρθωμα, το οποίο χαρακτήριζε τις προηγούμενες περιόδους.¹¹

Οι Έλληνες, με αφορμή την οπλιτική φάλαγγα, αντιλαμβάνονται την αρχή της ισότητας και της εναλλαξιμότητας. Ο θρίαμβος αυτός αρχικά εκφράζεται με τη συμμετοχή των οπλιτών στη διανομή των λαφύρων και των κατακτημένων γαιών. Έπειτα, κατέστη δυνατό το πέρασμα στην ίση διανομή της πολιτικής εξουσίας.¹²

Η πολιτική ζωή των Ελλήνων θεμελιώνεται ακριβώς πάνω στον δεσμό που εμφάνισε η πόλη τους από την πολεμική τους

ετοιμότητα. Να προασπίζονται δηλαδή, αυτήν και τα συμφέροντά της, οι ίδιοι οι κάτοικοί της. Έτσι, η κοινωνική και πολιτική έκφραση της πόλης συνεχώς τροποποιείται στρεφόμενη γύρω από τον βασικό της άξονα, που δεν είναι άλλος από το σώμα των πολεμιστών.¹³

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η περίπτωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας υπήρξε μοναδική σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο. Πέραν των ατελείωτων γραμματειακών και αρχαιολογικών πηγών που προσφέρονται για την μελέτη της, η μοναδικότητά της έγκειται σε πολλά άλλα γεγο-

νότα. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία προηγήθηκε από όλες τις άλλες, δεν είχε πρότυπο και αντίτυπο, υπήρξε η σταθερότερη και μακροβιότερη όλων και διακρίνεται για την ευρηματικότητα και τη ριζοσπαστικότητά της.¹⁴ Το παράδειγμά της λοιπόν, προσφέρεται για να εξακριβωθούν οι συνθήκες που οδήγησαν στη γένεσή της.

Από τον Σόλωνα στον Κλεισθένη

Όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, έτσι και στην Αθήνα, η πολιτική πραγματικότητα ήταν σε άμεση εξάρτηση με τη δυνατότητα στράτευσης των κατοίκων της. Στην αυγή της αρχαϊκής εποχής, σημειώνεται ένα σημαντικό βήμα. Περιορίζεται η συγκεντρωτική εξουσία του βασιλιά με την αφαίρεση της αρχηγίας του στρατού, που αντικαταστάθηκε στα καθήκοντά του αυτά από τον Πολέμαρχο¹⁵.

Όμως, οι πρώτες ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν από τον Σόλωνα στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Με την παραγραφή των χρεών (σεισάχθεια) και τον αναδασμό της γης ευνοεί την αγροτική οικονομία. Ταυτόχρονα, τονώνει τη βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο. Με αυτόν τον τρόπο, ενισχύονται τα έσοδα των Αθηναίων, ώστε να είναι σε θέση να ακολουθούν τις πολεμικές κινητοποιήσεις της πατρίδας τους.¹⁶

Παράλληλα, χωρίζει τους Αθηναίους σε τέσσερις εισοδηματικές κατηγορίες, του πεντακοσιομέδιμους, τους τριακοσιομέδι-

μνους (ή ιππείς), τους διακοσιο-μέδιμους (ή ζευγίτες) και τους θήτες. Αν και οι άρχοντες εξακολουθούν να εκλέγονται από την πρώτη τάξη, πραγματοποιείται ένα καθοριστικό άνοιγμα της κεντρικής εξουσίας προς ένα ευρύτερο τμήμα της πολιάδας κοινότητας. Σε αρκετά αξιώματα συμμετέχουν οι τρεις ανώτερες τάξεις,¹⁷ ενώ οι θήτες, με τη συμμετοχή τους στην Εκκλησία του Δήμου, έχουν τη δυνατότητα να εκλέγουν τους άρχοντες. Τέλος, τα δικαστήρια της Ηλιαίας συγκροτούνται από όλες τις τάξεις.^{18,19}

Στα τέλη του ίδιου αιώνα, ο Κλεισθένης, εκχωρεί και άλλα δικαιώματα στις κατώτερες τάξεις, χωρίς όμως να εξισώνονται οι διαφορές. Δίνει το δικαίωμα στους θήτες να έχουν λόγο στην Εκκλησία του Δήμου (ισηγορία), να εκλέγονται βουλευτές και τους μεταβιβάζει την άσκηση της κεντρικής εξουσίας, μέσω της απεριόριστης νομοθετικής δικαιοδοσίας που απέκτησε η Εκκλησία του Δήμου.²⁰

Η πολιτεία των Αθηναίων ήταν αρκετά έτοιμη και ώριμη να προσφέρει τους υπέρους καρπούς της κλασικής εποχής.

Ο Χρυσός Αιώνας

Το ανεπανάληπτο των επιτυχιών στους Μηδικούς Πολέμους επιβεβαιώνει την ωριμότητα αυτή, ενώ ταυτόχρονα της δίνει ώθηση, ώστε να επιταχύνει τους ρυθμούς της. Οι επιτυχίες των οπλιτών (Μαραθώνας, Πλαταιές), αλλά και του ναυτικού (Σα-

Εικόνα 3: Επιτύμβια στήλη των οπλιτών Χαιρέδημου και Λυκέα. (Υστερος 5^{ος} αιώνα π.Χ.)

λαμίνια), εδραιώνουν ακόμη πιο δυναμικά τις τελευταίες τάξεις στην πολιτική εξουσία, αφού τόνισαν την αξία του πολιτεύματος των Αθηναίων. Μετά την επιτυχή απόκρουση των Περσών, η Αθήνα εγκαινιάζει μια νέα εποχή για εκείνη με την ανάληψη πρωταγωνιστικού ρόλου στη Δηλιακή Συμμαχία.

Οι μαραθωνομάχοι θα αποτελέσουν το σύμβολο αυτής της «πόλης των οπλι-

τών»²¹ σε τέτοιο βαθμό που ακόμη και ο σπουδαιότατος τραγικός ποιητής Αισχύλος στο μνήμα του αναφέρεται μόνο ως μαραθωνομάχος²². Ο Ηρόδοτος, στο έργο του Ιστορίαι του (Ε 78), υμνεί το πολίτευμα των Αθηναίων, το οποίο τους προσέφερε τις αξεπέραστες επιτυχίες στα πεδία των μαχών. Πολύ εύστοχα τονίζει πως, όσον καιρό ήταν δούλοι, πολεμούσαν σαν δειλοί, όταν όμως ελευθερώθηκαν, έγιναν καλύτεροι από όλους στα πολεμικά.

Η Δηλιακή Συμμαχία

Αμέσως μετά τους μαραθωνομάχους, οι Αθηναίοι μετατρέπονται σε θαλασσοκράτορες με πρωτοβουλία του Θεμιστοκλή.²³ Με την επιτυχία στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και την ανάληψη ηγετικού ρόλου στη Δηλιακή Συμμαχία,

στρέφονται ολοένα και περισσότερο στη θάλασσα, αυξάνοντας συνεχώς τη δύναμη και το κύρος τους. Οι άνθρωποι που υπηρετούν στις τριήρεις, οι ερέτες, ήταν κατεξοχήν οι θήτες. Η πόλη αναγνωρίζει τη φυσική δραστηριότητα της κωπηλασίας ως το ίδιο αξιοσέβαστη με την ίππευση του αλόγου.²⁴ Πλέον, οι θήτες αποτελούν τη βάση στην οποία στηρίζεται το μεγαλείο των Αθηναίων. Όπως ακριβώς οι οπλίτες

στην αρχαϊκή περίοδο έγιναν δεκτοί στην εξουσία, διότι αποτελούσαν τον κορμό της πολεμικής μηχανής στην πόλη τους, έτσι και οι ερέτες στην αρχή της κλασικής περιόδου.²⁵

Η Αθήνα ωριμάζει συνεχώς. Η αυτοπεποίθησή της είναι υψηλή και οι πολίτες της πολύ δραστήριοι σε όλους τους τομείς. Η Δηλιακή Συμμαχία εκτόπισε τους Πέρσες από το Αιγαίο, ενώ παράλληλα οι σύμμαχοι των Αθηναίων προτίμησαν να πληρώνουν φόρους, παρά να υπηρετούν στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι Αθηναίοι, με την προθυμία τους να υπηρετούν στις τριήρεις, εξασφαλίζουν πείρα στα πολεμικά και χρήματα στο ταμείο τους.²⁶ Η εποχή του Περικλή φτάνει και η Δημοκρατία κατακτά την αρτιότερη μορφή της.

Το 458 π.Χ. οι ζευγίτες, που υπηρετούσαν στην τάξη των οπλιτών, μπορούν πλέον να εκλέγονται και αυτοί ως άρχοντες.²⁷ Περί το 450 π.Χ. το ίδιο συμβαίνει και με τους θήτες.²⁸ Υπήρχαν όμως αντικειμενικές δυσκολίες που εμποδίζαν τη συμμετοχή των φτωχότερων τάξεων στα πολιτικά καθήκοντα. Τα λειτουργήματα των βουλευτών, των αρχόντων και των ηλιαστών απαιτούσαν τακτική παρουσία. Η απώλεια του ημερομισθίου, τα οδοιπορικά έξοδα για όσους έμεναν μακριά από το άστυ, καθώς και οι μέρες της οδοιπορίας, που αντιστοιχούσαν σε επιπλέον απολεσθέντα εισοδήματα, απέκλειαν αρκετούς πολίτες από την ανάληψη συγκεκριμένων καθηκόντων. Τα κωλύματα

αυτά ξεπεράστηκαν με την καταβολή μισθού στα προαναφερθέντα λειτουργήματα. Οι μισθοί αυτοί αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση της ζημίας. Με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, μετά από σύντομες αλλά ακραίες τυραννικές διακυβερνήσεις, το 404 π.Χ. καθιερώθηκε μισθός και για τους εκκλησιάζοντες πολίτες.²⁹

Οι Στρατηγοί

Όλοι οι αξιωματούχοι της Αθηναϊκής Δημοκρατίας επιλέγονταν με κλήρο και υπηρετούσαν για μια μόνο ενιαύσια θητεία. Εντούτοις, κανένας πολίτης με σώας τας φρένας δε θα εμπιστευόταν τη ζωή του στη μάχη σε έναν αξιωματούχο που έχει επιλεγεί με κλήρο.³⁰

Έτσι, ο θεσμός των Δέκα Στρατηγών αποτελεί τη λαμπερή εξαίρεση της πόλης των Αθηναίων. Αρχικά, οι Στρατηγοί εκλέγονταν από τη συνέλευση των φυλών, ένας για κάθε φυλή.³¹ Η αξία όμως του θεσμού αυξάνεται συνεχώς. Στη μάχη του Μαραθώνα, ο Πολέμαρχος ελέγχει τους Στρατηγούς, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, κατά τη δεύτερη περσική εισβολή, ο ρόλος του Πολέμαρχου έχει παραμερισθεί από τους Στρατηγούς.³²

Οι Στρατηγοί υπηρετούσαν για όσα χρόνια τους δεχόταν η Εκκλησία του Δήμου, αφού μπορούσαν να επανεκλεγούν, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αξιώματα. Στη συνέχεια, η διαδικασία της εκλογής τους έγινε πιο ευέλικτη, αφού

πλέον το σύνολο του αθηναϊκού λαού εξέλεγε τους ικανότερους Αθηναίους, με αποτέλεσμα να υπάρχει η δυνατότητα εκλογής δύο ή και περισσοτέρων Στρατηγών από την ίδια φυλή.³³

Παράλληλα, η Εκκλησία του Δήμου αποφάσιζε για τις εξουσίες που θα εκχωρούσε στους Στρατηγούς της. Ορισμένες φορές, περιέβαλλε τους Στρατηγούς με πλήρεις εξουσίες, ως αυτοκράτορα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απαλλάσσονταν από την υποχρέωση να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους στον αθηναϊκό λαό.³⁴

Πέραν των εκστρατειών, τους ανέθεταν και την άμυνα της πόλης. Έτσι, ήλεγχαν τις διαδικασίες της Τριηραρχίας και της Εισφοράς και ήταν υπεύθυνοι για τις φρουρές που βρίσκονταν στα σύνορα της Αττικής και στα λιμάνια. Επίσης, είχαν και δικαστικές εξουσίες, αφού χειρίζονταν ποινικές υποθέσεις και προήδρευαν σε ορισμένα δικαστήρια.³⁵

Το αξίωμα του Στρατηγού δεν ήταν σπουδαιότερο των υπολοίπων αρχόντων. Όμως, ήταν το μόνο που στηριζόταν στην ψήφο κι έτσι πολίτες με κύρος και με ξεχωριστές προσωπικότητες, καταλαμβάνοντας το αξίωμα αυτό, το καταξίωσαν ως το πιο σημαντικό και ιδιαίτερο.³⁶

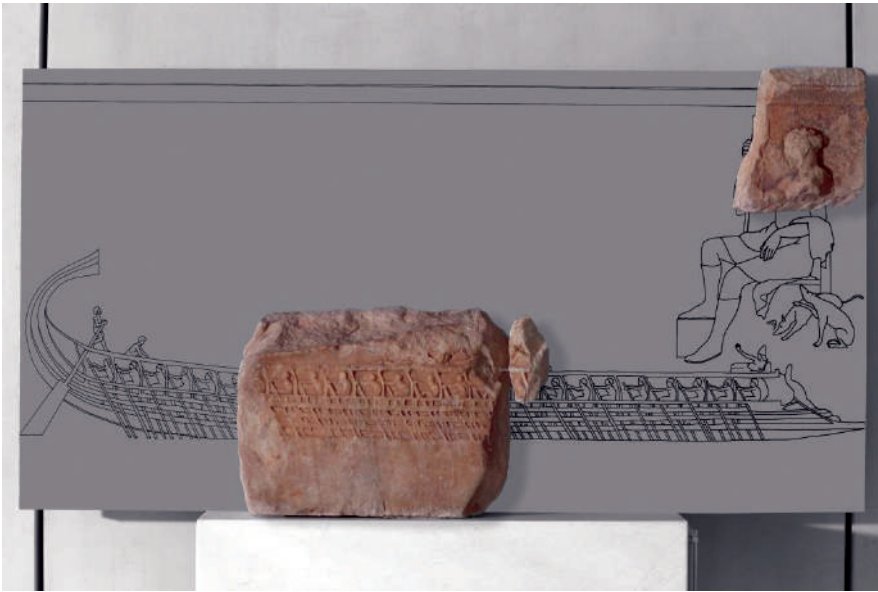
Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος

Στην αυγή του Πελοποννησιακού Πολέμου (431 – 304 π.Χ.), οι Αθηναίοι είναι «νεωτεριστές και γρήγοροι στη σύλληψη και πραγ-

ματοποίηση των σχεδίων τους. Τολμηροί πέρα από τις δυνάμεις τους, ριψοκίνδουνοι πέρα από την κρίση τους και αισιόδοξοι μέσα στις συμφορές», αναφέρει ο Θουκυδίδης (Ιστορία, 1.70.3). Και συνεχίζει υμνώντας τους ως άοκνους, ταχύτατους, γενναίους, εργατικούς και με εκσυγχρονισμένο πολιτικό σύστημα (1.70.4-71).

Αυτή η υπεροχή των Αθηναίων, πηγάζει από το πολίτευμά τους. Ήταν οι ίδιοι οι Αθηναίοι - πολεμιστές, οι οποίοι αποφάσιζαν για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις.³⁷ Ήταν οι ίδιοι που έφεραν την ευθύνη των αποφάσεών τους. Το είχαν αποδείξει λίγα χρόνια νωρίτερα (463 π.Χ.), όταν ο κύριος όγκος των δυνάμεών τους πολεμούσε σε δύο μέτωπα - Αίγυπτο και Αίγινα - και απέκρουσαν εισβολές των Κορινθίων με μια τρίτη εφεδρεία, που αποτελείτο από «πρεσβυτάτους και νεοτάτους» (Θουκυδίδου Ιστορία, 1.105-106). Το αποδείκνυαν συνεχώς και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Η αθηναϊκή πολιτεία δαπανούσε το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων της για κάθε είδους εξοπλισμούς και για τις πολεμικές κινητοποιήσεις. Οι πολίτες που υπηρετούσαν στις πολεμικές επιχειρήσεις, μέχρι το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ελάμβαναν ημερήσια αποζημίωση. Επιπλέον, όσοι υπηρετούσαν ως ιππείς και δεν μπορούσαν πλέον να διατρέφουν το άλογο τους, ελάμβαναν επιδότηση. Στους θήτες χορηγήθηκε πανοπλία οπλίτη³⁸. Επιδοτήθηκαν τα θύματα πολέμου και οι θυγατέρες των

Εικόνα 4: Αφιέρωμα που απεικονίζει το πλοίο Πάραλος», την επίσημη κρατική τριήρη (5^{ος} αιώνας π.Χ.).

πεσότων. Η μετακλεισθένεια Αθήνα χρησιμοποιούσε αποκλειστικά δημόσιους πόρους για τη ναυπήγηση, συντήρηση και κίνηση των πλοίων, καθώς και για την οικοδόμηση και συντήρηση τειχών, φρουρίων, ναυστάθμων και ναυπηγείων.³⁹

Η Δημοκρατία δεν προδόθηκε ποτέ από το άνοιγμα της αθηναϊκής πολιτείας στα πολεμικά. Τουναντίον, δικαιώθηκε. Ένα εξαιρετικά εντυπωσιακό παράδειγμα, που φανερώνει την άρρηκτη σχέση του Αθηναίου μαχητή με τη Δημοκρατία, δόθηκε και το 411 π.Χ. Μετά τη σοβαρή ήττα των Αθηναίων στη Σικελία, οι αντίπαλοι της Δημοκρατίας στην Αθήνα εγκαθιδρύουν ολιγαρχικό πολίτευμα. Όταν το έμαθε αυτό ο αθηναϊκός στρατός και στόλος, που βρι-

σκόταν στη Σάμο για επιχειρήσεις, καθαίρεσε τους Στρατηγούς, που ήταν έτοιμοι να συνταχθούν με το μέρος των ολιγαρχικών, και εξέλεξε άλλους, που ήταν γνωστοί για τις δημοκρατικές τους πεποιθήσεις (Θουκυδίδου Ιστορία 8.76.2-6). Έτσι, το εγχείρημα των ολιγαρχικών απέτυχε και οι πολίτες - μαχητές διακήρυξαν ότι αυτοί εκπροσωπούν το σύνολο της πολιτείας και η Συνέλευσή τους είναι ισοδύναμη με της Πνύκας.⁴⁰ Οι Αθηναίοι ήταν πάντα πρόθυμοι να υπηρετήσουν στον στόλο, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων.⁴¹ Ακόμη και οι ζευγίτες, οι οπλιτικές δυνάμεις της Αθήνας, στελέχωναν τις τριήρεις ως ερέτες, όταν οι ανάγκες το απαιτούσαν, όπως το 406 π.Χ. στη ναυμαχία των Αργινουσών.⁴² Οι Αθη-

ναίοι είχαν κατανοήσει τη βασικότερη έννοια της ελευθερίας του λόγου, σύμφωνα με την οποία το κοινό συμφέρον είναι προτιμότερο από το ιδιωτικό, γεγονός που δηλώνεται με έμφαση από τον Περικλή, στον Θουκυδίδη (Ιστορία, 2.60.2-3).

Έως εκείνη την εποχή, ο Αθηναίος θεμελιώνει την εκδήλωση της ιδιότητας του πολίτη σε τρία επίπεδα. Το πολιτικό, το θρησκευτικό και το στρατιωτικό. Η στρατιωτική εκδήλωση του βίου του όμως, ήταν η πιο διαδεδομένη, η πιο βασική και την υπηρετούσε πάντα με συνέπεια.⁴³

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι Πέρσες επηρέαζαν τις εξελίξεις χρηματοδοτώντας είτε τη μία είτε την άλλη πλευρά. Προς το τέλος της περιόδου αυτής, οι τεράστιες απώλειες σε χρήματα και ανθρώπινο δυναμικό οδήγησαν στην εμφάνιση των πρώτων μισθοφορικών στρατευμάτων. Το γεγονός αυτό υπήρξε καταλυτικό για τη σταδιακή εξασθένηση της Δημοκρατίας.

Ο 4ο Αιώνας π.Χ.

Οι Έλληνες ήταν εξαντλημένοι από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Ο πλούτος είχε συσσωρευθεί σε λίγους πολίτες, οι οικονομικοί πόροι των πόλεων είχαν εξαντληθεί, το εμπόριο είχε εξασθενήσει, με αποτέλεσμα

πολλοί να προσφεύγουν στα μισθοφορικά στρατεύματα για να βιοποριστούν.

Η λύση των μισθοφορικών στρατευμάτων φαίνεται να εξυπηρετεί και για άλλους λόγους. Από την μία, οι πολίτες ανέθεταν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις σε τρίτους, ώστε αυτοί να μπορούν να ασχοληθούν με τις εργασίες τους. Από την άλλη, οι Στρατηγοί διέθεταν μεγαλύτερη ευελιξία κινήσεων, αφού πλέον ήλεγχαν τα στρατεύματά τους, τα οποία ήταν υποτακτικά όργανά της θέλησης εκείνου που τα πληρώνει.

Βαθμηδόν, τα στρατεύματα συγκροτούνται από μισθοφόρους αντικαθιστώντας τους πολίτες-μαχητές. Η συντήρηση των μισθοφορικών στρατευμάτων ήταν πολύ δαπανηρή, αφού ο μισθοφόρος λάμβανε υψηλότερο μισθό από τον πολίτη-μαχητή. Καθώς αύξαναν συνεχώς οι δαπάνες αυτές, οι πόλεις εμφάνιζαν αδυναμία να τις καλύψουν. Έτσι, οι Στρατηγοί προσέφευγαν σε άλλα μέσα, ώστε να πληρώνουν τα στρατεύματά τους, όπως λεηλασίες, τα οποία όμως καταλογίζονταν ως απεχθείς ενέργειες της πόλης τους και όχι των ιδίων.

Από το σύστημα αυτό η Αθήνα έχει τρομερές απώλειες. Ενώ έχει δημιουργήσει τη Δεύτερη Δηλιακή Συμμαχία, στην οποία προσπαθούσε να ηγηθεί με φειδώ, γινόταν πιο καταπιεστική απ' ό,τι στην Πρώτη Δηλιακή Συμμαχία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τερματιστούν οι αξιώσεις της από το Αιγαίο, να εξασθενήσει οικονομικά, να χάσει

Εικόνα 5: Μορφές μαχητών από το ανατολικό αέτωμα του ναού της Αφραίας Αθηνάς (500-490 π.Χ.).

τις εμπορικές οδούς του Εύξεινου Πόντου και της Αιγύπτου - δηλαδή των κέντρων προμήθειας δημητριακών - να χάσει στρατηγικές θέσεις, πλοία και ανθρώπινο δυναμικό.

Ο σημαντικότερος, όμως, αντίκτυπος της κατάστασης αυτής, είναι ψυχολογικός και πολιτικός συνάμα. Ο πολίτης εγκαταλείπει τα όπλα του, τα σύμβολα της ίδιας της εξουσίας του, και αναθέτει σε τρίτους την υπεράσπισή του. Η τριουπόστατη διάσταση του πολίτη - πολιτική, θρησκευτική και στρατιωτική - πλέον ατροφεί και μαζί της εξασθενεί και η ίδια η Δημοκρατία.

Ο Ισοκράτης, αναπολώντας το ένδοξο παρελθόν των Αθηναίων, τους επιπλήττει που επιθυμούν να βασιλεύουν επί των άλλων, ενώ δεν έχουν τη διάθεση να στρατευτούν (Περί της Ειρήνης, 44). Με διάθεση υπερβολής, θέλοντας να ψέξει τη σταδιακή απομάκρυνση των πολιτών από τα στρατιωτικά, παρατηρεί πως άλλοτε, στις τριήρεις, που έφεραν πολίτες οπλισμένους, κωπηλατούσαν οι ξένοι και οι δούλοι, ενώ πλέον συμβαίνει το ανάποδο (Περί της

Ειρήνης, 48).⁴⁴

Στο ίδιο πνεύμα, ο Δημοσθένης προτείνει τη δημιουργία ενός στρατού, αν όχι αποτελούμενου από πολίτες, τουλάχιστον μονίμου, ώστε να μπορεί να ελέγχει η πόλη τον στρατό και τους Στρατηγούς και να διατηρήσει τις κτήσεις της.⁴⁵ Ακόμη και οι φιλόσοφοι αναπολούσαν την ένδοξη εποχή των πολιτών-πολεμιστών. Ο Πλάτωνας θέλει την Πολιτεία του να την κυβερνούν οι φύλακες, ικανότατοι πολίτες στη φιλοσοφία και στα πολεμικά. Εξάλλου, σε προηγούμενο έργο του, στο Συμπόσιο, υμνεί την ηρωική στάση του δασκάλου του Σωκράτη σε όλες τις πολεμικές επιχειρήσεις που συμμετείχε (219.5-221.3). Στα Πολιτικά, ο Αριστοτέλης ανακαλεί με νοσταλγία την πολιτεία των οπλιτών, που κατά τη γνώμη του ήταν το καλύτερο πολίτευμα.

Ο Θεσμός της Εφηβείας

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. αναδιοργανώνεται

16 Αεροπορική Επιθεώρηση

ΤΕΥΧΟΣ 115 | Απρίλιος 2019

ο θεσμός της Εφηβείας. Η Εφηβεία ήταν πιθανότατα ένας παλιός θεσμός, που την εποχή εκείνη επισημοποιήθηκε. Ίσως οι ρίζες της να φτάνουν μέχρι και την προϊστορική εποχή και να απηχεί τη μύηση των αγοριών στη χρήση των όπλων και στα καθήκοντα της κοινότητας.⁴⁶

Όλοι οι Αθηναίοι, όταν συμπλήρωναν το 18ο έτος της ηλικίας τους, δέχονταν διετή στρατιωτική εκπαίδευση. Πέραν της ενίσχυσης του σώματος των μαχητών και την στρατιωτική κατάρτιση του συνόλου των Αθηναίων, η Εφηβεία σκόπευε στην προετοιμασία του Αθηναίου για την κατάσταση του πολίτη.⁴⁷

Οι ήβοντες τον πρώτο χρόνο υπηρετούσαν στον Πειραιά, ενώ τον δεύτερο στα σύνορα της Αττικής (περί την πόλιν –περίπολοι).⁴⁸ Το κράτος επιβαρυνόταν με τη

διατροφή των εφήβων και των εκπαιδευτών τους, ενώ τους χορηγούσε οπλικό εξοπλισμό. Είτε κατά τη διάρκεια της τελετής που παραλάμβαναν τον οπλισμό τους είτε με το πέρας της θητείας τους, οι Έφηβοι ορκίζονταν:⁴⁹

«Δε θα ντροπιάσω τα ιερά όπλα μας, ούτε θα εγκαταλείψω το σύντροφό μου, όπου και αν βρίσκομαι. Θα υπερασπίζομαι τα δικαιώματα των θεών και των ανθρώπων και όταν πεθάνω δε θα αφήσω τη γενέτειρά μου μικρότερη, αλλά μεγαλύτερη και καλύτερη, όσο μπορώ εγώ ο ίδιος και με τη βοήθεια όλων. Θα σέβομαι τους εκάστοτε ηγεμόνες και τους θεσμούς που υπάρχουν και όλους τους άλλους που μπορεί να θεσπισθούν στο μέλλον. Και αν κάποιος προσπαθήσει να καταλύσει τους θεσμούς, θα αντισταθώ όσο μπορώ και με τη βοήθεια όλων. Θα τιμώ τη λατρεία των πατέρων μου. Μάρτυρές μου οι θεοί Άγραυλος, Εστία, Ενωύ, Ενωάλιος, Άρης και η Αθηνά η Πολεμική, ο Ζεύς, η Θαλλώ, η Αυξώ, η Ηγεμόνη, ο Ηρακλής και τα σύνορα της γενέτειράς μου, το σιτάρι, το κριθάρι, τα αμπέλια, οι ελιές και οι συκιές.»

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στα χρόνια που ακολουθούν, υποχωρεί σταδιακά η άμεση δημοκρατία, με αποτέλεσμα να καταστεί πλέον ένας κενός τύπος και η ιδιότητα του πολίτη να χάσει την αίγλη της. Αν και αυτός ο τύπος πολιτεύματος εξακολουθούσε να ονομάζεται Δημοκρατία, είναι σχεδόν αδιανόητο ότι

Εικόνα 6: Χάλκινο κράνος κορινθιακού τύπου.
(6^{ος} αιώνας π.Χ.)

ένα τέτοιο πολίτευμα θα χαρακτηριζόταν έτσι με βάση τα κριτήρια του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁰

Η Δημοκρατία της κλασικής αρχαιότητας, η πρώτη Δημοκρατία, κυοφορήθηκε στην αξεπέραστη μήτρα της Ελλάδας, μετά από τη σπερματική επίδραση των οπλοφόρων πολιτών. Σαν άλλοι Κουρήτες, οι πολίτες-μαχητές προστάτευαν το σπαργανωμένο βρέφος, αναθρέφοντάς το με τις πολεμικές ιαχές του ένδοξου παρόντος τους.

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, ο περήφανος αθηναϊκός λαός δεν βρισκόταν μόνο σε όλες τις άκρες του Ελληνικού –και όχι μόνο– κόσμου, να πολεμά. Μεγαλουργούσε και στον ιερό του βράχο, σηματοδοτώντας την παγκόσμια κληρονομιά που άφησε, με τη Θεία Ακρόπολη. Ο Παρθενώνας, ένας ναός απείρου κάλλους, δεν είναι αφιερωμένος στη θεά Αθηνά, αλλά στην Αθήνα. Ένας θησαυρός της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπου προβάλλεται η πνευματική και η πολιτική της δόξα⁵¹.

Την εξωτερική δομή του ναού, το πτερό, την κόσμησαν με 92 μετόπες. Την ανατολική πλευρά με τη Γιγαντομαχία, τη δυτική με την Αμαζονομαχία, τη νότια με την Κενταυρομαχία και τη βόρεια με την Άλωση της Τροίας. Στην είσοδο του ιερού βράχου, δίπλα στα Προπύλαια, υπάρχει ο ναός της Αθηνάς Νίκης, που διακοσμήθηκε με μια παράσταση μάχης Ελλήνων και Περσών. Πρώτη φορά ελληνικό κτίριο

αφηγείται ένα ιστορικό θέμα.

Μία πανστρατιά από δοξασμένους Έλληνες μαχητές, παραταγμένους στις τέσσερις πλευρές του ναού, θωρακίζει τον ιερό καρπό των Αθηνών, τον Παρθενώνα. Αγέρωχοι, ακατάβλητοι και επιβλητικοί, πιστοί σκοποί στο πανανθρώπινο καθήκον τους, φρουρούν τον παντοτινό θησαυρό τους, αυτοί οι αιώνιοι «δορυφόροι». Και εμπροσθοφυλακή, οι ίδιοι οι Μαραθωνομάχοι.

Στις μέρες μας, στην Ελλάδα, τη ημέρα της Δημοκρατίας, η γενεσιουργός επίδραση των όπλων στη Δημοκρατία επισφραγίζεται με τον όρκο που δίνουν κάποιοι λειτουργοί της πολιτείας. Έναν όρκο αίματος για την υπεράσπισή της και, μάλιστα, μέχρι τελευταίας ρανίδας του αίματός τους. Και είναι αυτοί οι λειτουργοί οι οποίοι φέρουν τα όπλα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΕΛΟΥΣ

1. Σακελλαρίου, σελίδα 579.
2. Mosse, Schnapp - Gourbeillon, σελίδες 186-7.
3. Mosse, *Η Γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Χαρακτήρας της Ελληνικής Πολιτικής 800 - 400 π.Χ.*, σελίδες 118-9.
4. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, σελίδες 26-7.
5. Mosse, Schnapp - Gourbeillon, σελίδα 183.
6. Mosse, *Η Γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Χαρακτήρας της Ελληνικής Πολιτικής 800 - 400 π.Χ.*, σελίδες 118-27.

7. Mosse, *Η Γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Χαρακτήρας της Ελληνικής Πολιτικής 800 - 400 π.Χ.*, σελίδες 118-27.
8. Mosse, Schnapp – Gourbeillon, σελίδα 186.
9. Mosse, *Η Γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Χαρακτήρας της Ελληνικής Πολιτικής 800 - 400 π.Χ.*, σελίδα 120.
10. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Μελέτες για το Πολίτευμα και την Ιδεολογία των Αθηναίων*, σελίδα 46.
11. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, σελίδα 27.
12. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, σελίδα 27.
13. Mosse, Schnapp - Gourbeillon, σελίδες 186-7.
14. Σακελλαρίου, σελίδες 579-80.
15. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Μελέτες για το Πολίτευμα και την Ιδεολογία των Αθηναίων*, σελίδα 46.
16. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Μελέτες για το Πολίτευμα και την Ιδεολογία των Αθηναίων*, σελίδες 46-7.
17. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Μελέτες για το Πολίτευμα και την Ιδεολογία των Αθηναίων*, σελίδα 45.
18. Mosse, *Πολιτική και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, σελίδες 88-9.
19. Starr, σελίδα 21.
20. Σακελλαρίου, σελίδες 5, 23, 134, 171.
21. Mosse, Schnapp - Gourbeillon, σελίδα 238.
22. Μαυρόπουλος, Αισχύλος, σελίδα 31.
Το σήμα του έφερε το εξής επίγραμμα:
«Τον Αισχύλο τον Αθηναίο, γιο του Ευοφορίωνα, κρύβει αυτό το μνήμα της σιτοφόρας Γέλας, τώρα που πέθανε. Για την καλόφημη δύναμή του μπορούν να μιλήσουν το άλσος του Μαραθώνα και οι μακρόμαλλοι Πέρσες που τον γνώρισαν.»
23. Starr, σελίδες 41-2.
24. Amouretti, Ruze, σελίδα 87.
25. Carey, σελίδα 38.
26. Mosse, Schnapp - Gourbeillon, σελίδα 265.
27. Kegan, σελίδα 102.
28. Σακελλαρίου, σελίδα 5.
29. Σακελλαρίου, σελίδες 134-5, 258.
30. Starr, σελίδα 73.
31. Sinclair, σελίδα 61.
32. Σακελλαρίου, σελίδα 283.
33. Sinclair, σελίδα 61.
34. Σακελλαρίου, σελίδα 283.
35. Σακελλαρίου, σελίδα 200.
36. Σακελλαρίου, σελίδα 200.
37. Mosse, Schnapp - Gourbeillon, σελίδες 250-1.
38. Σακελλαρίου, σελίδα 281.
39. Σακελλαρίου, σελίδες 257-8.
40. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, σελίδες 71-2.
41. Sinclair, σελίδα 65.
42. Starr, σελίδα 81.
43. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, σελίδες 61, 69-70.
44. Gorresst, σελίδες 398-406.
45. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, σελίδες 97-8.
46. Σακελλαρίου, σελίδα 131.
47. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, σελίδες 49-50.
48. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Μελέτες για το Πολίτευμα και την Ιδεολογία των Αθηναίων*, σελίδα 227.
49. Σακελλαρίου, σελίδες 130-1.
50. Mosse, Schnapp - Gourbeillon, σελίδες 439-40.
51. Πλάντζος, σελίδα 152.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

M.-C. Amouretti, F. Ruze, *Κοινωνία και Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, Γ. Γεωργαμλής (Μετάφραση), Αθήνα, 2004, Εκδόσεις Πατάκη.

C. Carey, *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*, Ε. Η. Βολονάκη (Μετάφραση), Αθήνα, 2010, Εκδόσεις Παπαζήση.

C. Farrar, *Οι Αρχές της Δημοκρατικής Σκέψης στην Κλασική Αθήνα*, Αντ. Η. Σακελλαρίου (Μετάφραση), Αθήνα, 1991, Εκδόσεις Παπαδήμα.

W.G. Gorresst, *Το Τέλος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Κοινωνικές και Πολιτικές Όψεις της Παρακμής της Ελληνικής Πόλεως του 4ου Αιώνα π.Χ.*, Γ. Κ. Βλάχου (Επιμέλεια), Αθήνα, 1978, Εκδόσεις Παπαζήση.

D. Kegan, *Περικλής ο Αθηναίος και η Γέννηση της Δημοκρατίας*, Ο. Παπακώστα (Μετάφραση), Αθήνα, 2005, Εκδόσεις Ωκεανίδα.

C. Mosse, *Η Γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Χαρακτήρας της Ελληνικής Πολιτικής 800 - 400 π.Χ.*, Α. Παναγόπουλος (Μετάφραση), Αθήνα, 1994, Εκδόσεις Παπαδήμα.

C. Mosse, *Πολιτική και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Κ. Μπούρας (Μετάφραση), Αθήνα, 2003, Εκδόσεις Σαββάλα.

C. Mosse, *Ο Πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και Εξέλιξη της Πολιτικής Σκέψης και Πράξης*, Ι. Παπακωνσταντίνου (Μετάφραση), Αθήνα, 1996, Εκδόσεις Σαββάλα.

C. Mosse, A. Schnapp - Gourbeillon, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000 - 31 π.Χ.)*, Λ. Στεφάνου (Μετάφραση), Αθήνα, 2015, Εκδόσεις Παπαδήμα.

J. de Romilly, *Η Έξαρση της Δημοκρατίας στην Αρχαία Αθήνα*, Μ. Αθανασίου και Κ. Μηλιαρέση (Μετάφραση), Αθήνα, 2006, Εκδόσεις Το Άστυ.

R.K. Sinclair, *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην Αρχαία Αθήνα*, Ε. Ταμβάκη (Μετάφραση), Αθήνα, 1997, Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

C. G. Starr, *Η Γέννηση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Η Εκκλησία του Δήμου κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ.*, Μ. Καρδαμίτσα - Ψυχογιού (Μετάφραση), Αθήνα, 1999, Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Μελέτες για το Πολίτευμα και την Ιδεολογία των Αθηναίων, Ακαδημία Αθηνών. Δημοσιεύματα της Επιτροπής Ερευνών, Αθήνα, 1995, Ακαδημία Αθηνών.

Θ. Γ. Μαυρόπουλος, *Αισχύλος*, Θεσσαλονίκη, 2005, Εκδόσεις Ζήτηρος.

Δ. Πλάντζος, *Ελληνική Τέχνη και Αρχαιολογία*, Αθήνα, 2013, Εκδόσεις Καπόν.

Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ηράκλειο, 2004, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

https://el.wikipedia.org/w/index.php?title=Ακρόπολη_Αθηνών&oldid=6647193
Περίληψη: Πλάντζος, σελίδα 54.

Εικόνα 1:
<http://slideplayer.gr/slide/4867938/images/69/ΥΓ+2β+οινοχόη.+Αγορά+τηςΑθήνας.+ΥΓ2+οινοχόη.jpg>

Εικόνα 2:
https://el.wikipedia.org/w/index.php?title=Αγγείο_Κίτς&oldid=5707571

Εικόνα 3:
https://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=4554.

Εικόνα 4:
www.theacropolismuseum.gr/el/content/ta-afieromata-stin-akropoli-ton-klasikon-hronon

Εικόνα 5: Πλάντζος, σελίδες 127-8.

Εικόνα 6: Πλάντζος, σελίδα 141

Το Σύγχρονο Διεθνές Νομικό Καθεστώς που Διέπει τη Διεξαγωγή του Αεροπορικού Πολέμου

Υποσμηναγός (Δ) Φώτιος Παπαδόπουλος

Εισαγωγή

Η πρώτη πτήση του ανθρώπου προκάλεσε την έναρξη μιας νέας εποχής για την ανθρωπότητα. Οι τεχνολογικές προκλήσεις και η ανάπτυξη της αεροπλοΐας οδήγησαν στη γένεση ενός επαναστατικού μέσου μεταφοράς, ικανού να αναλάβει μεγάλο τμήμα της διαμετακόμισης αγαθών και ανθρώπων σε μακρινές αποστάσεις και πέρα από τα σύνορα των κρατών, σε μικρότερο χρόνο από αυτόν που απαιτεί η μεταφορά στην ξηρά ή τη θάλασσα. Στα πρώτα της στάδια η αεροπλοΐα γέννησε πολλές ελπίδες και όνειρα που γαλουχήθηκαν από το θαρραλέο και περιπετειώδες πνεύμα των πρωτοπόρων του αέρα.

Παράλληλα, νωρίς κατά την ανάπτυξη της αεροπλοΐας, τα κράτη συνειδητοποίησαν ότι υπήρχε ένα πραγματικό όφελος που θα μπορούσε να αποκομιστεί από την εισαγωγή αυτής της τεχνολογίας στο οπλοστάσιο των ενόπλων τους δυνάμεων. Ιστορικά, το βασικότερο και κοινώς αναγνωρισμένο καθήκον των ενόπλων δυνάμεων είναι η επιτυχής αποστολή της προστασίας της εδαφικής ακεραιότητας ενός κράτους και της ικανότητάς του να ασκεί ανεμπόδιστα το δικαίωμα της κυριαρχίας επί του εδάφους του. Ως εκ τούτου, βαθμιαίως η σχέση μεταξύ του στρατιωτικού αεροσκάφους και της εθνικής κυριαρχίας των κρατών καθίστατο στενά συνδεδεμένη.

Προκειμένου να οριοθετηθεί η συμπε-

ριφορά των αεροπορικών δυνάμεων στον πόλεμο, η διεθνής κοινότητα κατέβαλε προσπάθεια προκειμένου να δημιουργηθεί ένα ενιαίο διεθνές κανονιστικό πλαίσιο το οποίο θα καθορίζει τα επιτρεπόμενα μέσα και τις μεθόδους διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων. Στο παρόν άρθρο, επιχειρείται μια συνοπτική ανάπτυξη του υπόψη σύγχρονου διεθνούς δικαιοκώτου καθεστώτου που διέπει τη διεξαγωγή των πολεμικών αεροπορικών επιχειρήσεων, όπως αυτό διαμορφώνεται από τις αντίστοιχες διεθνείς συμβάσεις και τη διεθνή πρακτική.

Η Σύμβαση για τη Διεθνή Πολιτική Αεροπορία του Σικάγου του 1944.

Το 1944 έλαβε χώρα Διεθνής Συνδιάσκεψη στο Σικάγο, η οποία προκλήθηκε από μεγάλο αριθμό κρατών της Διεθνούς Κοινότητας, με βασικό σκοπό να αντικατασταθεί το μέχρι τότε ισχύον θεσμικό πλαίσιο από ένα νέο συμβατικό κείμενο το οποίο θα υιοθετούσε ακραιφνώς τις εξελίξεις της τεχνολογίας στον τομέα της εναέριας κυκλοφορίας και θα καθιέρωνε μια νέα δικαιοκώτη πραγματικότητα. Ακόμη, εξίσου θεμελιώδης ήταν η επιδίωξη των συμμετεχόντων στην υπόψη Διεθνή Συνδιάσκεψη να αναπτυχθεί και να προαχθεί η διεθνής συνεργασία μεταξύ των συμβαλλομένων κρατών στο υπόψη πεδίο σε μια κρίσιμη για την ανθρωπότητα περίοδο,

η οποία σημαδεύτηκε από την αιματοχυσία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ας σημειωθεί πως στον εν λόγω πόλεμο υπήρξε μικρή, εάν όχι μηδενική πρόοδος αναφορικά με το ζήτημα του σεβασμού της πολιτικής αεροπορίας.

Ο πόλεμος λειτούργησε καταλυτικά συμβάλλοντας στην επίτευξη σπουδαίας τεχνολογικής προόδου στο πεδίο της στρατιωτικής αεροπλοΐας, πρόοδος η οποία αποδείχθηκε εξίσου ευεργετική και στο πλαίσιο της πολιτικής και εμπορικής αεροπλοΐας. Ωστόσο, η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπλοΐας θα απαιτούσε ένα πιο εξελιγμένο διεθνές ρυθμιστικό πλαίσιο από το μέχρι τότε υπάρχον. Ας σημειωθεί πως, μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων, τα κράτη βασίστηκαν κυρίως σε περιφερει-

ακές συμφωνίες προκειμένου να ρυθμίσουν κανονιστικά την εναέρια ναυτιλία¹. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ωστόσο, κατέστη φανερό ότι ήταν αναγκαία μία νέα νομική βάση για τη διεθνή πολιτική αεροπορία, η οποία θα καταργούσε τις συμφωνίες περιφερειακού χαρακτήρα και θα εγκαθίδρυε έναν παγκόσμιο οργανισμό με αποστολή να πραγματεύεται τα ζητήματα της πολιτικής αεροπλοΐας σε οικουμενικό επίπεδο.

Προς την κατεύθυνση αυτή, λοιπόν, οι Ηνωμένες Πολιτείες συγκάλεσαν τη Συνδιάσκεψη Διεθνούς Πολιτικής Αεροπορίας και προσκάλεσαν 53 κράτη προκειμένου να συναντηθούν στο Σικάγο από την 1^η μέχρι την 7^η Νοεμβρίου του 1944, με σκοπό να καταρτίσουν έναν νέο κώδικα

αεροπορικής ναυτιλίας. Η πρώτη Πράξη αυτής της Συνδιάσκεψης υπογράφηκε από 52 κράτη και περιλαμβάνει μία Σύμβαση με 96 άρθρα για τη «διεθνή πολιτική αεροπορία» και δύο πρόσθετα Σύμφωνα για τις τακτικές αεροπορικές συνδέσεις, ήτοι το Σύμφωνο για τις «διεθνείς αεροπορικές υπηρεσίες διαμετακομίσεως» και το Σύμφωνο για τις «διεθνείς αεροπορικές μεταφορές».

Το Προοίμιο της Συνθήκης του Σικάγου κάνει λόγο για συνεργασία και συνεννόηση μεταξύ των Εθνών και των Λαών, αρχών επί των οποίων βασίζεται η παγκόσμια ειρήνη, προκειμένου να αναπτυχθεί η πολιτική διεθνής αεροπορία κατά έναν ασφαλή και μεθοδικό τρόπο, ώστε να λειτουργεί ορθά και οικονομικά ². Το πρώτο άρθρο επιβεβαιώνει «ότι κάθε Κράτος έχει πλήρη και αποκλειστική κυριαρχία επί του εναερίου χώρου που κείται πάνω από το έδαφός του» ³ επαναλαμβάνοντας την και εθιμικά κατοχυρωμένη διεθνή αρχή της πλήρους και αποκλειστικής κυριαρχίας που ασκεί κάθε κράτος επί του υπεράνω του εδάφους του εναερίου χώρου ⁴.

Η Σύμβαση του Σικάγου πραγματεύεται τη διεθνή πολιτική αεροπλοΐα με σκοπό αυτή να αναπτυχθεί κατά έναν ασφαλή και συστηματοποιημένο τρόπο. Σύμφωνα με το άρθρο 44 της Σύμβασης, σκοπός και επιδίωξη του Διεθνούς Οργανισμού Πολιτικής Αεροπορίας είναι η «ανάπτυξη των αρχών και της τεχνικής της διεθνούς αεροναυτιλίας και η προαγωγή των σχεδίων

και της ανάπτυξης των διεθνών αεροπορικών μεταφορών». Ως εκ τούτου, το αντικείμενο της Σύμβασης του Σικάγου περιορίστηκε μόνο στο πεδίο της πολιτικής αεροπορίας και γενικά οι διατάξεις της δεν εφαρμόζονται στα κρατικά αεροσκάφη ⁵. Εξάλλου, σύμφωνα με τα καθοριζόμενα στο άρθρο 89, «στην περίπτωση πολέμου, οι διατάξεις αυτής της Σύμβασης δεν επηρεάζουν την ελευθερία δράσης καθενός από τα συμβαλλόμενα κράτη που εμπλέκονται είτε ως εμπόλεμα είτε ως ουδέτερα». Ωστόσο, οι διατάξεις της Σύμβασης του Σικάγου μπορεί να εφαρμόζονται και σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης στον βαθμό που εισάγουν περιορισμούς οι οποίοι εξακολουθούν να υφίστανται σε σχέση με τη δράση των πολιτικών αεροσκαφών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διάταξη του άρθρου 35 στ. α' της υπόψη Σύμβασης, σύμφωνα με την οποία ουδέτερα πολιτικά αεροσκάφη που εμπλέκονται στη διεθνή ναυτιλία εξακολουθούν να υποχρεούνται να αιτούνται άδειας εισόδου από ένα έτερο ουδέτερο κράτος πριν μεταφέρουν πολεμικό εξοπλισμό και μέσα, μέσω του εναερίου χώρου αυτού του ουδέτερου κράτους ⁶.

Ακόμη, σύμφωνα με τη διάταξη της γ' παραγράφου του άρθρου 3 της Σύμβασης, τα κρατικά αεροσκάφη -στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τα στρατιωτικά- δεν πρέπει να εισέρχονται στον εναέριο χώρο άλλου κράτους χωρίς τη συναίνεση του τελευταίου. Ωστόσο, αυτή η απαίτηση

προφανώς δε θα εφαρμόζεται σε εμπόλεμα αεροσκάφη που εκτελούν επιχειρήσεις στον εναέριο χώρο του αντιπάλου, θα τυγχάνει όμως εφαρμογής στην περίπτωση που ένα εμπόλεμο αεροσκάφος επιθυμεί να εισέλθει στον εναέριο χώρο ουδέτερου στη σύρραξη κράτους⁷. Επιπρόσθετα, η Σύμβαση του Σικάγου αναγνωρίζει ότι, για λόγους στρατιωτικής αναγκαιότητας ή ασφάλειας, ένα συμβαλλόμενο κράτος μπορεί να περιορίζει ή να απαγορεύει σε αεροσκάφη άλλων χωρών να ίπτανται σε συγκεκριμένο τμήμα της επικράτειάς του και να ανακοινώνει αυτές τις απαγορευμένες περιοχές στα άλλα κράτη και στον Διεθνή Οργανισμό Πολιτικής Αεροπορίας. Στο πλαίσιο αυτό, ένα κράτος μπορεί να απαιτήσει από κάθε αεροσκάφος που εισέρχεται σε αυτές τις απαγορευμένες περιοχές να προσγειώνεται το συντομότερο δυνατό σε αεροδρόμιο εντός της επικράτειάς του⁸.

Το θεμελιώδες άρθρο 3 «δix» της Σύμβασης του Σικάγου.

Οι παραβιάσεις του εθνικού εναερίου χώρου και οι παραβάσεις των εθνικών κανονισμών εναέριας κυκλοφορίας των αεροσκαφών γεννούν σε πολλές περιπτώσεις ζητήματα εθνικής ασφάλειας και ως εκ τούτου οδηγούν στην ενεργοποίηση διαδικασιών αναγνώρισης-αναχαίτισης ή και εξαναγκασμού σε προσγείωση⁹ των αερο-

σκαφών που διαπράττουν τις υπόψη «παραβάσεις» και «παραβιάσεις»¹⁰. Η εν λόγω αντίδραση των αρχών που παρέχουν υπηρεσίες εναερίου κυκλοφορίας και αεράμυνας στον εθνικό και διεθνή εναέριο χώρο εντός περιοχών FIR νομικά βασίζεται στο άρθρο 51 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών περί του δικαιώματος νόμιμης άμυνας. Είναι αναγκαίο εν προκειμένω να σημειωθεί ότι, αν πρόκειται για στρατιωτικό αεροσκάφος και πληρούνται οι προϋποθέσεις για την άσκηση του δικαιώματος νόμιμης άμυνας, θεωρείται δικαιολογημένη η εξάντληση των ορίων αυτής, ακόμη και με προσφυγή στη χρήση ένοπλης βίας. Αντίθετα, η προσφυγή στη χρήση επιθετικών μέσων εναντίον πολιτικών αεροσκαφών είναι γενικά απαγορευμένη βάσει του άρθρου 3 δις της Σύμβασης.

Αποφασιστικός παράγοντας για τη μεταγενέστερη υιοθέτηση του επιπρόσθετου άρθρου 3 δις της Σύμβασης του Σικάγου αποτέλεσε το περιστατικό που συνέβη την 31^η Αυγούστου 1983. Την συγκεκριμένη ημέρα, ένα νοτιοκορεάτικο επιβατηγό αεροσκάφος τύπου Boeing 747, χαρακτηρισμένο από τις αρμόδιες υπηρεσίες εναέριας κυκλοφορίας με τον κωδικό KE007, αναχώρησε από τη Νέα Υόρκη και το Διεθνές Αεροδρόμιο Τζον Κέννεντυ στις 23:50 για προγραμματισμένη πτήση με προορισμό τη Σεούλ με ενδιάμεση προσγείωση στο αεροδρόμιο Άνκορεϊτζ της Αλάσκας, όπου θα πραγματοποιούσε ανεφοδιασμό καυσίμου. Από το αεροδρό-

μιο αυτό απογειώθηκε στις 04:00 τοπική ώρα με 269 επιβάτες επ' αυτού και ήταν προγραμματισμένο να φτάσει στη Σεούλ σχεδόν 8 ώρες αργότερα. Λίγο μετά την αναχώρηση από το Άνκορεϊτζ, το αεροσκάφος φαινόταν να παρεκκλίνει της πορείας του ακολουθώντας επί περίπου 5,5 ώρες βορειότερη πορεία 245° αντί 220°, όπως περιγραφόταν στο σχέδιο πτήσης, χωρίς αυτό να γίνει αντιληπτό από τους χειριστές. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την είσοδο του αεροσκάφους στον εθνικό εναέριο χώρο της Σοβιετικής Ένωσης και την υπέρπτηση υπεράνω σοβιετικών στρατιωτικών εγκαταστάσεων¹¹, με αποτέλεσμα να σημάνει συναγερμός για τα ρωσικά μέσα αεράμυνας. Παράλληλα, στην ευρύτερη περιοχή ίπτατο και ένα αναγνωριστικό στρατιωτικό αεροσκάφος των Ηνωμένων Πολιτειών τύπου RC-135,

το οποίο κατευθυνόταν προς την Αλάσκα και, προφανώς, η πτήση KE007 θεωρήθηκε εσφαλμένα ότι αποτελούσε ένα ακόμη αναγνωριστικό αεροσκάφος σε ειδική αποστολή.

Τέσσερα σοβιετικά μαχητικά αεροσκάφη, ένα Mig-23 από την αεροπορική βάση Σμιρνίγκ και τρία Sukhoi-15 από την αεροπορική βάση Σοκόλ απογειώθηκαν αμέσως προκειμένου να αναχαιτίσουν τον εισβολέα. Λίγα λεπτά πριν αναχαιτιστεί, το KE007 έλαβε υψηλότερο επίπεδο πτήσης από 33.000 στα 35.000 πόδια για λόγους οικονομίας καυσίμου, ωστόσο αυτή η κίνηση θεωρήθηκε από τους σοβιετικούς πιλότους ως αεροπορικός ελιγμός. Έτσι, ενώ τα σοβιετικά αεροσκάφη βρίσκονταν σε οπτική επαφή με το στόχο, δίδεται εντολή κατάρριψής του, την οποία και εκτέλεσε το ένα από τα τρία Sukhoi-15, εξαπολύον-

τας δύο πυραύλους αέρος-αέρος. Το Boeing 747, μετά από κάποιες ταλαντώσεις, ακολουθώντας τοξοειδή καθοδική σπειροειδή πορεία συνολικής διάρκειας περίπου δέκα λεπτών, κατέπεσε στη θάλασσα, σε διεθνή ύδατα, παρασύροντας όλους τους επιβαίνοντες στον θάνατο.

Οι Σοβιετικοί ανέφεραν ότι ακολούθησαν όλες τις προκαθορισμένες διαδικασίες αναχαίτισης ως αντίδραση της μη εξουσιοδοτημένης εισόδου του αεροσκάφους εντός του εναερίου τους χώρου, όμως ο εισβολέας δεν ανταποκρίθηκε. Στη σχετική αναφορά του ο Γενικός Γραμματέας του Διεθνούς Οργανισμού Πολιτικής Αεροπορίας (ICAO), τόνισε ότι «οι Αρχές της ΕΣΣΔ υπέθεσαν ότι το ΚΕ007 ήταν αεροσκάφος συλλογής πληροφοριών και, ως εκ τούτου, δεν έκαναν εξαντλητικές προσπάθειες να αναγνωρίσουν το αεροσκάφος μέσω οπτικής παρατήρησης εν πτήση»¹².

Αυτή η επίθεση κατά ξένου πολιτικού αεροσκάφους προκάλεσε την έντονη αντίδραση της διεθνούς κοινότητας και οδήγησε στην επιτακτική ανάγκη εισαγωγής μιας τροποποίησης στη Σύμβαση του Σικάγου, που πραγματοποιήθηκε από την 25^η συνεδρίαση της συνέλευσης, η οποία συνεκλήθη εκτάκτως και είχε ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση του άρθρου 3 δις της Σύμβασης του Σικάγου για τη Διεθνή Πολιτική

Αεροπορία. Το προοίμιο του Πρωτοκόλλου με το οποίο εισήχθη το άρθρο 3 δις. Επίσης, καλεί τα συμβαλλόμενα Κράτη να λάβουν μέτρα προκειμένου να αποτρέψουν την παραβίαση του εναερίου χώρου άλλων Κρατών και επαναβεβαιώνει την αρχή της μη χρήσης όπλων εναντίον πολιτικού αεροσκάφους εν πτήση. Τονίζει ότι «κάθε Κράτος πρέπει να αποφεύγει να καταφεύγει στη χρήση όπλων εναντίον πολιτικών αεροσκαφών σε πτήση και ότι, σε περίπτωση αναχαίτισης, δεν πρέπει να τίθενται σε κίνδυνο η ασφάλεια του αεροσκάφους και οι ζωές των προσώπων που επιβαίνουν σ' αυτό. Η διάταξη αυτή, δεν πρέπει να ερμηνευτεί ότι τροποποιεί, κατά οποιοδήποτε τρόπο, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των Κρατών που εκτίθενται στο Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών». Αναγνωρίζει, επίσης, το δικαίωμα κάθε κράτους, κατά την άσκηση της κυριαρχίας του, να απαιτεί από κάθε πολιτικό αεροσκάφος που ίπταται πάνω από το έδαφός

του χωρίς άδεια, να προσγειώνεται σε καθορισμένο αεροδρόμιο. Από την άλλη πλευρά, τα πολιτικά αεροσκάφη πρέπει να συμμορφώνονται με μία διαταγή που ζητά την προσγείωσή τους, ενώ κάθε συμβαλλόμενο κράτος πρέπει να υιοθετεί εθνικές ρυθμίσεις προκειμένου να καθιστούν μια τέτοια συμμόρφωση υποχρεωτική για αεροσκάφη νηολογημένα σε ένα τέτοιο κράτος.

Στο πλαίσιο της ίδιας έκτακτης συνεδρίασης, υιοθετήθηκε επίσης απόφαση η οποία καλούσε τα συμβαλλόμενα μέρη να συνεργαστούν όσο είναι εφικτό σε εκτενέστερο βαθμό για τη μείωση της ανάγκης εκτέλεσης αναχαίτισης πολιτικού αεροσκάφους και «για τη βελτίωση της συνεργασίας μεταξύ στρατιωτικών, πολιτικών συστημάτων επικοινωνίας και υπηρεσιών ελέγχου εναέριας κυκλοφορίας σε τέτοιο βαθμό ώστε να προάγουν την ασφάλεια της διεθνούς πολιτικής αεροπλοΐας κατά τη διάρκεια της αναγνώρισης και αναχαίτισης του πολιτικού αεροσκάφους». Επιπρόσθετα, τα συμβαλλόμενα κράτη κλήθηκαν να εναρμονίσουν τις εθνικές διαδικασίες αναχαίτισης πολιτικού αεροσκάφους και να επιμείνουν στις ενιαίες αεροναυτιλιακές και πτητικές επιχειρησιακές διαδικασίες που θα πρέπει να ακολουθούνται από τα πληρώματα πτήσης του πολιτικού αεροσκάφους (άρθρο 1 c,d).

Η χρήση βίας με σκοπό να αναχαιτιστεί ένα πολιτικό αεροσκάφος γεννά σημαντικά μεγαλύτερη κατάκριση από τη

διεθνή κοινότητα από ό,τι συμβαίνει στην αναχαίτιση στρατιωτικού αεροσκάφους. Σε περίπτωση που κάποια αντίστοιχη περίπτωση ανακύψει, «μία αναχαίτιση θα περιοριστεί να καθορίσει την ταυτότητα του αεροσκάφους, αν δε είναι αναγκαίο να επιστρέψει το αεροσκάφος στην προγραμματισμένη πορεία, να το κατευθύνει πέρα από όρια του εθνικού εναερίου χώρου, να το οδηγήσει εκτός από μια απαγορευμένη, περιορισμένης χρήσης, ή επικίνδυνη περιοχή ή να του δώσει οδηγία να πραγματοποιήσει προσγείωση σε ένα καθορισμένο αεροδρόμιο». Ωστόσο, η υπόψη αντίδραση αποτελεί πλέον πάγια διαδικασία, καθώς η περίπτωση αναχαίτισης πολιτικού αεροσκάφους ανακύπτει συχνά. Αποτελεί προκαθορισμένη επιχειρησιακή διαδικασία να απογειώνονται ταχέως μαχητικά αεροσκάφη, στις περιπτώσεις που ένα αεροσκάφος πολιτικών αερογραμμών παρεκκλίνει της προδιαγεγραμμένης πορείας του ή η ασύρματη επικοινωνία έχει χαθεί. Ας σημειωθεί πως, μεταξύ της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 και του Ιουνίου 2002, η NORAD (North American Aerospace Defense Command) απογείωσε αεροσκάφη ετοιμότητας ή εξέτρεψε εναέριας περιπολίας μάχης 462 φορές, ήτοι σχεδόν επταπλασίως σε σχέση με την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 2000 έως τον Ιούνιο του 2001, κατά την οποία επιχείρησαν με διαδικασίες ταχείας απογείωσης (scramble) μόλις 67 σχηματισμοί.

Αναχαίτιση πολιτικών αεροσκαφών.

Το δεύτερο Παράρτημα της Συνθήκης του Σικάγου περί αναχαίτισης πολιτικού αεροσκάφους θεσπίζει σε ειδικότερο επίπεδο ορισμένες αρχές οι οποίες θα πρέπει να ακολουθούνται από τα κράτη αναφορικά με τη διαδικασία αναχαίτισης πολιτικών αεροσκαφών. Έτσι, καθορίζεται ότι η αναχαίτιση πολιτικού αεροσκάφους θα επιχειρείται μόνο ως ύστατο μέτρο, ήτοι αφού έχουν εξαντληθεί όλα τα επιτρεπόμενα μέσα για την επίτευξη του υπόψη σκοπού. Ακόμη, όταν εκτελείται αναχαίτιση, θα περιορίζεται στην αναγνώριση της ταυτότητας του αεροσκάφους, την «καθοδήγησή»

του πέρα από τα σύνορα του εθνικού εναερίου χώρου, την κατεύθυνσή του σε συγκεκριμένη περιοχή ή τη διαταγή προς αυτό να προσγειωθεί σε καθορισμένο αεροδρόμιο. Ναυτιλιακές οδηγίες στο αεροσκάφος που αναχαιτίζεται θα παρέχονται μέσω ασύρματης επικοινωνίας, όταν αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί. Όταν απαιτείται το αεροσκάφος που αναχαιτίζεται να προσγειωθεί, το αεροδρόμιο υποδοχής πρέπει να είναι κατάλληλο για την ασφαλή προσγείωση για τον τύπο του υπόψη αεροσκάφους. Το πρώτο Τμήμα του δεύτερου Παραρτήματος παρουσιάζει τα σήματα που πρέπει να χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια αναχαίτισης τόσο από το αεροσκάφος που εκτελεί την αναχαίτιση όσο

και από το αεροσκάφος που αναχαιτίζεται.

Αναχαίτιση στρατιωτικών αεροσκαφών.

Με την πάροδο του χρόνου διαπιστώθηκε ότι τα στρατιωτικά αεροσκάφη, σε πολλές περιπτώσεις, δημιουργούσαν σοβαρά προβλήματα τόσο στην κυκλοφορία των πολιτικών αεροσκαφών όσο και στην ασφάλειά τους. Έτσι, ο ICAO άρχισε να εκδίδει αποφάσεις που έθεταν φραγμούς στην ελεύθερη κίνησή τους. Μια εισβολή από στρατιωτικό αεροσκάφος μπορεί να αποσκοπεί σε εχθρική ενέργεια, όπως είναι η

συλλογή πληροφοριών με σκοπό την έναρξη επίθεσης εναντίον ενός κράτους, ή στον έλεγχο της ταχύτητας αντίδρασης του εχθρικού συστήματος αεράμυνας μιας άλλης. Αεροπορικά περιστατικά κατά τα οποία εμπλέκονται στρατιωτικά αεροσκάφη έχουν ανακύψει εν πολλοίς μεταξύ αμερικανικών και σοβιετικών στρατιωτικών αεροσκαφών κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Το θέμα του ποιος εκτέλεσε πρώτος την προσβολή, ο εισβολέας ή ο εκτελών την αναχαίτιση, έχει καταστεί κεντρικό στις περισσότερες διενέξεις που ενέπλεκαν περιστατικά μεταξύ σοβιετικών και αμερικανικών στρατιωτικών αεροσκαφών.

Ένα πιο πρόσφατο περιστατικό αφορά στην αναχαίτιση από κινεζικό μαχητικό αεροσκάφος ενός αμερικανικού αεροσκάφους επιτήρησης και μια επακόλουθη αερομαχία που φέρεται να έλαβε χώρα στον διεθνή εναέριο χώρο και αξίζει να ληφθεί υπόψη, ώστε να καταδείξει πόσο οι αντιλήψεις και η ερμηνεία των γεγονότων, όπως εκφράζονται από τα κράτη, μπορούν να επηρεάσουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μελών της διεθνούς κοινότητας. Την Κυριακή 31 Μαρτίου 2001, στις 9:15 π.μ. τοπική ώρα Κίνας, δύο μαχητικά αεροσκάφη της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας αναχαίτισαν ένα αεροσκάφος ναυτικής περιπολίας τύπου EP-3 του Πολεμικού Ναυτικού των Ηνωμένων Πολιτειών, το οποίο εκτελούσε συνηθισμένη αποστολή επιτήρησης πάνω από τη θάλασσα της Νότιας Κίνας στον διεθνή εναέριο χώρο. Κατά τη διάρκεια της καταδίωξης υπήρξε φυσική επαφή μεταξύ του ενός κινεζικού αεροσκάφους και του EP-3, προκαλώντας σοβαρή ζημία στο αμερικανικό αεροσκάφος, το οποίο εξέπεμψε σήμα κινδύνου. Το αεροσκάφος των ΗΠΑ βρισκόταν, σύμφωνα με σχετική αναφορά, σε κατάσταση αυτόματου πιλότου όταν το κινεζικό αεροσκάφος άρχισε να το παρακολουθεί, καθώς και κατά τον χρόνο της σύγκρουσης. Σύμφωνα με τους Αμερικανούς στρατιωτικούς αναλυτές, αυτό δηλώνει ότι το αεροσκάφος των Ηνωμένων Πολιτειών δεν έκανε καμία απότομη κίνηση, η οποία θα είχε προκαλέσει τη επιγενόμενη σύ-

κρουση. Το κινεζικό μαχητικό προσέκρουσε στην πτέρυγα του κατά πολύ μεγαλύτερου και πιο αργού αεροσκάφους του Πολεμικού Ναυτικού των Ηνωμένων Πολιτειών, το οποίο εκτελούσε επιχείρηση ρουτίνας, περίπου 70 μίλια από το νησί της Κίνας Hainan στον διεθνή εναέριο χώρο.

Αφού εξέπεμψε σήμα κινδύνου, ο πιλότος των Ηνωμένων Πολιτειών επιχείρησε ασφαλή προσγείωση σε αεροδρόμιο του ανωτέρω νησιού της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας. Από την άλλη, ο Κινέζος πιλότος και το αεροσκάφος του κατερρίφθησαν. Σύμφωνα με τις αρχές της Κίνας, «το αμερικανικό αεροσκάφος δεν βρισκόταν στο διεθνή εναέριο χώρο, αλλά στον κινεζικό εναέριο χώρο. Επιπρόσθετα, το EP-3 των Ηνωμένων Πολιτειών εμβόλισε το κινεζικό μαχητικό, προκαλώντας τον θάνατο των πιλότων του μαχητικού και την επείγουσα προσγείωση του αμερικανικού αεροσκάφους». Ως εκ τούτου, η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας αξίωσαν από τις Ηνωμένες Πολιτείες να απολογηθούν για την απώλεια του Κινέζου πιλότου μαχητικών, να αναλάβουν πλήρως την ευθύνη για το όλο περιστατικό και να παύσουν να εκτελούν πτήσεις αναγνώρισης στη θάλασσα της Νότιας Κίνας.

Από την άλλη πλευρά, ο Αμερικανός Υπουργός Άμυνας Donald H. Rumsfeld, μετά από επικοινωνία με τον Αμερικανό πιλότο Ανθυποπλοίαρχο Shane Osborn, διευκρίνισε ότι το αεροσκάφος EP-3 δεν έστριψε και συγκρούστηκε με ένα από τα

κινεζικά μαχητικά, τα οποία παρενοχλούσαν το αεροσκάφος επιτήρησης. Ο Rumsfeld τόνισε ότι το EP-3 βρισκόταν σε αυτόματο πιλότο και δεν παρέκλινε από ένα ευθύ και ισοϋψές σκέλος μέχρι τη στιγμή που επλήγη από το κινεζικό μαχητικό αεροσκάφος. «Εκτοτε ο αυτόματος πιλότος του αμερικανικού αεροσκάφους απενεργοποιήθηκε και έκανε μια απότομη αριστερή στροφή και έχασε περίπου 5000 με 8000 πόδια ύψος, ενώ το πλήρωμα προσπάθησε να επανακτήσει τον έλεγχο».

Τόσο η αμερικανική όσο και η κινεζική κυβέρνηση διατήρησαν τις διαφωνίες αναφορικά με τη νομιμότητα ή μη του σκέλους πτήσης που εκτελούσε το αεροσκάφος. Επίσης, αξιωματούχοι των Ηνωμένων Πολιτειών επανειλημμένα εξέφρασαν εκ νέου την άποψή τους στην Κίνα, ότι, δηλ., το

στρατιωτικό αεροσκάφος έχει απόλυτη ασυλία σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο και την πρακτική και, δεδομένου αυτού, ακόμη και αν το αεροσκάφος βρισκόταν σε κινεζικό έδαφος, η Κίνα δεν είχε δικαίωμα να εισέλθει ή να επιθεωρήσει το αεροσκάφος. Το να ενεργήσει με αυτόν τον τρόπο ή το να θέσει υπό κράτηση το 24μελές πλήρωμά του θα αποτελούσε παραβίαση της εδαφικής κυριαρχίας των Ηνωμένων Πολιτειών. Η

Αμερική υποστήριξε ότι, σύμφωνα με το εθιμικό διεθνές δίκαιο, σκάφη σε κίνδυνο εξακολουθούν να απολαμβάνουν απόλυτη ασυλία όταν αναγκάζονται να προσγειωθούν στο έδαφος άλλης χώρας.

Από την άλλη πλευρά, Κινέζοι αξιωματούχοι υποστήριξαν ότι το αεροσκάφος παραβίαζε το διεθνές δίκαιο, ακόμη και πριν από τη σύγκρουση. Κατά την άποψή τους, το αμερικανικό αεροσκάφος βρισκόταν σε κατασκοπευτική αποστολή. «Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος του Υπουργείου Εξωτερικών Zhu Bangzao διευκρίνισε ότι το αεροσκάφος είχε παραβιάσει τον εναέριο χώρο της Κίνας και προσγειώθηκε χωρίς άδεια, χάνοντας έτσι την απόλυτη ασυλία του. Ως αποτέλεσμα, η κινεζική κυβέρνηση είχε δικαίωμα να επιβιβαστεί στο αεροσκάφος και να προσπαθήσει να εξα-

κριβώσει τον λόγο της εισβολής». Αυτό το επιχείρημα δικαιολόγησε επίσης και την θέση υπό κράτηση του πληρώματος καθώς και την έρευνα του εξοπλισμού του αεροσκάφους. Επιπρόσθετα, τονίστηκε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες φέρουν πλήρως την ευθύνη για τη σύγκρουση και οφείλουν να ζητήσουν συγγνώμη από την Κίνα. Σε πρακτικό επίπεδο, η Κίνα ενδεχομένως επιθυμούσε να έχει πρόσβαση στα δεδομένα που συλλέχτηκαν από το EP-3 νωρίτερα εκείνη την ημέρα, καθώς θα της επέτρεπε να εξάγει κρίσιμα συμπεράσματα αναφορικά με τις αποστολές που πραγματοποιούνταν στην περιοχή. Εντέλει, τα 24 μέλη του πληρώματος απελευθερώθηκαν 11 ημέρες αργότερα και το EP-3 επεστράφη στις Ηνωμένες Πολιτείες, σε κομμάτια, 3 μήνες αργότερα.

Το Δίκαιο της Γενεύης.

Το πέρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε την Ευρώπη σε δεινή κατάσταση. Μέσα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και κάτω από τα ερείπια των βομβαρδισμένων πόλεων, μαζί με τα εκατομμύρια νεκρών θάφτηκαν και όλες οι ιδέες περί ανθρωπισμού που είχαν γεννηθεί και αναπτυχθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αυτή η ευθεία αντιπαράθεση μεταξύ του Δικαίου των Ενόπλων Συρράξεων και των πολλαπλών περιστατικών απάνθρωπης συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια του πολέμου κινητοποίησε τη Διεθνή Επιτροπή Ερυθρού Σταυρού

και την οδήγησε στη σύγκληση διάσκεψης στη Γενεύη το 1949, με σκοπό την αναθεώρηση του υπάρχοντος δικαίου και τη θέσπιση διατάξεων με κατεύθυνση την προστασία των θυμάτων πολέμου.

Απότοκος της υπόψη διάσκεψης αποτέλεσε η υπογραφή τεσσάρων Συμβάσεων, οι οποίες, μαζί με τα δύο Πρόσθετα Πρωτόκολλα που υπογράφηκαν το 1977, συνιστούν τον κορμό του Δικαίου των Ενόπλων Συρράξεων. Οι Συμβάσεις συνολικά περιλαμβάνουν 417 άρθρα τα οποία καθορίζουν τόσο τη συμπεριφορά των εμπολέμων μεταξύ τους και απέναντι στα θύματα πολέμου όσο και την πρακτική που θα πρέπει να ακολουθείται, προκειμένου να υπάρχει καθολική και ομοιόμορφη συμπεριφορά, σύμφωνη με τις επιταγές του δικαίου. Μεταξύ αυτών των διατάξεων εντοπίζονται ορισμένες, οι οποίες αφορούν άμεσα στις αεροπορικές δυνάμεις των εμπολέμων καθορίζοντας τη συμπεριφορά τους, καθώς και τον τρόπο που θα αντιμετωπίζονται από το αντίπαλο μέρος στη σύρραξη. Κρίνεται λοιπόν σκόπιμο, στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, να επιχειρήσουμε κατωτέρω μια επισκόπηση των εν λόγω διατάξεων.

Πτώση με αλεξίπτωτο από αεροσκάφος που βρίσκεται σε κίνδυνο

Σύμφωνα με μια γενική αρχή του Δικαίου των Ενόπλων Συρράξεων, πρόσωπο που

αναγνωρίζεται ότι βρίσκεται εκτός μάχης (*hors de combat*) δεν πρέπει να γίνεται αντικείμενο επίθεσης¹³. Ο εννοιολογικός προσδιορισμός της έννοιας του *προσώπου εκτός μάχης* λαμβάνει χώρα στο άρθρο 41 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, σύμφωνα με το οποίο «Ένα πρόσωπο είναι εκτός μάχης εάν: α) βρίσκεται υπό την εξουσία Αντιπάλου Μέρους, β) σαφώς εκφράσει πρόθεση να παραδοθεί ή γ) έχει χάσει τις αισθήσεις του ή άλλως καταστεί ανίκανο λόγω τραυμάτων ή ασθένειας και ως εκ τούτου είναι ανίκανο να υπερασπισθεί τον εαυτό του». Προκειμένου, ωστόσο, να αναγνωρισθεί το εν λόγω καθεστώς σε ένα πρόσωπο, θα πρέπει πλην των ανωτέρω να «απέχει από κάθε εχθρική ενέργεια» και να μην «αποπειράται να αποδράσει».

Ως εκ τούτου, στο άρθρο 42, σε συμφωνία με το πνεύμα της ανωτέρω διάταξης, ορίζεται ότι ένα πρόσωπο το οποίο κατέρχεται με αλεξίπτωτο από ένα αεροσκάφος το οποίο βρίσκεται σε κίνδυνο δεν πρέπει να δέχεται επίθεση κατά τη διάρκεια της καθόδου του. Μόλις προσγειωθεί στο έδαφος, το πρόσωπο αυτό έχει την ευκαιρία να παραδοθεί, προτού γίνει αντικείμενο επίθεσης, πλην της περίπτωσης που είναι φανερό ότι αναλαμβάνει εχθρική ενέργεια¹⁴. Ωστόσο, τα αερομεταφερόμενα στρατεύματα δεν προστατεύονται από την υπόψη διάταξη και δύνανται να δεχτούν επίθεση ακόμη και κατά τη διάρκεια της καθόδου τους¹⁵. Η δικαιολογητική

βάση της εν λόγω διαφοροποίησης, αντλείται από το γεγονός ότι η πτώση με αλεξίπτωτο από αεροσκάφος, εκ μέρους των αερομεταφερόμενων στρατευμάτων κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων συνιστά κατ' ουσία την εκπλήρωση του επιχειρησιακού λειτουργικού τους προορισμού, πόρρω απέχοντας από το να τίθενται εκτός μάχης.

Η προστασία των υγειονομικών αεροσκαφών

Το πρώτο πρόσθετο στις Συνθήκες της Γενεύης Πρωτόκολλο εκτείνει την προστασία κατά τη διάρκεια μιας ένοπλης σύρραξης και στο υγειονομικό προσωπικό, τον εξοπλισμό και τα εφόδια και τις πολιτικές μονάδες και μεταφορές και περιλαμβάνει λεπτομερείς διατάξεις αναφορικά με την ιατρική διαμετακόμιση. Ορίζει, επίσης, ότι εν γένει «τα υγειονομικά οχήματα θα τυγχάνουν σεβασμού και θα προστατεύονται κατά τον αυτό τρόπο, όπως και οι κινητοί υγειονομικοί σχηματισμοί, υπό τους όρους των Συμβάσεων και του παρόντος Πρωτοκόλλου»¹⁶ και ότι «τα υγειονομικά αεροσκάφη θα τυγχάνουν σεβασμού και θα προστατεύονται»¹⁷.

Κατά τη διάρκεια μιας ένοπλης σύρραξης, τα μέρη σε αυτή δύνανται να χρησιμοποιούν υγειονομικά αεροσκάφη, τα οποία θα αξιοποιούνται αποκλειστικά ως μονάδα παροχής υγειονομικών υπηρεσιών, ήτοι διαμετακόμιση τραυματιών,

ασθενών και ναυαγών και μεταφορά ιατρικού προσωπικού και του σχετικού εξοπλισμού. Στα υπόψη αεροσκάφη παρέχεται απόλυτη προστασία, πλην της περίπτωσης κατά την οποία αναλαμβάνουν εχθρικές ενέργειες, με σκοπό την απόκτηση στρατιωτικού πλεονεκτήματος¹⁸. Επίσης, τα υπόψη αεροσκάφη θα πρέπει να απέχουν από την εκτέλεση πληροφοριακών επιχειρήσεων, ήτοι συλλογή, επεξεργασία και διαβίβαση στρατιωτικών πληροφοριών¹⁹, καθώς θα πρέπει αποκλειστικά να αξιοποιούνται για τη μεταφορά αποκλειστικά τραυματιών, ασθενών, ναυαγών, υγειονομικού προσωπικού, θρησκευτικού προσωπικού, υγειονομικού εξοπλισμού ή υγειονομικών εφοδίων που προστατεύονται από το Δίκαιο της Γενεύης²⁰.

Επίσης, απαγορεύεται να φέρουν «οποιοδήποτε οπλισμό εκτός από ελαφρά όπλα και πυρομαχικά που λαμβάνονται από τους τραυματίες, ασθενείς και ναυαγούς σ' αυτά, τα οποία δεν έχουν παραδοθεί στην αρμόδια υπηρεσία, καθώς και εκείνο τον ελαφρύ ατομικό οπλισμό που είναι αναγκαίος, προκειμένου το ιατρικό προσωπικό επί του αεροσκάφους, να υπερασπιστεί το ίδιο και τους τραυματίες, ασθενείς και ναυαγούς με τη μέριμνα των οποίων είναι επιφορτισμένο»²¹. Επιπλέον, με εξαίρεση την περίπτωση προηγούμενης συμφωνίας με το αντίπαλο μέρος, τα υγειονομικά αεροσκάφη κατά την εκτέλεση πτήσεων σε ζώνες επαφής²² ή σε περιοχές ελεγχόμενες από το έτερο

εμπόλεμο μέρος δε μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την έρευνα τραυματιών, ασθενών και ναυαγών²³.

Τα υγειονομικά αεροσκάφη πρέπει να φέρουν ευκρινώς το διακριτικό σήμα με τα εθνικά τους χρώματα και το έμβλημα του Ερυθρού Σταυρού «*επί βάθους λευκού*», ή την κόκκινη ημισέληνο ή το κόκκινο λιοντάρι και τον ήλιο, κατά τον ίδιο τρόπο²⁴. Ας σημειωθεί ότι η εν λόγω χρήση του εμβλήματος θα αποτελεί την ορατή πηγή προστασίας των υπόψη αεροσκαφών, καθόσον αυτή η προστασία μπορεί να είναι αποτελεσματική μόνον εάν δύνανται να αναγνωριστούν και διευκρινιστούν ως ιατρικά αεροσκάφη²⁵. Ακόμη, στο πλαίσιο της προστασίας που παρέχει το δίκαιο της Γενεύης στα υγειονομικά αεροσκάφη, αυτά δεν πρέπει να γίνονται αντικείμενο επίθεσης καθόσον ίπτανται σε ύψος, χρόνο και δρομολόγιο για τα οποία ειδικώς έχει συμφωνηθεί μεταξύ των μερών²⁶. Πρέπει να μην ίπτανται άνωθεν του εχθρικού εδάφους ή εδάφους κατεχόμενου από το αντίπαλο μέρος άνευ προηγούμενης σχετικής συμφωνίας²⁷.

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να υπακούουν σε κάθε διαταγή για προσγείωση προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο απαιτούμενος έλεγχος, ενώ, με το πέρας αυτού, δύνανται να συνεχίζουν κανονικά την πτήση τους²⁸. Τα ιατρικά αεροσκάφη των μερών στην πολεμική σύγκρουση μπορούν να ίπτανται πάνω από το έδαφος ουδέτερων κρατών, να προσγειώνονται ή να

προσθαλασσώνονται σε περίπτωση ανάγκης ή να εκτελούν τις αναγκαίες επισκευές και τον απαραίτητο ανεφοδιασμό. Για την εκτέλεση των ανωτέρω, είναι αναγκαίο να προηγείται σχετική ενημέρωση του ουδέτερου κράτους. Όπως στην περίπτωση ιατρικού αεροσκάφους που ίπταται άνωθεν του εχθρικού εδάφους, έτσι και κατά την πτήση άνωθεν ουδέτερου εδάφους θα πρέπει να υπακούει σε κάθε διαταγή για προσγείωση, στη ξηρά ή τη θάλασσα. Τα ουδέτερα κράτη μπορούν να θεσπίσουν όρους και περιορισμούς, που θα εφαρμόζονται ισότιμα σε όλα τα μέρη της σύρραξης και θα καθορίζουν τη διαδικασία υπέρπτωσης ή προσγείωσης των υγειονομικών αεροσκαφών στο έδαφός τους^{xx}.

Η προστασία των επιβαινόντων σε υγειονομικά αεροσκάφη

Κατά την πτήση των υγειονομικών αεροσκαφών σε ειδικές ζώνες, ήτοι άνωθεν περιοχών που ελέγχονται φυσικά από το αντίπαλο μέρος ή των οποίων ο φυσικός έλεγχος δεν έχει σαφώς κατοχυρωθεί, «μπορούν να λάβουν διαταγή προσγείωσης ή προσθαλάσσης, κατά περίπτωση, προκειμένου να επιτρέψουν τον έλεγχο... Τα υγειονομικά αεροσκάφη θα υπακούουν σε κάθε τέτοια διαταγή»³⁰. Στην περίπτωση αυτή, εάν η έρευνα αποκαλύψει ότι πρόκειται για αεροσκάφος το οποίο α) συγκεντρώνει τα απαιτούμενα κατά το άρθρο 8 του Πρώτου Πρόσθετου

Πρωτοκόλλου χαρακτηριστικά, προκειμένου να υπαχθεί στην κατηγορία των υγειονομικών αεροσκαφών, β) δεν παραβίασε τους περιορισμούς λειτουργίας των υγειονομικών αεροσκαφών κατά το άρθρο 28 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ή κάποια συμφωνία των μερών στη σύρραξη και γ) εκτελούσε πτήση προγραμματισμένη βάσει προηγούμενης συμφωνίας, όπου βέβαια αυτή υπάρχει, τότε το αεροσκάφος και εκείνοι από τους επιβαίνοντες οι οποίοι ανήκουν στο αντίπαλο μέρος ή σε ουδέτερο κράτος μη λαμβάνον μέρος στη σύρραξη δύνανται να συνεχίσουν την πτήση τους χωρίς καθυστέρηση.

Οι ανωτέρω προϋποθέσεις θα πρέπει να υφίστανται σωρευτικά. Έτσι, εάν η έρευνα αποκαλύψει ότι δεν υφίσταται μία ή περισσότερες εκ των ανωτέρω προϋποθέσεων, τότε το αεροσκάφος μπορεί να κατασχεθεί και οι επιβαίνοντες σε αυτό να αντιμετωπιστούν σύμφωνα με τη νομική τους θέση κατά τις διατάξεις των Συνθηκών της Γενεύης και του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Σημειωτέον πως «Κάθε κατασχεθέν αεροσκάφος, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως μόνιμο υγειονομικό αεροσκάφος, δύναται να χρησιμοποιηθεί μετέπειτα, μόνο ως υγειονομικό αεροσκάφος»³¹.

Συμφώνως με το άρθρο 24 της Πρώτης Σύμβασης της Γενεύης, το υγειονομικό εν γένει προσωπικό που απασχολείται αποκλειστικά με ιατρικές εργασίες, ήτοι την αναζήτηση, παραλαβή, μεταφορά ή θερα-

πεία των τραυματιών και ασθενών ή την πρόληψη των ασθενειών, καθώς και το προσωπικό που απασχολείται αποκλειστικά με τη διοίκηση των υγειονομικών σχηματισμών και εγκαταστάσεων, πρέπει να τυγχάνει σεβασμού και να προστατεύεται σε κάθε περίπτωση. Εάν το ανωτέρω προσωπικό πέσει στα χέρια του εχθρού, θα κατακρατηθεί μόνο στο μέτρο που η υγειονομική κατάσταση, οι πνευματικές ανάγκες και ο αριθμός των ήδη κατακρατηθέντων αιχμαλώτων πολέμου το επιβάλλουν³². Τα μέλη του υγειονομικού προσωπικού που κρατούνται ως ανωτέρω, εφόσον η συνέχιση της κράτησής τους δεν κρίνεται απαραίτητη, θα πρέπει να αποδίδονται στο μέρος της σύρραξης στο οποίο ανήκουν αμέσως μόλις υπάρξει ανοιχτή οδός προς τούτο και οι στρατιωτικές ανάγκες το επιτρέπουν³³.

Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Βιολογικά Όπλα του 1972

Πενήντα χρόνια περίπου μετά το Πρωτόκολλο της Γενεύης του 1925, το ζήτημα της χρήσης βιολογικών όπλων κατά τη διάρκεια μιας ένοπλης σύρραξης, τίθεται εκ νέου στο προσκήνιο, ιδίως μετά τις καταγγελίες εκτεταμένης χρήσης τους κατά τη διάρκεια του πολέμου στο Βιετνάμ. Έτσι, το 1972 υπογράφηκε στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών η *Σύμβαση για τα Βιολογικά Όπλα*, η οποία αποτελεί την

πρώτη οικουμενική Συνθήκη που κωδικοποιεί την απαγόρευση μιας ολόκληρης κατηγορίας όπλων. Σύμφωνα λοιπόν με την υπόψη Σύμβαση, απαγορεύεται, εκτός από τη χρήση τους σε στρατιωτική σύγκρουση, η παραγωγή, ανάπτυξη και η με οποιονδήποτε τρόπο απόκτηση ή αποθήκευση βακτηριολογικών όπλων.

Η Σύμβαση εισάγει παράλληλα την υποχρέωση στα κράτη μέρη για ολοκληρωτική καταστροφή των υπαρχόντων όπλων αυτού του είδους, χωρίς ωστόσο να εγκυβιβάσει κάποιο μηχανισμό εποπτείας της τήρησης των εν λόγω υποχρεώσεων από τα κράτη-μέρη. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η Σύμβαση δεν περιλαμβάνει κάποιον ορισμό που να προσδιορίζει την έννοια των βακτηριολογικών (βιολογικών) όπλων. Εντούτοις, διαφάνηκε πως έχει σχηματιστεί ένα *consensus* που δέχεται ότι η απαγόρευση περιλαμβάνει όλους τους ζώντες οργανισμούς οι οποίοι, χρησιμοποιούμενοι, προκαλούν από πρόθεση θάνατο στους ανθρώπους, τα ζώα και την πανίδα, ή ακόμα και ασθένειες. Όλα τα ανωτέρω, σε συνδυασμό με τις τοξικές ουσίες που περιλαμβάνονται στην έννοια των «βιολογικών όπλων», προκειμένου να υπαχθούν στο απαγορευτικό πεδίο της Σύμβασης, θα πρέπει να έχουν σχεδιαστεί για να χρησιμοποιηθούν σε πολεμικές επιχειρήσεις.

Έτσι, ενώ η παραγωγή, αποθήκευση και χρήση των ίδιων ουσιών και μικροβίων είναι απαγορευμένη όταν λαμβάνει χώρα με σκοπό την αξιοποίησή τους στον πό-

λεμο, είναι επιτρεπτή όταν η ανάπτυξη τους γίνεται για την ικανοποίηση ειρηνικών σκοπών. Βέβαια, η εν λόγω εξαίρεση αφήνει αδιευκρίνιστο κατά πόσο η ανάπτυξη βιολογικών μέσων γίνεται για λόγους έρευνας και για εφαρμογές κατά τη διάρκεια της ειρηνικής περιόδου ή με το πρόσχημα αυτό δύναται να καταστρατηγηθεί η εφαρμογή της Σύμβασης. Ως εκ τούτου, εν απουσία σχετικού μηχανισμού ελέγχου προβλεπομένου από τη Σύμβαση, η πιστή εφαρμογή και τήρηση των διατάξεων της εναπόκειται στην καλή πίστη και συνεργασία των κρατών-μερών.

Ας σημειωθεί πως, σύμφωνα με το άρθρο 4 της Σύμβασης, όλα τα κράτη-μέρη είναι υποχρεωμένα να λάβουν όλα τα απαραίτητα μέτρα στην εσωτερική τους νομοθεσία, ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε απόπειρα παραβίασης των διατάξεων της. Παράλληλα παρέχεται η

δυνατότητα να καταγγείλουν στο Συμβούλιο Ασφαλείας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών όποια παραβίαση των διατάξεων της Σύμβασης αντιληφθούν. Καταγγελίες αυτού του είδους έλαβαν χώρα το 1980 εκ μέρους των ΗΠΑ κατά της Σοβιετικής Ένωσης (Υπόθεση *Sverdlovsk*), μετά την έκρηξη σε βιολογική εγκατάσταση, συνέπεια της οποίας ήταν η διαφυγή άνθρακα στην ατμόσφαιρα, και το 1981, εκ νέου από τις ΗΠΑ κατά της ΕΣΣΔ (Υπόθεση *Yellow Train*), που αφορούσε τη μεταφορά στο Λάος και το Αφγανιστάν βιολογικών όπλων, κατά παράβαση των διατάξεων της Σύμβασης³⁴.

Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Χημικά Όπλα του 1993

Για πολλές δεκαετίες, τα κράτη-μέλη των

Ηνωμένων Εθνών κατέβαλαν, στο πλαίσιο των συνδιασκέψεων περί αφοπλισμού, σημαντικές προσπάθειες προκειμένου να φτάσουν στο επιθυμητό σημείο για την επίτευξη συμφωνίας που να απαγορεύει όχι μόνο τη χρήση αλλά και την παραγωγή και αποθήκευση χημικών όπλων. Αυτή η συμφωνία εντέλει έλαβε χώρα στις 13 Ιανουαρίου 1993, όταν και τέθηκε σε ισχύ η *Σύμβαση για τα Χημικά Όπλα*, η οποία περιελάμβανε ευρύτατες απαγορεύσεις οποιασδήποτε ανάπτυξης, παραγωγής, αποθήκευσης, μεταφοράς και χρήσης των χημικών όπλων, καθώς επίσης και διατάξεις που καθιέρωναν ένα μηχανισμό διεθνούς ελέγχου της εφαρμογής των διατάξεων αυτών.

Η υπόψη Σύμβαση βαίνει πολύ πέρα

από τις υποχρεώσεις που επέβαλλε το Πρωτόκολλο του 1925 το οποίο καθιέρωνε μόνο την απαγόρευση χρήσης των υπόψη όπλων, καθώς η Σύμβαση του 1993 προβλέπει την καθιέρωση ειδικού «συστήματος εξακρίβωσης», όχι δηλαδή απλά μια συνήθη και επιφανειακή επιτήρηση εφαρμογής των διατάξεών της, αλλά την «απαίτηση επιθεώρησης», μετά από αίτηση ενός κράτους-μέλους να ερευνήσει συγκεκριμένες κατηγορίες για παραβίαση των διατάξεων. Η επίσκεψη στη Βαγδάτη κλιμακίου των Ηνωμένων Εθνών, με σκοπό την επιθεώρηση εγκαταστάσεων, κατόπιν σχετικής καταγγελίας για κατοχή χημικών όπλων από το Ιράκ, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής της εν λόγω διάταξης. Ακόμα και ιδιωτικές εγκα-

ταστάσεις εντάσσονται στην αρμοδιότητα των οργάνων που εκτελούν την εποπτεία αυτή.

Το Εγχειρίδιο του San Remo του 1994

Το Διεθνές Ινστιτούτο Ανθρωπιστικού Δικαίου συνιστά έναν ιδιωτικό, ανεξάρτητο, μη κερδοσκοπικό οργανισμό ο οποίος συστάθηκε το 1970 και η έδρα του βρίσκεται στο San Remo της Ιταλίας. Θεμελιώδης σκοπός της λειτουργίας του είναι να προωθήσει την ανάπτυξη, εφαρμογή, διάδοση και διδασκαλία του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου σε όλες του τις πτυχές και ως εκ τούτου να συμβάλει στη διασφάλιση και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών παγκοσμίως. Το Ινστιτούτο είναι ένα *forum* στο οποίο παρέχεται η ευκαιρία για στοχασμό, διάλογο, ανταλλαγή απόψεων και εμπειριών στο πεδίο του ανθρωπιστικού δικαίου και έχει ως στόχο του την προώθηση και διερεύνηση νέων προσεγγίσεων και μέσω ανακούφισης του ανθρωπίνου πόνου σε ιδιαίτερα δυσχερείς καταστάσεις, όπως είναι οι ένοπλες συρράξεις και εκείνες που αφορούν τους πρόσφυγες και εν γένει τα εκτοπισμένα πρόσωπα.

Το Εγχειρίδιο του San Remo προπαρασκευάστηκε κατά τη διάρκεια των ετών 1988-1994, από ομάδα νομικών και ναυτικών ειδικών, σε σειρά συναντήσεων των οποίων τη σύγκληση προκάλεσε το Διεθνές

Ινστιτούτο Ανθρωπιστικού Δικαίου. Το υπόψη εγχειρίδιο δεν αποτελεί νομικά δεσμευτικό κείμενο, ωστόσο παρουσιάζει μια σύγχρονη αναδιατύπωση του διεθνούς δικαίου που εφαρμόζεται στην ένοπλη σύρραξη που διεξάγεται στη θάλασσα, ενώ οι περισσότερες από τις διατάξεις του εκθέτουν το υφιστάμενο δίκαιο που τυγχάνει εφαρμογής, ταυτόχρονα με κάποια προοδευτική ανάπτυξη αυτού. Ας σημειωθεί ότι το Εγχειρίδιο του San Remo, καλύπτοντας εκτεταμένα τα ναυτικά ζητήματα, περιλαμβάνει παράλληλα πολυάριθμες διατάξεις σχετικές με το αεροσκάφος, κάποιες άμεσα συνδεδεμένες με τον ναυτικό πόλεμο και άλλες σχετικές με τα αεροσκάφη που λαμβάνουν εν γένει μέρος σε μια ένοπλη σύρραξη. Ως εκ τούτου, αποτελεί σημαντικό συμπλήρωμα στους Αεροπορικούς Κανόνες που διατυπώθηκαν στη Χάγη το 1923, για τους οποίους έγινε λόγος στο προηγούμενο μέρος.

Ουδέτερο Κράτος, Ύδατα και Εναέριος Χώρος

Το Εγχειρίδιο του San Remo παραθέτει τους ορισμούς των ουδετέρων υδάτων και του ουδετέρου εναερίου χώρου επισημαίνοντας ότι «*τα ουδέτερα ύδατα αποτελούνται από τα εσωτερικά ύδατα, την αιγιαλίτιδα ζώνη και όταν τυγχάνουν εφαρμογής, τα αρχιπελαγικά ύδατα των ουδέτερων Κρατών. Ο ουδέτερος εναέριος χώρος αποτελείται από τον εναέριο*

χώρο που κείται άνωθεν των ουδέτερων υδάτων και την εδαφική επικράτεια των ουδετέρων Κρατών³⁵».

Σύμφωνα με τις διατάξεις του Εγχειριδίου, κατά τη διάρκεια μιας ένοπλης σύρραξης, ένα αεροσκάφος εμπόλεμου μέρους, είτε στρατιωτικό είτε βοηθητικό, δε μπορεί να εισέλθει σε ουδέτερο εναέριο χώρο.

Ωστόσο, τα στρατιωτικά και τα βοηθητικά αεροσκάφη δύνανται να ασκήσουν τα δικαιώματα διέλευσης άνωθεν ουδετέρων στενών διεθνούς ναυσιπλοΐας και της αρχιπελαγικής διέλευσης από τους καθορισθέντες διαδρόμους της αρχιπελαγικής θάλασσας, όπως περιγράφεται από το γενικό διεθνές δίκαιο³⁶. Στην περίπτωση κατά την οποία ένα αεροσκάφος εμπόλεμου μέρους εισέρχεται σε ουδέτερο εναέριο χώρο, το ουδέτερο κράτος μπορεί να λάβει όλα τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να εξαναγκάσει το αεροσκάφος να προσγειωθεί, ενώ το πλήρωμά του πρέπει να κατακρατηθεί για το υπόλοιπο των εχθροπραξιών, ειδάλλως, εάν το αεροσκάφος αρνείται να προσγειωθεί, μπορεί ακόμη και να δεχτεί επίθεση, εκτός εάν πρόκειται για υγειονομικό αεροσκάφος³⁷.

Από την άλλη, τα ουδέτερα στρατιω-

τικά και βοηθητικά αεροσκάφη μπορούν να ασκούν τα παρεχόμενα από το γενικό διεθνές δίκαιο δικαιώματα υπέρπτησης υπεράνω των στενών διεθνούς ναυσιπλοΐας και των διαδρόμων αρχιπελαγικής διέλευσης ενός εμπόλεμου μέρους στη σύρραξη³⁸, καθόσον τα υπόψη δικαιώματα που εφαρμόζονται σε καιρό ειρήνης συνεχίζουν να εφαρμόζονται σε καιρό ένοπλης σύρραξης³⁹.

Ακόμη, εάν οι ενέργειες των εμπολέμων λαμβάνουν χώρα στην αποκλειστική οικονομική ζώνη ενός ουδέτερου κράτους, πρέπει να επιδεικνύεται η δέουσα προσοχή αναφορικά με την προστασία των σχετικών με την Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη κυριαρχικών δικαιωμάτων του παρακτίου κράτους και να γίνεται αντικείμενο σεβασμού και προστασίας το θαλάσσιο περιβάλλον και κάθε κατασκευή

εγκατεστημένη από ένα ουδέτερο κράτος εντός της Α.Ο.Ζ.⁴⁰

Διεξαγωγή των εχθροπραξιών

Τα αεροσκάφη δεσμεύονται από τις ίδιες αρχές και κανόνες που προβλέπονται στο Εγχειρίδιο για τα πλοία και τα υποβρύχια⁴¹. Οι επιθέσεις από αεροσκάφος πρέπει να στρέφονται αποκλειστικά εναντίον στρατιωτικών στόχων, ενώ οι παράπλευρες απώλειες θα πρέπει να αποφεύγονται ή να ελαχιστοποιούνται. Εάν οι παράπλευρες απώλειες και ζημίες πρόκειται να είναι υπερβολικές, συγκρινόμενες με το άμεσο στρατιωτικό πλεονέκτημα που αναμένεται από την επίθεση, τότε η επίθεση θα πρέπει να ακυρώνεται ή να αναστέλλεται⁴². Εν προκειμένω, παρατηρούμε ότι η υπόψη διάταξη αντικατοπτρίζει απόλυτα τη γενική αρχή της αναλογικότητας, η οποία επιβάλλει την αποχή από την εκτέλεση μιας επιθετικής ενέργειας, εάν οι απώλειες αμάχων και περιουσίας τους αναμένεται να είναι υπερβολικές σχετικά με το προσδοκώμενο στρατιωτικό πλεονέκτημα⁴³.

Τα αεροσκάφη που χρησιμοποιούνται για παράκτιες επιχειρήσεις διάσωσης και άλλες υγειονομικές μεταφορές εξαιρούνται από επιθέσεις όταν απασχολούνται στον κανονικό τους ρόλο, παράλληλα όμως οφείλουν να προσδιορίζουν την ταυτότητά τους και να υποβάλλονται σε επιθεώρηση, όταν αυτό απαιτείται. Θα πρέπει, επίσης, να μην παρακωλύουν σκο-

πίμως την κίνηση των συμμετεχόντων στη μάχη δυνάμεων και να υπακούουν σε διαταγές προκειμένου να σταματήσουν ή κινηθούν εκτός της πορείας τους, όταν απαιτηθεί⁴⁴.

Αναχαίτιση και κατάληψη πολιτικών αεροσκαφών

Τα πολιτικά αεροσκάφη του αντιπάλου μπορούν να δεχτούν επίθεση μόνο αν έχουν αποτελεσματική συμβολή στη στρατιωτική δράση και η πλήρης ή μερική καταστροφή τους, κατάληψη ή εξουδετέρωση προσφέρει ένα βέβαιο στρατιωτικό πλεονέκτημα⁴⁵. Μπορούν επίσης να δεχτούν επίθεση εάν «ενεργούν ως ένα βοηθητικό αεροσκάφος στις ένοπλες δυνάμεις ενός αντίπαλου μέρους, λ.χ. μεταφέρουν στρατεύματα ή στρατιωτικά εφόδια ή ανεφοδιάζουν με καύσιμο ένα στρατιωτικό αεροσκάφος»⁴⁶. Ωστόσο, τα πολιτικά αεροσκάφη των ουδέτερων κρατών γενικά δε μπορούν να καταστούν αντικείμενο επίθεσης, εκτός και αν εμπλέκονται σε πολεμικές ενέργειες συνδράμοντας τον αντίπαλο, ενεργώντας ως βοηθητικά αεροσκάφη και έχοντας ουσιαστική συμβολή στη στρατιωτική δράση του αντιπάλου⁴⁷.

Ένα στρατιωτικό αεροσκάφος μέρους στη σύρραξη δύναται να ασκήσει το δικαίωμα της αναχαίτισης ενός πολιτικού αεροσκάφους, εάν υπάρχουν υποψίες ότι αυτό, φέροντας διακριτικά ουδέτερου στη

σύρραξη κράτους, έχει στην πραγματικότητα εχθρικό χαρακτήρα⁴⁸. Έτσι, τα εμπόλεμα στρατιωτικά αεροσκάφη έχουν το δικαίωμα να αναχαιτίζουν ύποπτα πολιτικά αεροσκάφη στις περιπτώσεις κατά τις οποίες υπάρχουν βάσιμες υποψίες ότι επιδεικνύουν εχθρική συμπεριφορά και ως εκ τούτου δύνανται να υποστούν έλεγχο σε κατάλληλο αεροδρόμιο του εμπολέμου μέρους που εκτελεί την αναχαίτιση⁴⁹. Αναφορικά με τα μέτρα αναχαίτισης και επιτήρησης, τα εμπόλεμα μέρη πρέπει να εκδώσουν και να τηρήσουν ασφαλείς διαδικασίες αναχαίτισης πολιτικού αεροσκάφους, όπως αυτές απορρέουν από τον αρμόδιο διεθνή οργανισμό⁵⁰. Οι διαδικασίες θα πρέπει να συμμορφώνονται με τα διεθνή κριτήρια που υιοθετήθηκαν από τον Διεθνή Οργανισμό Πολιτικής Αεροπορίας (ICAO) αναφορικά με την αναχαίτιση πολιτικών αεροσκαφών.

Η έναρξη της διαδικασίας κατάληψης ενός αεροσκάφους ασκείται από το αερο-

σκάφος που εκτελεί την αναχαίτιση, διατάσσοντας το διωκόμενο αεροσκάφος να προσγειωθεί σε αεροδρόμιο που είναι ασφαλές και προσβάσιμο από τον τύπο του αναχαιτιζόμενου αεροσκάφους. Τα αντίπαλα πολιτικά αεροσκάφη και τα αγαθά επί αυτών δύνανται κανονικά να κατασχεθούν, πλην της περίπτωσης των υγειονομικών αεροσκαφών και των αεροσκαφών που κρίθηκαν «ασφαλή», κατόπιν σχετικής συμφωνίας μεταξύ των μερών στη σύρ-

ραξη⁵¹. Τα ουδέτερα πολιτικά αεροσκάφη υπόκεινται σε κατάσχεση εκτός του ουδέτερου εναερίου χώρου, εάν έχουν αποτελεσματική συμβολή στη στρατιωτική δράση του αντιπάλου,⁵² ενώ «τα αγαθά επί ουδέτερου πολιτικού αεροσκάφους υπόκεινται σε κατάσχεση μόνο εάν είναι προϊόντα λαθραία⁵³», λ.χ. «αγαθά τα οποία είναι εν τέλει προορισμένα για την περιοχή η οποία βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο του αντιπάλου και τα οποία είναι επιδεκτικά για χρήση σε ένοπλη σύρραξη⁵⁴». Ωστόσο, αντικείμενα όπως είναι τα θρησκευτικά και τα υγειονομικά υλικά, είδη ρουχισμού, κλινοσκεπάσματα, απαραίτητα τρόφιμα και μέσα προφύλαξης για τον πολιτικό πληθυσμό εν γένει και αντικείμενα που προορίζονται για αιχμαλώτους πολέμου εξαιρούνται από κατάσχεση⁵⁵.

Προστασία των υγειονομικών αεροσκαφών

Τέλος, όπως και στο Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο στις Συνθήκες της Γενεύης του 1949, το εγχειρίδιο του San Remo ομοίως περιλαμβάνει συγκεκριμένες διατάξεις προστατευτικού χαρακτήρα για τα υγειονομικά αεροσκάφη, όπως είναι η πρόβλεψη ότι αυτά θα πρέπει να τυγχάνουν προστασίας και σεβασμού⁵⁶. «*Το υγειονομικό αεροσκάφος πρέπει να φέρει το διακριτικό με το έμβλημα του Ερυθρού Σταυρού ή την Κόκκινη Ημισέληνο, μαζί με τα εθνικά τους χρώματα στις κατώτερες, ανώτερες και τις πλευρικές επιφάνειες*⁵⁷». Αυτό ικανοποιεί μόνο σκοπούς αναγνώρισης και δεν απονέμει αυτοτελώς κάποιο καθεστώς προστασίας⁵⁸.

Ασφαλώς, τα υγειονομικά αεροσκάφη δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να λαμβάνουν μέρος σε εχθροπραξίες και δεν πρέπει να είναι οπλισμένα, εκτός από ελαφρά όπλα που απαιτούνται για την προστασία του υγειονομικού προσωπικού μόνο σε περίπτωση άμυνας⁵⁹. Παρατηρούμε, λοιπόν, εν προκειμένω την ταυτότητα του κανονιστικού πλαισίου του παρόντος εγχειριδίου και του Πρώτου Πρόσθετου στις Συνθήκες της Γενεύης Πρωτοκόλλου,

αναφορικά με το εξεταζόμενο είδος αεροσκαφών.

Επιπρόσθετα, ένα υγειονομικό αεροσκάφος που ίπταται πάνω από το έδαφος το οποίο βρίσκεται υπό τον έλεγχο ενός εμπόλεμου μέρους πρέπει να υπακούει σε ενδεχόμενη διαταγή προσγείωσης, προκειμένου να επιθεωρηθεί από τις αρμόδιες κρατικές αρχές⁶⁰. Μπορεί ακόμη να συνομολογηθούν συμφωνίες με ουδέτερα κράτη, αναφορικά με την υπέρπτωση υγειονομικών αεροσκαφών των εμπόλεμων μερών, υπεράνω του εναερίου τους χώρου ή για την παροχή εξουσιοδότησης για προσγείωση στο έδαφός τους. Σε κάθε περίπτωση, οι εμπόλεμοι πρέπει να συμμορφώνονται με τους όρους συμφωνίας που ενδεχομένως έχει συναφθεί με κάποιο ουδέτερο κράτος⁶¹.

Εάν δεν υπάρχει καμία συμφωνία με ουδέτερο κράτος ή η είσοδος σε ουδέτερο κράτος έγινε εκ παραδρομής, το υγειονομικό αεροσκάφος πρέπει να προσδιορίζει

την ταυτότητά του όσο το δυνατόν πιο σύντομα. Όταν προσγειωθεί, μπορεί να επιθεωρηθεί από τις αρχές του ουδέτερου κράτους και να συνεχίσει το δρομολόγιο του στην περίπτωση που πράγματι αποδειχθεί ότι όντως πρόκειται για υγειονομικό αεροσκάφος⁶². Αντίθετα, «*εάν η επιθεώρηση αποκαλύψει ότι το αεροσκάφος δεν είναι ένα υγειονομικό αεροσκάφος, μπορεί να κατασχεθεί και οι επιβαίνοντες σε αυτό, εκτός και αν συμφωνήθηκε διαφορετικά μεταξύ του ουδέτερου Κράτους και των μερών στη σύρραξη, τίθενται υπό κράτηση στο ουδέτερο Κράτος στις περιπτώσεις κατά τις οποίες έτσι απαιτείται από τους κανόνες του διεθνούς δικαίου που εφαρμόζονται στην ένοπλη σύρραξη, με τέτοιο τρόπο ώστε να μη μπορούν να λάβουν εκ νέου μέρος στις εχθροπραξίες*⁶³».

Η Σύμβαση για την Απαγόρευση Χρήσης «Εκρηκτικών Πυρομαχικών Προσωπικού» (Cluster Munitions) του 2008

Η Σύμβαση για την Απαγόρευση Χρήσης «Εκρηκτικών Πυρομαχικών Προσωπικού» χαρακτηρίστηκε ως μια φιλόδοξη προσπάθεια της διεθνούς κοινότητας για την ανάπτυξη και την προαγωγή του διεθνούς δικαίου ενόπλων συρράξεων. Η υπόψη Σύμβαση υπογράφηκε μετά από μια σειρά Διασκέψεων οι οποίες ξεκίνησαν το 2007

στο Όσλο και περατώθηκαν το 2008 στο Δουβλίνο. Αντικείμενό τους ήταν η θέσπιση κανόνων για την απαγόρευση χρήσης «*εκρηκτικών πυρομαχικών προσωπικού*» που προκαλούν μη αναγκαίο σωματικό πόνο, κυρίως στους αμάχους.

Επιχειρώντας την εννοιολογική τους αποσαφήνιση, θα καταγράψαμε πως τα «εκρηκτικά πυρομαχικά προσωπικού» είναι βόμβες που περιέχουν μικρότερα βλήματα, τα οποία διασπώνται μόλις λάβει χώρα η πρώτη έκρηξη και εν συνεχεία εκρήγνυνται στην ευρύτερη περιοχή άφεσής τους. Μια βόμβα αυτού του είδους, περιέχει εκατοντάδες τέτοια μικρότερα βλήματα που προκαλούν το θάνατο ή τον τραυματισμό σε περισσότερα άτομα ταυτόχρονα. Η ευρεία τους χρήση στο Κόσσοβο και εν συνεχεία στο Αφγανιστάν εκ μέρους των ενόπλων δυνάμεων των ΗΠΑ, καθώς και εκ μέρους του Ισραήλ έναντι των μαχητών της *Hezbollah*, προκάλεσαν τη διεθνή κατακραυγή ενεργοποιώντας τις διάφορες ανθρωπιστικές οργανώσεις και τη Διεθνή Επιτροπή Ερυθρού Σταυρού.

Ωστόσο, είναι αναγκαίο να επισημάσουμε ότι η χρήση των «εκρηκτικών πυρομαχικών προσωπικού» δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Τόσο οι Άγγλοι κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όσο και οι Αμερικάνοι κατά τον πόλεμο στο Βιετνάμ είχαν χρησιμοποιήσει αντίστοιχα πυρομαχικά. Οι βόμβες αυτές αξιοποιήθηκαν σε άλλες 16 ένοπλες συρράξεις, ενώ τουλάχιστον 23 κράτη τις χρησιμοποίησαν κατά την εκτέ-

λεση των αεροπορικών τους επιχειρήσεων. Γενεσιουργός αιτία της ανακύψασας τάσης για απαγόρευση της χρήσης των εκρηκτικών πυρομαχικών, αποτέλεσε το γεγονός ότι τα υπόψη πυρομαχικά θέτουν σε διακύβευση το σεβασμό της αρχής της διάκρισης μεταξύ μαχητών και αμάχων και της αρχής της αποφυγής πρόκλησης μη αναγκαίου σωματικού πόνου, ήτοι της αρχής του ανθρωπισμού.

Η παγκόσμια καταδίκη τους έγκειται στο γεγονός ότι ένας πολύ μεγάλος αριθμός από τις βόμβες που χρησιμοποιήθηκαν, από 3% έως 30%, παρέμειναν ανενεργές στα πεδία των επιχειρήσεων και στη συνέχεια εξερράγησαν στα χέρια ανυποψίαστων αμάχων και παιδιών που προσπάθησαν να τις περιεργαστούν. Εκατόν έντεκα κράτη υιοθέτησαν αρχικά τη νέα Σύμβαση τον Μάιο στο Δουβλίνο, η οποία είναι ανοιχτή για υπογραφές από τον Δεκέμβριο του 2008⁶⁴.

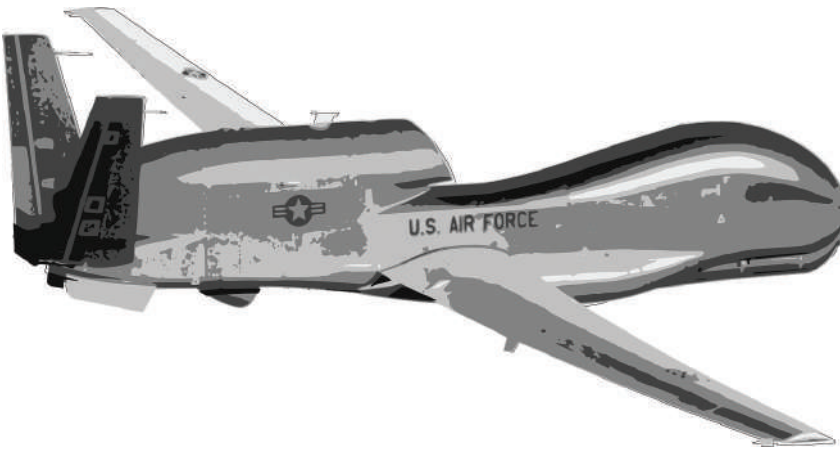
Επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας, δύναται να καταγραφεί ότι ο αεροπορικός πόλεμος, προϋποθέτοντας τη χρήση ένοπλης βίας, έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση ανθρωπίνων απωλειών και πόρων. Λόγω αυτού του

χαρακτηριστικού του γνωρίσματος είναι αναγκαίο η δράση των εμπολέμων μερών να είναι σύμφωνη με τους όρους και περιορισμούς που επιβάλλει το Δίκαιο των Ενόπλων Συρράξεων, προκειμένου να ακολουθείται μια ενιαία και συμμορφούμενη με το καθορισθέν κανονιστικό πλαίσιο πρακτική εκ μέρους των εμπολέμων, ενώ παράλληλα να διασφαλίζεται η προστασία των θυμάτων πολέμου. Μολονότι, όπως ευχερώς διαπιστώνεται, δεν υπάρχει κάποιο διεθνές κείμενο με δεσμευτικό χαρακτήρα το οποίο να ρυθμίζει καθολικά και εξειδικευμένα τη διεξαγωγή των αεροπορικών επιχειρήσεων, εντούτοις ένα σημαντικό πλέγμα κανόνων δύναται να αντληθεί από άλλα αξιόλογα διεθνή συμβατικά κείμενα δεσμευτικής και μη ισχύος, τα οποία, αν και αφορούν τον κατά ξηρά ή κατά θάλασσα πόλεμο, περιλαμβάνουν σημαντικές διατάξεις σχετικές με την ενανέρια μάχη.

Ακόμη, δεν θα πρέπει να λησμονείται πως, προκειμένου να συνάδουν με το διεθνές δίκαιο, οι αεροπορικές πολεμικές επι-

χειρήσεις είναι απαραίτητο να συμμορφώνονται με τις τέσσερις βασικές, εθιμικά ισχύουσες αρχές του Δικαίου των Ενόπλων Συρράξεων, ήτοι την αρχή της διάκρισης, την αρχή του ανθρωπισμού, την αρχή της αναλογικότητας και την αρχή της στρατιωτικής αναγκαιότητας. Πράγματι, οι υπόψη αρχές, αποτελώντας τους θεμέλιους λίθους του Δικαίου του Πολέμου εν γένει, ασφαλώς διέπουν και τη διεξαγωγή των αεροπορικών επιχειρήσεων. Ασφαλώς, λοιπόν, σε μία εναέρια μάχη, εάν τα μέσα και οι μέθοδοι που μετέρχονται οι εμπόλεμοι είναι νόμιμα, ήτοι σύμφωνα με το Δίκαιο των Ενόπλων Συρράξεων, τότε και το αποτέλεσμα της χρήσης τους είναι επίσης νόμιμο. Είναι, ωστόσο, αναγκαίο να σημειωθεί ότι η νομιμότητα θα πρέπει να καλύπτει και τα δύο στοιχεία, δηλ. μέσα και τακτικές, δεδομένου ότι, εάν ένα από αυτά δεν είναι σύμφωνο με το δίκαιο, κάθε αεροπορική επιχείρηση που βασίζεται σε αυτά θα βρίσκεται άνευ νομικού ερείσματος. Έτσι, αν και τα αεροπορικά μέσα και

οι τακτικές πρέπει να είναι ικανές να εκτελούν επιτυχώς μια σειρά ενεργειών οι οποίες αποφασίστηκαν από τον στρατιωτικό Διοικητή των δυνάμεων, είναι ταυτόχρονα αναγκαίο να πα-

ραμένουν εντός του πλαισίου που καθορίζεται από το Δίκαιο των Ενόπλων Συρράξεων.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου, του Τμήματος Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης κ. Κωνσταντίνο Αντωνόπουλο για τα πολύτιμα σχόλια και τις αναγκαίες επισημάνσεις του.

Υποσημειώσεις

- ¹ Χαρακτηριστική περίπτωση της Σύμβασης του Βουκουρεστίου περί εναερίου κυκλοφορίας, η οποία συνήφθη μεταξύ των κρατών που μετείχαν στο Βαλκανικό Σύμφωνο (Ελλάδα, Ρουμανία, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία) την 24.1.1936. Άγγελος Γιόκαρης-Γεώργιος Κυριακόπουλος, *Διεθνές Δίκαιο Εναερίου Χώρου*, Εκδ. Νο-

μική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 8.

- ² Ας σημειωθεί πως στη Συνδιάσκεψη του Σικάγου οι Ηνωμένες Πολιτείες αντιτέθηκαν στην ίδρυση διεθνούς οργανισμού ο οποίος θα είχε την ισχύ ή την εξουσία να επιβάλλει λύσεις στα κράτη-μέρη. Αυτή η αντίθεση βασίστηκε στην άποψη ότι ένας διεθνής οργανισμός με αυτή την εξουσία θα είχε την τάση να ικανοποιεί τα συμφέροντα των λιγότερο ισχυρών κρατών μερών, επί ζημιά των πιο ισχυρών, όπως είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες. Κατά την υπόψη αμερικανική οπτική, η υπόψη διεθνής αρχή πρέπει να έχει μόνο επιβοηθητικές και συμβουλευτικές λειτουργίες: θα έπρεπε να δρα ως ένας διεθνής τεχνικός συντονιστής, ικανός να διαχειριστεί ζητήματα ασφαλείας, τη λειτουργία των αεροδρομίων και να επιβλέπει τη βιομηχανική τυποποίηση. Επιπλέον, η αμερικανική επιχειρηματολογία διέβλεπε στην προοπτική της δημιουργίας της διεθνούς αυτής αρχής την ανάπτυξη ενός εξαιρετικού μέσου το οποίο θα συνέβαλλε στην παγκόσμια ασφάλεια, δεδομένου του ότι θα ήταν ικανή να επιτηρεί την ανάπτυξη της στρατιωτικής αεροπορίας.
- ³ Η υπόψη αρχή επαναλαμβάνεται στο άρθρο 1 της Συνθήκης των Παρισίων του 1919, το οποίο ορίζει ότι κάθε Δύναμη έχει πλήρη και αποκλειστική κυριαρχία επί του εναερίου χώρου πάνω από το έδαφός της. Επίσης, είναι παρεμφερής με το άρθρο 5 της Συνθήκης της Μαδρίτης του 1926 στο σκέλος κατά το οποίο τα συμβαλλόμενα κράτη έχουν πλήρη

ελευθερία να επιτρέπουν ή να απαγορεύουν την πτήση πάνω από το έδαφός τους αεροσκάφους νηολογημένου σε μη συμβαλλόμενο κράτος, αλλά και στο άρθρο 1 της Συνθήκης της Αβάνας του 1928, το οποίο αναγνωρίζει την πλήρη και απόλυτη κυριαρχία κάθε Δύναμης επί του χώρου της ατμόσφαιρας που βρίσκεται πάνω από το έδαφος και τα χωρικά της ύδατα. Η ίδια αρχή χαρακτηρίζει, επίσης, πληθώρα διμερών συνθηκών και δύναται να ιδωθεί ως καθολικώς αποδεκτή. Βλ., εξάλλου, και Bin Cheng, *Recent Developments in Air Law, Current Legal Problems*, 1956, σελ. 209, όπου καταγράφεται το εξής: «*Σήμερα, φαίνεται ότι υπάρχει μικρή αμφισβήτηση ότι αυτή η αρχή, η οποία επανειλημμένως επιβεβαιώθηκε σε συμβάσεις και σε εσωτερικούς νόμους, είναι δηλωτική του ισχύοντος διεθνούς δικαίου. Η εδαφική σφαίρα της δικαιοδοσίας ενός κράτους, ως εκ τούτου, εκτείνεται προς τα πάνω στο χώρο και προς τα κάτω προς το κέντρο της γης, με ενιαίο τρόπο στο σχήμα ενός αναστροφου κώνου*». Ωστόσο, αυτή η άποψη εκφράστηκε το 1956, πριν από την υιοθέτηση της Σύμβασης για το Εξωτερικό Διάστημα του 1967, στην οποία η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών διακήρυξε ότι το εξωτερικό διάστημα, περιλαμβανομένης της σελήνης και άλλων ουράνιων σωμάτων, δεν υπόκεινται στη διάθεση των Εθνών, με τον ισχυρισμό της κυριαρχίας, μέσω της χρήσης και της κα-

τοχής ή μέσω οποιουδήποτε άλλου τρόπου.

⁴ Η υπόψη αρχή της πλήρους και αποκλειστικής κυριαρχίας του κράτους επί του εθνικού εναερίου χώρου, έχει δισήμαντο χαρακτήρα. Πρώτον, συνεπάγεται ότι η κυριαρχία του κράτους εκτείνεται απεριόριστα καθ' ύψος στον εναέριο χώρο και, δεύτερον, ότι δεν υφίσταται μια κατοχυρωμένη αρχή ελευθερίας υπέρπτωσης ενός αεροσκάφους μέσω του εθνικού εναερίου χώρου, με εξαίρεση το δικαίωμα διέλευσης εν διαμετακομίσει το οποίο καθιερώνεται στη Σύμβαση του Σικάγο και στα δύο πρόσθετα σε αυτή Σύμφωνα αλλά μόνο για τα συμβαλλόμενα σε αυτά κράτη και αποκλειστικά για τα πολιτικά αεροσκάφη. Απόλυτη ελευθερία πτήσης για όλες τις κατηγορίες αεροσκαφών (πολιτικά- κρατικά, συμπεριλαμβανομένων και των στρατιωτικών) καθιερώνεται μόνο στον διεθνή εναέριο χώρο υπεράνω της ανοιχτής θάλασσας, με την προϋπόθεση τήρησης των διεθνών αεροναυτικών κανονισμών, η ευθύνη εφαρμογής των οποίων έχει ανατεθεί στις αρχές των παράκτιων κρατών για τις υπό δικαιοδοσία τους «Περιοχές Πληροφόρησης Πτήσεων» (FIR). Άγγελος Γικόκαρης- Γεώργιος Κυριακόπουλος, *Διεθνές Δίκαιο Εναερίου Χώρου*, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 10, 11.

⁵ Το άρθρο 3 της Σύμβασης εισάγει την εξαίρεση του κρατικού και του στρατιωτικού αεροσκάφους από την εφαρμογή

της: Σύμφωνα με το κείμενο του άρθρου: «(α) Αυτή η Συνθήκη εφαρμόζεται μόνο στα πολιτικά αεροσκάφη και δεν εφαρμόζεται στα κρατικά αεροσκάφη. (β) Αεροσκάφη που χρησιμοποιούνται σε στρατιωτικές, τελωνειακές και αστυνομικές υπηρεσίες πρέπει να θεωρούνται ως κρατικά αεροσκάφη. (γ) Κανένα κρατικό αεροσκάφος συμβαλλόμενου Κράτους δεν πρέπει να ίπταται πάνω από το έδαφος άλλου Κράτους ή να προσγειώνεται επ' αυτού χωρίς δικαίωμα ύστερα από ειδική συμφωνία ή άλλο τρόπο και σύμφωνα με τους όρους αυτής. (δ) Τα συμβαλλόμενα Κράτη εγγυώνται, κατά τη θέσπιση κανονισμών για τα δικά τους κρατικά αεροσκάφη, ότι θα επιδεικνύουν την πρόπουσα επιμέλεια για την ασφάλεια της κυκλοφορίας των πολιτικών αεροσκαφών».

⁶ United States of America, *Law of War Manual*, Department of Defense, Office of General Counsel, 2015, σελ. 901.

⁷ Βέβαια, εν προκειμένω η παροχή συναίνεσης εκ μέρους του ουδετέρου κράτους ενδεχομένως να συνεπάγεται την παραβίαση της ουδετερότητάς του. Βλ. United States of America, *Law of War Manual*, Department of Defense, Office of General Counsel, 2015, σελ. 902.

⁸ Βλ. άρθρο 9 της Σύμβασης του Σικάγου, 1944.

⁹ Στην τελευταία αυτή περίπτωση, μόνο για αεροσκάφη εντός του εθνικού εναερίου χώρου.

¹⁰ «Παραβίαση εθνικού εναερίου χώρου»

έχουμε όταν διαπιστωθεί είσοδος, στον Εθνικό Εναέριο Χώρο ενός κράτους, πολιτικού αεροσκάφους χωρίς προηγούμενη κατάσταση σχεδίου πτήσης ή στρατιωτικού και, εν γένει, κρατικού αεροσκάφους χωρίς την προηγούμενη παροχή διπλωματικής άδειας εισόδου. Η παράβαση διακρίνεται σε δύο σκέλη: α) την «παράβαση εθνικών κανονισμών περί περιορισμών στην κίνηση αεροσκαφών εντός του εθνικού εναερίου χώρου», κατά την οποία ένα αεροσκάφος γνωστής ταυτότητας το οποίο έχει εισέλθει εντός του εθνικού εναερίου χώρου ύστερα από κατάσταση σχεδίου πτήσης ή παροχή της αναγκαίας διπλωματικής άδειας κινείται στη συνέχεια εκτός σχεδίου πτήσης, εισερχόμενο εντός απαγορευμένης περιοχής ή εντός περιοχής στην οποία, σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 2 της Σύμβασης του Σικάγου, έχει απαγορευθεί προσωρινά, για λόγους δημόσιας ασφάλειας ή σε περίοδο κρίσης, η υπέρπτηση αεροσκαφών, και β) την «παράβαση κανονισμών εναέριας κυκλοφορίας», κατά την οποία τα κινούμενα αεροσκάφη εντός του εθνικού εναερίου χώρου ενός κράτους ή ευρύτερης ζώνης διεθνούς εναερίου χώρου, εντός Περιοχής FIR, δεν τηρούν τις ρυθμίσεις των διεθνών αεροναυτικών κανονισμών, κυρίως των Παραρτημάτων 2 και 11 της Σύμβασης, διά των οποίων υλοποιείται η πρόβλεψη της παρ. γ του άρθρου 12 της Σύμβασης περί των «κανόνων αέρος» στον διεθνή εναέριο χώρο-

και των εθνικών κανονισμών- περί εισόδου, εξόδου και κίνησης των αεροσκαφών με ένταξή τους στο συνολικό σύστημα εναέριας κυκλοφορίας και εντός αεροδιαδρόμων που εκδίδονται σύμφωνα με τις γενικές προβλέψεις των άρθρων 11 και 68 της Σύμβασης. Άγγελος Γιόκαρης- Γεώργιος Κυριακόπουλος, *Διεθνές Δίκαιο Εναερίου Χώρου*, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 239, 240.

¹¹ Της ναυτικής βάσης του Petropavlosk στη χερσόνησο της Καμτσάτκα, της ναυτικής βάσης του Korsakov και της αεροπορικής βάσης του Dolinsk-Sokol στη νήσο Σαχαλίνη.

¹² International Civil Aviation Organization, *Destruction of Korean Air Lines Boeing 747 Over Sea of Japan*, 31 Αυγούστου 1983: Report of ICAO Fact-Finding Investigation, Doc. C-WP/7764, ICAO, 1983, σελ. 869. Reproduced in International Legal Materials, 1984, σελ. 864.

¹³ Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 41 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Αυτή η προσέγγιση αντιβαίνει στην πολιτική που εν πολλοίς ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σύμφωνα με την οποία οι αντίπαλοι πιλότοι οι οποίοι κατέρχονταν από το αεροσκάφος με αλεξίπτωτο και πορεύονταν προς εχθρικό έδαφος σε πολλές περιπτώσεις δέχονταν πυρά.

¹⁴ Βλ. παράγραφο 2 του άρθρου 42 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

¹⁵ Βλ. παράγραφο 3 του άρθρου 42 του

- 16 Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.
- 16 Άρθρο 21 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.
- 17 Άρθρο 24 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.
- 18 Το άρθρο 11 παρ. 2 του Δευτέρου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ορίζει ότι «*Η προστασία την οποία δικαιούνται οι ιατρικές μονάδες και τα ιατρικά μεταφορικά μέσα δε θα παύει εκτός και εάν συνηθίζουν να διαπράττουν εχθρικές πράξεις που εντάσσονται εκτός των ορίων της ανθρωπιστικής τους λειτουργίας*» ενώ, σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1, «*Απαγορεύεται στα Εμπόλεμα Μέρη να χρησιμοποιούν τα υγειονομικά αεροσκάφη τους με σκοπό να αποκτήσουν οποιοδήποτε στρατιωτικό πλεονέκτημα απέναντι στο Αντίπαλο Μέρος. Η παρουσία υγειονομικών αεροσκαφών δε θα πρέπει να χρησιμοποιείται ως απόπειρα να καταστούν οι στρατιωτικοί αντικειμενικοί στόχοι απρόσβλητοι από επίθεση*».
- 19 Σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 28 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, «*Τα υγειονομικά αεροσκάφη δε θα πρέπει να χρησιμοποιούνται για τη συλλογή ή διαβίβαση κατασκοπευτικών πληροφοριών και δε θα φέρουν εξοπλισμό που θα κατατείνει προς αυτόν τον σκοπό*».
- 20 Βλ. δεύτερο εδάφιο της παραγράφου 2 του άρθρου 28 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου σε συνδυασμό με την υποπαράγραφο στ του άρθρου 8 του αυτού διεθνούς κειμένου.
- 21 Βλ. παράγραφο 3 του άρθρου 28 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.
- 22 Σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 26 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ως «*ζώνη επαφής*» ορίζεται η «*χερσαία περιοχή όπου οι εμπροσθοφυλακές των αντιπάλων δυνάμεων έρχονται σε επαφή η μια με την άλλη*».
- 23 Βλ. παράγραφο 4 του άρθρου 28 σε συνδυασμό με τα άρθρα 26 και 27 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.
- 24 Βλ. άρθρα 39 και 41 της Δεύτερης Σύμβασης της Γενεύης σε συνδυασμό με το άρθρο 38 της Πρώτης Σύμβασης.
- 25 Άρθρο 23 παρ. 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.
- 26 Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 39 της Δεύτερης Σύμβασης της Γενεύης, «*Τα υγειονομικά αεροσκάφη... δεν θα γίνουν αντικείμενο επίθεσης αλλά θα είναι σεβαστά στους εμπολέμους κατά τις πτήσεις τις οποίες θα εκτελούν σε ύψη, σε ώρες κατά τις διαδρομές, οι οποίες ειδικώς συμφωνήθηκαν μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων στη σύρραξη Μερών*».
- 27 Βλ. παράγραφο 2 του άρθρου 39 της Δεύτερης Σύμβασης της Γενεύης.
- 28 Βλ. παράγραφο 3 του άρθρου 39 της Δεύτερης Σύμβασης της Γενεύης.
- 29 Βλ. άρθρο 39 της Δεύτερης Σύμβασης της Γενεύης.
- 30 Βλ. παράγραφο 1 του άρθρου 30 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.
- 31 Βλ. το άρθρο 30 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

- 32 Εντούτοις «θα δικαιούνται τουλάχιστον στην επ’ αυτών εφαρμογή όλων των διατάξεων της Συμβάσεως της Γενεύης». Βλ. το άρθρο 28 της Πρώτης Σύμβασης της Γενεύης.
- 33 Βλ. το άρθρο 30 της Πρώτης Σύμβασης της Γενεύης.
- 34 Βλ. Δ. Γάγγας, *Εισαγωγή στο Διεθνές Δίκαιο των Ενόπλων Συγκρούσεων*, σελ. 107-109, Εκδ. Ι. Σιδέρης, 2008.
- 35 Βλ. το άρθρο 14 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 36 Βλ. το άρθρο 23 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 37 Βλ. το άρθρο 18 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 38 Βλ. το άρθρο 26 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 39 Βλ. το άρθρο 27 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 40 Βλ. το άρθρο 34 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 41 Βλ. το άρθρο 45 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 42 Βλ. το άρθρο 46 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 43 Βλ. τμήμα 5.Β. της παρούσας εργασίας, όπου αναλύεται η αρχή της αναλογικότητας.
- 44 Βλ. άρθρα 47 και 48 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 45 Βλ. άρθρα 40 και 62 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 46 Βλ. άρθρο 63 (β) του Εγχειριδίου του San Remo.
- 47 Βλ. άρθρο 70 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 48 Βλ. τα άρθρα 112, 115 και 116 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 49 Βλ. άρθρο 125 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 50 Βλ. άρθρο 128 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 51 Βλ. άρθρο 141 και 142 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 52 Βλ. άρθρο 153 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 53 Βλ. άρθρο 154 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 54 Βλ. άρθρο 148 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 55 Βλ. άρθρο 150 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 56 Βλ. άρθρο 174 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 57 Βλ. άρθρο 175 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 58 Βλ. άρθρο 176 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 59 Βλ. άρθρο 178 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 60 Βλ. άρθρο 180 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 61 Βλ. άρθρο 181 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 62 Βλ. άρθρο 182 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 63 Βλ. άρθρο 183 του Εγχειριδίου του San Remo.
- 64 Βλ. Δ. Γάγγας, *Εισαγωγή στο Διεθνές Δίκαιο των Ενόπλων Συγκρούσεων*, σελ. 107-109, Εκδ. Ι. Σιδέρης, 2008.

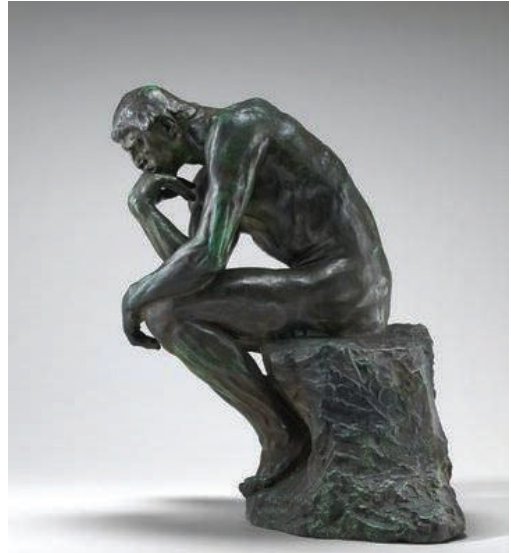
Η Ανάπτυξη Θεωρητικών Σχημάτων στην Υπηρεσία της Αεροπορικής Ισχύος. Η Θεωρία ως Βάση Ανάπτυξης της Πράξης

*Ηλίας Καλύβας
Υποψήφιος Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου
(Σχολή Πολιτικών Επιστημών / Τμήμα Πολιτικής
Επιστήμης και Ιστορίας)*

Ο πόλεμος ως θεωρητικός λόγος

Η μελέτη και η θεωρητικοποίηση των πράξεων του ανθρώπου μέσα σε ένα πλαίσιο σκέψης και ενός συστήματος ιδεών συμπεριλαμβάνει και την πράξη του πολέμου. Τη φύση του πολέμου, σε συνάρτηση με την οντολογία της ανθρώπινης ύπαρξης, προσέγγισαν και ερμήνευσαν φιλόσοφοι της αρχαιότητας (Πλάτων, Αριστοτέλης, Κικέρων) αλλά και στοχαστές κατοπινών περιόδων (Άγιος Αυγουστίνος, Θωμάς Ακινάτης, Έρασμος κ.ά.). Επίσης, συγγραφείς και λογοτέχνες στη ροή του ιστορικού χρόνου ασχολήθηκαν με τον πόλεμο ως πράξη πραγμάτωσης και εμπειρίας του ανθρώπου και της κοινωνίας, ή εμπνεύστηκαν από αυτόν. Πραγματικά, όλοι οι στοχαστές συμφωνούν πως ο πόλεμος επηρεάζει καθοριστικά τον άνθρωπο και τις δραστηριότητές του, μετασχηματίζει το περιβάλλον που δρα, και διαμορφώνει νέα δεδομένα¹.

Ωστόσο, πολλοί ήταν οι διανοητές που ασχολήθηκαν με τον πόλεμο στο πλαίσιο της δομής και λειτουργίας του, δηλαδή τον προσέγγισαν και τον ανέλυσαν πανοπτικά: θέτοντας προϋποθέσεις, αρχές και τρόπους διεξαγωγής του, μεθόδους επικράτησης και επιβολής αλλά και προτείνοντας συστήματα διαχείρισης ενός στρατεύματος. Σημαντικοί στρατηγικοί² διανοητές υπήρξαν ο Θουκυδίδης (460-399 π.Χ.)³ και ο Sun Tzu (5^{ος} αιώνας π.Χ.), οι βυζαντινοί αυτοκράτορες Μαυρίκιος (582-602)⁴

Auguste Rodin, Ο Σκεπτόμενος, 1901, ορείχαλκος, Εθνική Πινακοθήκη Ουάσιγκτον.

και Λέων ο Σοφός (886-912 μ.Χ.)⁵, ο στρατάρχης Μαυρίκιος της Σαξονίας (1696-1750)⁶ και ο Μέγας Φρειδερίκος (1740-1786)⁷, ο Karl von Clausewitz (1780-1831)⁸ και ο Ναπολέων Βοναπάρτης (1769-1821)⁹, ο Αντουάν Ανρί, Βαρόνος του Ζομινί (1779-1869)¹⁰ και ο Alfred Thayer Mahan (1840-1914)¹¹, ο J.F.C. Fuller (1878-1966)¹² αλλά και ο Liddell Hart (1895-1966)¹³. Οι ανωτέρω, με τα έργα τους, ανήγαγαν την πολεμική πράξη σε τέχνη συνάμα και σε μια υψηλή διανοητική διεργασία με πολλαπλές προεκτάσεις, συνεισφέροντας σε μια βαθύτερη κατανόηση του πολέμου. Ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές¹⁴ της στρατηγικής και της τέχνης του πολέμου αναγνωρίζουν τον Θουκυδίδη, τον Sun Tzu και τον Clausewitz ως

Δύο νέοι αξιωματικοί εξουθενωμένοι από τη μελέτη εγχειριδίου του Μέγα Φρειδερίκου (A. Menzel, Εικονογράφηση των έργων του Μεγάλου Φρειδερίκου, Βερολίνο 1886).

τους μεγαλύτερους θεωρητικούς του πολέμου.

Εντούτοις, η αναγκαιότητα της στρατηγικής ως γνωστικού αντικειμένου παρουσιάστηκε με την αύξηση του μεγέθους του μοντέρνου στρατού, την πολυπλοκότητα της διοίκησης και κυρίως την τεχνολογική εξέλιξη¹⁶.

Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, η δημιουργία ιπτάμενων μηχανών, οι οποίες είναι πλέον ελεγχόμενες, αντικατοπτρίζει, μεταξύ άλλων, τα σημαντικά τεχνολογικά επιτεύγματα του ανθρώπου αλλά και σηματοδοτεί την κυριαρχία του στον αέρα. Μία αεροπορική επίδειξη, του Orville Wright, με τραγική κατάληξη ωστόσο, στην Ουάσιγκτον το 1908, μπροστά στη στρα-

τιωτική ηγεσία, ήταν αρκετή για να καταδείξει την χρησιμότητα του αεροπλάνου στους πολέμους. Από εδώ και πέρα, πολλοί θα είναι εκείνοι, οι οποίοι θα υποστηρίζουν ότι το αεροπλάνο πρέπει να χρησιμοποιείται στα θέατρα πολέμου¹⁶.

Μέχρι τον 19^ο αιώνα, από την εποχή των Σουμερίων, ο πόλεμος διεξαγόταν στις δύο διαστάσεις του χώρου -στην ξηρά και στη θάλασσα. Με τη χρήση του αεροπορικού όπλου προστέθηκε για πρώτη φορά η τρίτη διάσταση, ο αέρας, δίνοντας τη δυνατότητα επίθεσης στα μετόπισθεν του εχθρού: στις πόλεις του, στην οικονομία του. Και το πιο σημαντικό, στον πληθυσμό του. Ωσαύτως, πέρα από τη χρήση του αεροπορικού όπλου στο πεδίο της μάχης ως τακτικού μέσου, εμφανίστηκε και η στρατηγική χρήση της αεροπορικής ισχύος¹⁷.

Στο σύντομο χρονικό διάστημα παρουσίας του αεροπορικού όπλου, σε χρονική αντιπαράβολή με τα όπλα που μηχανεύθηκε και χρησιμοποίησε ο άνθρωπος στη ξηρά και στη θάλασσα, αντιλαμβανόμεστε

Το δοκιμαστικό αεροπλάνο (Wright B Flyer) του Orville Wright, με το οποίο πραγματοποίησε αεροπορικές επιδείξεις το 1908 σε Ευρώπη και Αμερική.

Πρωτοσέλιδο εφημερίδας της εποχής που αναφέρεται στην πτώση του αεροπλάνου του Orville Wright, στη διάρκεια αεροπορικής επίδειξης. Σε κεντρική θέση του φύλλου παρουσιάζονται οι φωτογραφίες του άτυχου αεροπόρου Αμερικανού αξιωματικού Thomas E. Selfridge, και του Orville Wright. Επίσης, διακρίνεται και η φωτογραφία του πεσόντος αεροσκάφους τη στιγμή που θεατές προσπαθούν να απεγκλωβίσουν τους δύο αεροπόρους. Πηγή: Library of Congress, Washington, DC.

Δαίδαλου αναδεικνύει την ίδια την αγωνία του πνεύματος αλλά και την οξύνοια της σκέψης του ανθρώπου, μεταξύ άλλων αναγνώσεων.

Peter Paul Rubens, Η πτώση του Ικάρου, 1636, λάδι σε ξύλο, Βασιλικό Μουσείο Καλών Τεχνών, Βρυξέλλες.

την αλματώδη ανάπτυξη του. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται κυρίως στα σημαντικά τεχνολογικά επιτεύγματα του 20^{ου} αιώνα αλλά και στις ιδέες των θεωρητικών του αεροπορικού όπλου. Ιδέες που εμφορούνταν από την καινοτομία και πρωτοπόρα σκέψη των εκφραστών τους, οι οποίοι δεν δίσταζαν να τις εκφράζουν ριζοσπαστικά και να τις εκδηλώσουν αντιδραστικά. Η καταβολή και η ανάγκη τέτοιων ιδεών από τον άνθρωπο εντοπίζεται και διακρίνεται στην κλασική μυθολογία· πραγματευόμενοι τη σκέψη για την κατάκτηση του αέρα, η πολυσημία του μύθου του Ίκαρου και του

Οι επικρατούσες συνθήκες στην Ευρώπη στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

Η Ευρώπη μπορεί να φαίνεται μια ήπειρος με παλιά κράτη και λαούς, αλλά από ορισμένες απόψεις είναι πολύ νέα, καθώς εφηύρε ξανά και ξανά τον εαυτό της στον 20^ο αιώνα, συχνά μέσα από επώδυνες μεταβολές. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έθεσε επί ποδός πολέμου 65.000.000 άντρες, άφησε πάνω από 8.000.000 νεκρούς και άλλους 21.000.000 τραυματίες, σαρώ-

Otto Dix, Δύναμη κρούσης προωθείται δεχόμενη επίθεση χημικών αερίων, 1924, χαλκογραφία, 19,4 × 29 εκ., Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης.

νοντας στο πέρασμά του τέσσερις από τις παλιές αυτοκρατορίες¹⁸. Η τρομακτική του βιαιότητα και οι εκατόμβες θυμάτων προκάλεσαν σοκ στην ανθρωπότητα. Η ένοπλη αντιπαράθεση δεν διεξαγόταν πλέον από στρατεύματα, τα οποία λειτουργούσαν ως πολεμικά εργαλεία του κράτους, αλλά από κράτη που είχαν μεταβληθεί σε πολεμικά εργαλεία. Αποτέλεσμα αυτού του γιγαντισμού ήταν να χάσει ο πόλεμος τη σχέση του με την πολιτική¹⁹ και να αυτονομηθεί. Έτσι, εμφανίστηκαν ακραίες θεωρίες, όπως αυτή του ολοκληρωτικού πολέμου, με την οποία ολόκληρη η κοινωνία μετατρέποταν σε μια πολεμική δύναμη. Έφτασε μάλιστα να υποστηριχθεί πως η φυσιολογική κατάσταση μιας χώρας ήταν η ένοπλη σύγκρουση, ενώ η ειρήνη αποτελούσε ένα διάλλειμα²⁰.

Οι πολιτικές-συνταγματικές αλλαγές

που επέφερε ο Α΄ Π.Π. δεν ήταν λιγότερο δραματικές. Τη στιγμή εκείνη του «θριάμβου της αστικής τάξης», το Παλιό Καθεστώς γκρεμίστηκε. Ωστόσο, ο θριάμβος του φιλελευθερισμού αποδείχθηκε βραχύβιος και η Ρωσική Επανάσταση (1917) επέτεινε την κρίση, ρίχνοντας τη σκιά της κομμουνιστικής ανατροπής προς τα δυτικά, σε όλη την ήπειρο²¹. Ο Λένιν το 1916 στο βιβλίο *Ιμπεριαλισμός*²², διερμήνευε τα οικονομικά ελατήρια του πολέμου στο πλαίσιο της κυριαρχίας της αστικής τάξης έναντι της εργατικής, αποδομώντας τις εθνικιστικές ιδεολογίες και τις εθνικές θεωρίες των αστικών κρατών. Η ανησυχία των αρχουσών τάξεων για τη διάδοση και διάχυση των σοσιαλιστικών ιδεών στα αποξενωμένα εργατικά στρώματα υπήρξε έκδηλη²³. Η ανάμνηση της εξέγερσης των εργατών στο Σικάγο (1886) αλλά και η Παρισινή Κομμούνια (1871) τροφοδοτούσαν τον φόβο των ηγετών και της μεσαίας τάξης. Ανησύχησαν ότι οι εργατικές τάξεις ήταν δίχως κίνητρο για την πατρίδα και έτοιμοι να εξεγερθούν²⁴. Ο Μεγάλος Πόλεμος αποτέλεσε αναμφίβολα ένα από τα κορυφαία γεγονότα που επηρέασαν εξίσου την ευρωπαϊκή κουλτούρα και άνοιξε ένα ευρύτατο πεδίο εμπειριών. Ο κομμουνισμός, ο φασισμός και ο ναζισμός αποτελούν τις τρεις ιστορικές εμπειρίες²⁵ που βγήκαν από τη μήτρα του Α΄ ΠΠ.

Οι πρώτες αεροπορικές θεωρίες

Η αεροπορική ισχύς στα 100 και πλέον χρόνια από την εμφάνισή της γνώρισε ένθερμους οπαδούς αλλά και σκεπτικιστές σχετικά με την αξία και την αποτελεσματικότητά της. Σύμφωνα με τον καθηγητή David R. Mets, το γεγονός που καθόρισε και οδήγησε την ανάπτυξη των αεροπορικών θεωριών και δογμάτων κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 ήταν το ατέλειωτο αίμα και τα βήσσανα του Α΄ Π.Π. Στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, ένας στρατιώτης στέλλονταν «εκεί, στα χαρακώματα» σε μια μάχη χωρίς να υπάρχει η προοπτική λήξης του. Η κατάσταση αυτή ήταν η χειρότερη αγωνία στη συνείδηση της ανθρωπότητας και πρακτικά καθένας συμφωνούσε ότι η εποχή του ολοκληρωτικού πολέμου είχε έρθει για να μείνει. Ο αιώνας της ειρήνης με την κυριαρχία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας (Pax Britannica), που είχε κυβερνήσει τον κόσμο από τη μάχη του Βατερλό, είχε δώσει²⁶.

Οι οπαδοί της αεροπορικής ισχύος πάντα πίστευαν ότι το αεροπλάνο από τη φύση του είναι στρατηγικό όπλο, καθώς τα αεροσκάφη μπορούν να αποφύγουν το τακτικό πεδίο μάχης και να ενεργήσουν κατά των κέντρων βάρους του αντιπάλου (βιομηχανία, πολιτική ηγεσία, οικονομία, πληθυσμός)²⁷.

Allyn Cox, Η γέννηση της αεροπορίας, 1953, τοιχογραφία στη Ροτόντα του Καπιτωλίου των ΗΠΑ. Στη σκηνή απεικονίζεται η ιπτάμενη μηχανή των αδελφών Wright, με τον Orville να βρίσκεται στη θέση του χειριστή και τον Wilbur να τρέχει παράλληλα για να το σταθεροποιήσει.

Στο αριστερό μέρος της σύνθεσης διακρίνεται ο Leonardo Da Vinci και άλλοι δύο πρωτοπόροι αεροπόροι - ο Samuel Pierpont Langley και ο Octave Chanute- κρατώντας πρώιμα μοντέλα ιπτάμενων μηχανών. Δεξιά ένας αετός κρατά ένα κλαδί ελιάς.

Ο Α΄ ΠΠ έδωσε μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη των αεροπορικών θεωριών και βοήθησε τα αεροπλάνα να αποκτήσουν τους βασικούς τους ρόλους και τις βασικές χρήσεις τους, οι οποίες θα εδραιωθούν από τον Β΄ Π.Π. και εξής²⁸.

Εισηγητές των πρώτων αεροπορικών θεωριών και δογμάτων ήταν ο Giulio Douhet (1869-1930), ο Hugh Montague

Michael Turner, Αεροπλάνο τύπου Fokker D.VII σε χαμηλή πτήση πάνω από χαρακώματα.

Trenchard (1873-1956) και ο William Lendrum Mitchell (1879-1936), οι οποίοι βοήθησαν με τις ιδέες τους να διαμορφωθεί το πλαίσιο ανάπτυξης και εξέλιξης της αεροπορικής ισχύος.

Giulio Douhet

“Η κατάκτηση της κυριαρχίας του αέρα σημαίνει νίκη, εάν νικηθείς στον αέρα σημαίνει ήττα”

Ο Douhet γεννήθηκε το 1869 από μια αριστοκρατική και στρατιωτική οικογένεια, που συνδεόταν για πολλές γενιές με τον Οίκο της Σαβοΐας²⁹. Φοίτησε στη Στρατιωτική Ακαδημία της Γένοβας, αποφοιτώντας πρώτος στην τάξη του. Το 1892 εντάχθηκε στο σώμα του Πυροβολικού. Αργότερα, παρακολούθησε μαθήματα επιστημών και μηχανικής στο Πολυτεχνικό Ινστιτούτο του Τορίνο και στη συνέχεια επιλέχθηκε να φοιτήσει στο Ιταλικό Κολέγιο Διοίκησης και Προσωπικού. Υπήρξε παραγωγικός και ταλαντούχος συγγραφέας, γράφοντας έργα και ποιήματα με επιτυχία³⁰.

Η τεχνολογική του εκπαίδευση εξηγεί την ασχολία του με τις νέες τεχνολογίες, οι οποίες άρχιζαν να μεταμορφώνουν τον στρατό και τη στρατιωτική επιστήμη. Παρακολουθώντας την εξέλιξη των πετρελαιοκίνητων οχημάτων στα μέσα της δεκαετίας του 1880, ο Douhet υποστήριξε τον μηχανικό εκσυγχρονισμό του στρατού

Ο Ιταλός στρατηγός Giulio Douhet.

πραγματοποιώντας διαλέξεις, εκδίδοντας δύο βιβλία και γράφοντας πολλά άρθρα. Το 1905 τοποθετήθηκε στη διοίκηση των Bersaglieri (Βερσαλιέρων), μια ειδική δοκιμαστική δικυκλιστική μονάδα³¹.

Ο Douhet δεν έλαβε ποτέ εκπαίδευση πιλότου, ωστόσο, όπως ισχυριζόταν, διείδε τις δυνατότητες της αεροπορίας, εκφράζοντας τις απόψεις του για τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης αεροπορίας, διοικούμενης από αεροπόρο. Στα κείμενά του παρατηρούσε: «Ο στρατός και το ναυτικό πρέπει να αναγνωρίσουν στην αεροπορία τη γέννηση του τρίτου αδερφού τους, νεότερου, όχι όμως λιγότερο σημαντικού, στη μεγάλη στρατιωτική οικογένεια». Τις νεωτερικές του ιδέες τις προπαγάνδιζε μέσα από αποφθέγματα, στα οποία διακρίνεται η τάση του για λογική σκέψη. Μολαταύτα, ως χαρακτηριστής υπήρξε εκκεντρικός³².

Ιταλοί Βερσαλιέροι, με τα χαρακτηριστικά φτερά στα καπέλα τους και τα αναδιπλούμενα ποδήλατά τους (1917).

Τον Σεπτέμβριο του 1911 ξεκίνησε ο Ιταλοτουρκικός Πόλεμος, ο οποίος διήρκεσε μέχρι τον Οκτώβριο του 1912. Η Τουρκία είχε αρνηθεί την ιταλική επικυριαρχία και κατοχή των επαρχιών της Τριπολίτιδας και της Κυρηναικής στη Λιβύη, και το Βασίλειο της Ιταλίας απέστειλε εκστρατευτικό σώμα στη Βόρεια Αφρική. Την εκστρατευτική δύναμη υποστήριζαν 9 αεροπλάνα, τα οποία για πρώτη φορά στην ιστορία των πολέμων εκτέλεσαν αναγνωρίσεις, βομβαρδισμούς και αεροφωτογραφήσεις. Επίσης, στις επιχειρήσεις της πρώιμης ιταλικής αεροπορίας σημειώθηκε η πρώτη κατάρριψη αεροπλάνου –από τα τουρκικά πυροβόλα. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν πως ο Douhet ηγήθηκε της αεροπορικής δύναμης στον Λιβυκό Πόλεμο, όμως άλλοι διαφωνούν³³.

Ο Α΄ Π.Π. συγκλόνισε την ανθρωπό-

τητα και, για τους περισσότερους ανθρώπους, μετά την κρίση και την εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου, το επόμενο καλύτερο πράγμα από την ειρήνη ήταν ένας σύντομος πόλεμος. Υπό το πρίσμα της επίτευξης του σύντομου πολέμου, ο Douhet, εστίασε τη θεώρησή του στην κυριαρχία στον αέρα. Η υπεροχή στον αέρα είναι νίκη και το επόμενο βήμα είναι να εκμεταλλευτείς το πλεονέκτημα άμεσα και να τιμωρήσεις τους πολίτες, δηλαδή να προσβάλλεις ζωτικά κέντρα μιας χώρας, μιας πόλης. Έτσι, μίλησε για 5 βασικές ομάδες στόχων: τη βιομηχανική υποδομή μιας χώρας, τις μεταφορές, τις επικοινωνίες, τα κυβερνητικά κτίρια και τον πληθυσμό. Ο τελευταίος στόχος ήταν και ο σημαντικότερος, αποτελώντας τον βασικό πυρήνα των θεωριών περί στρατηγικών βομβαρδισμών³⁴.

Ο βομβαρδισμός των πόλεων και του πληθυσμού (area bombing) αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο του στρατηγικού βομβαρδισμού στη σκέψη του Douhet. Ο Ιταλός θεωρητικός θεωρούσε πως ο πληθυσμός θα τρομοκρατούνταν και θα καμπτόταν το ηθικό του, με αποτέλεσμα να στραφεί κατά της κυβέρνησής του και να την οδηγήσει στη συνθηκολόγηση με τον εχθρό. Σύμφωνα με τον Douhet ο βομβαρδισμός των πόλεων οδηγεί σε έναν ανθρωπινό σύντομο πόλεμο. Όμως, ο σύντομος πόλεμος δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με τις παραδοσιακές στρατιωτικές μονάδες, παρά με την αεροπορική δύναμη οργανωμένη σε αυτόνομη και ανε-

Ιταλός αεροπόρος τη στιγμή που επιχειρεί βομβαρδισμό, τον πρώτο παγκοσμίως από αεροσκάφος (1η Νοεμβρίου 1911).

ξάρτητη δύναμη. Η ανεξάρτητη αεροπορία, ισχυριζόταν ο Douhet, μπορεί να επιτύχει τον σκοπό της σε μια στιγμή, χωρίς μάχες στο έδαφος³⁵.

Σίγουρα θέλει πολύ φαντασία στον σύγχρονο αναγνώστη, ώστε να διανοηθεί ότι ο βομβαρδισμός πόλεων μπορεί να θεωρηθεί ως ανθρωπίνος τρόπος πολέμου. Η αντίληψη του Douhet γίνεται κατανοητή εάν εξετάσουμε το πλαίσιο στο οποίο έγραφε - με την παρουσία της πρόσφατης μνήμης του αίματος και της αγωνίας στα χαρακώματα και συνάμα την απουσία γνώσης των βομβαρδισμών στο Αμβούργο (1943), στη Δρέσδη (1945), στο Τόκιο (1945) και στη Χιροσίμα (1945). Επίσης, η αίσθηση ότι ο κόσμος πάντα θα επιστρέφει στο είδος των οριακών πολέμων -του 19^{ου} αιώνα- φαινόταν πραγματικός στις δεκαετίες του 1920 και 1930. Έτσι, η ιδέα της αυξανόμενης βίας σε μια πολύ μικρότερη περίοδο δεν

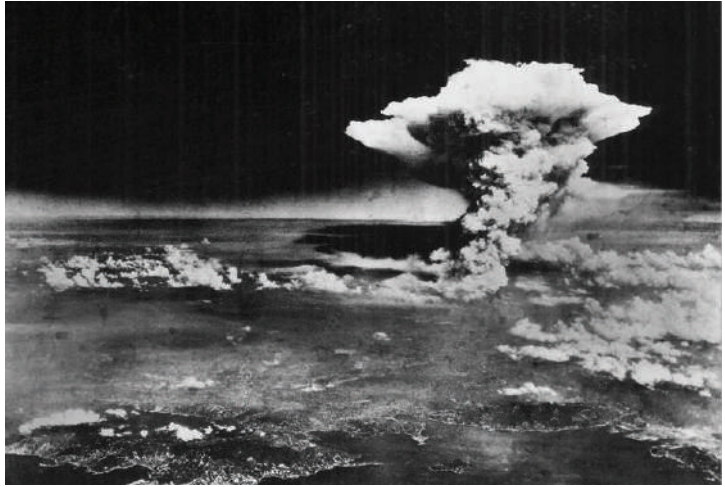
ήταν τόσο μακρινή/ακραία όπως σήμερα πιστεύουν πολλοί συγγραφείς³⁶.

Η αεροπορική ισχύς, σύμφωνα με τον Douhet, ήταν επαναστατική, διότι λειτουργούσε στην τρίτη διάσταση χωρίς γεωγραφικά εμπόδια. Και συνέχιζε, λέγοντας πως οι παραδοσιακές στρατιωτικές δυνάμεις θα πρέπει να λειτουργούν υποστηρικτικά στις αεροπορικές. Εξέφραζε, επίσης, την άποψη ότι το αεροπλάνο είναι επιθετικό/προσβλητικό όπλο και όχι αμυντικό, καθώς η απεραντοσύνη του ουρανού καθιστούσε την άμυνα ενάντια στο αεροπλάνο αδύνατη³⁷.

Το ιδανικό αεροπορικό όπλο για τους στρατηγικούς βομβαρδισμούς, σύμφωνα με τον Ιταλό θεωρητικό, θα έπρεπε να είναι γενικού τύπου και για όλους τους σκοπούς, εκτελώντας πολλούς ρόλους, όπως αναγνωρίσεις, αερομαχίες και βομβαρδισμούς. Θα ονομαζόταν battleplane. Το αεροπλάνο αυτό θα έπρεπε να αναπτύσσει μεγάλες ταχύτητες, να έχει μεγάλη ακτίνα δράσης και βαρύ οπλισμό για αυτοπροστασία. Επίσης, το battleplane στους βομβαρδισμούς πόλεων θα έριχνε ένα μείγμα από υψηλά εκρηκτικά και εμπρηστικές βόμβες, μαζί με βόμβες αερίων ή χημικές, ώστε να προκληθούν συντρίμια και ερείπια παντού. Η θεώρηση του Douhet για μια ανεξάρτητη αεροπορία εδράζεται στο ρόλο και την ύπαρξη των βομβαρδιστικών αεροπλάνων και λιγότερο των μαχητικών³⁸.

Οι απόψεις του Douhet, όπως αποδείχ-

θηκε μέσα από την εμπειρία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και από μεταγενέστερες συρράξεις, είχαν πολλά λάθη, παραλείψεις, υπερβολές και ήταν εν πολλοίς ουτοπικές. Πλέον, είναι αποδεδειγμένο πως η αεροπορική στρατηγική δεν μπορεί από μόνη της να φέρει τη νίκη, αλλά μέσα από τη συνεργασία με τον στρατό και το ναυτικό είναι δυνατό να επιτευχθεί η

Στις 6 Αυγούστου 1945, μετά τη ρίψη της ατομικής βόμβας από το αμερικανικό βομβαρδιστικό *Enola Gay*, ένα πυκνό σύννεφο σε σχήμα μανιταριού σκέπασε την ιαπωνική πόλη Χιροσίμα.

επικράτηση/νίκη. Επιπρόσθετα, η κύρια θέση του σχετικά με τον στρατηγικό βομβαρδισμό πόλεων με σκοπό τον εξαναγκασμό των πολιτών αλλά και την κάμψη του ηθικού τους ως μέσο τιμωρίας αποδείχθηκε λανθασμένη, αφού η εμπειρία αυτού του είδους βομβαρδισμών δεν επαλήθευσε τις απόψεις του³⁹.

Το 1913 ο Douhet βρισκόταν στο Τορίνο, όπου έγραψε ένα βιβλίο για τους κανόνες χρήσης των αεροπλάνων στον πόλεμο – ίσως το πρώτο εγχειρίδιο με τη συγκεκριμένη θεματολογία. Την εποχή εκείνη άρχισε να αποκτά τη φήμη του πρωτοπόρου και ριζοσπάστη. Ωστόσο, η τάση του για φήμη και αναγνώριση του προκάλεσε προβλήματα όταν το 1915 αποφάσισε μαζί με έναν μηχανικό αεροπλάνων να κατασκευάσουν ένα τρικινητή-

ριο βομβαρδιστικό χωρίς κυβερνητική έγκριση, με αποτέλεσμα να επαναποθετηθεί σε μεραρχία πεζικού ως αξιωματικός προσωπικού⁴⁰.

Αφότου η Ιταλία μπήκε στον Α΄ ΠΠ, τον Μάιο του 1915, ο Douhet επικεντρώθηκε στη δημιουργία ενός στόλου 500 αεροπλάνων, βομβαρδιστικών. Όμως, απογοητεύθηκε όταν κατάλαβε πως ο λόγος του δεν εισακουγόταν και άσκησε κριτική στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας του, δημοσιοποιώντας το δριμύ κατηγορώ του – για εγκληματικές αμέλειες στη διάρκεια της προετοιμασίας των στρατευμάτων⁴¹. Συνέπεια της στάσης που τήρησε αλλά και των ενεργειών του ήταν η σύλληψη και η καταδίκη του σε ένα χρόνο φυλάκιση. Από το κελί που βρισκόταν συνέχισε να συγγράφει και να επιχειρημα-

τολογεί για την αεροπορία -γράφοντας άρθρα και αποστέλλοντας επιστολές σε αρμόδιους φορείς και πρόσωπα. Το βιβλίο με τον τίτλο *Come fini la Grande Guerra: La vittoria alata* (Πώς τελειώνει ο Μεγάλος Πόλεμος: Η νίκη των φτερών) το ολοκλήρωσε στη διάρκεια της φυλάκισής του. Ο Douhet δικαιώθηκε λίγο μετά την αποφυλάκισή του, με τη στρατιωτική καταστροφή της Ιταλίας στο Caropetto, τον Οκτώβριο του 1917⁴².

Δια τούτο, η αποκατάστασή του στην ενεργό υπηρεσία επήλθε με την τοποθέτησή του στη Διοίκηση της Κεντρικής Αεροναυτικής Υπηρεσίας, όπου εργάστηκε για να ενισχύσει τις αεροπορικές δυνάμεις της Ιταλίας. Παρόλα αυτά, απογοητευμένος από τη στάση που τηρούσε η ηγεσία, παρέμεινε στη θέση του για 8 μήνες και αποστρατεύθηκε τον Ιούνιο του 1918. Στη συνέχεια αφιερώθηκε στην ακύρωση της καταδικαστικής απόφασης, την οποία κατάφερε να άρει, οπότε και προήχθη σε Ταξίαρχο το 1921 –τη χρονιά που εκδόθηκε από το Υπουργείο Πολέμου η πραγματεία του για τον στρατηγικό βομβαρδισμό, *Il dominio dell'aria* (Η κυριαρχία στον αέρα)⁴³.

Hugh Trenchard

«Σκοπός της αεροπορίας είναι να κάμψει τη θέληση του εχθρού για αντίσταση με επιθέσεις σε επιλεγμένους στόχους ως πιο πιθανούς για την επίτευξή του».

Ο πρώτος αρχηγός της RAF Hugh Trenchard

Ο Hugh Trenchard γεννήθηκε το 1873. Στον Βρετανικό Στρατό εισήχθη το 1893, μετά από δύο αποτυχημένες προσπάθειές του. Αρχικά τοποθετήθηκε στην Ινδία, όπου επέδειξε αδιαφορία για την καριέρα του και τη στρατιωτική ζωή. Στη συνέχεια υπηρέτησε στη Νότια Αφρική και μετά από έναν τραυματισμό επέστρεψε στην πατρίδα του. Η μεγάλη στροφή στην καριέρα του σημειώθηκε το 1912, οπότε πραγματοποίησε την πρώτη του πτήση ως παρατηρητής. Ύστερα από λίγους μήνες εντάχθηκε στη νεοϊδρυθείσα Σχολή Αεροπλοίας στο Uraon και έλαβε το δίπλωμα του πιλότου το 1913. Τον Νοέμβριο του 1914 στάλθηκε στη Γαλλία και ανέλαβε τη διοίκηση μιας Πτέρυγας με δύο Μοίρες. Στη διάρκεια του Α΄ Π.Π. τοποθετήθηκε επικεφαλής του Βασιλικού Ιπτάμενου Σώματος (Royal Flying Corps, RFC) στη Γαλλία –το Βασιλικό Ιπτάμενο Σώμα

συγκροτήθηκε το 1912 ως τμήμα του Βρετανικού Στρατού⁴⁴.

Το 1917 ο Trenchard, επέστρεψε στην Αγγλία και ανέλαβε τα καθήκοντα του Αρχηγού Προσωπικού Αέρος του νεοσύστατου Υπουργείου Αέρος, ενώ τον Ιούνιο του 1918 τοποθετήθηκε Αρχηγός της Ανεξάρτητης Αεροπορίας, αργότερα RAF, θέση την οποία διατήρησε μέχρι το 1929⁴⁵. Αρχικά, έπρεπε να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες και τα προσκόμματα που όρθωναν ο στρατός και το ναυτικό, ώστε να ακυρώσουν τη δημιουργία της RAF. Έτσι, για πολλά χρόνια το κύριο έργο του Trenchard ήταν να υπερασπίζεται τη RAF απέναντι στις ανασταλτικές προσπάθειες των παραδοσιακών σωμάτων⁴⁶.

Ο Trenchard, αντίθετα με τον Douhet, ήταν ολιγόλογος και άφησε λίγα γραπτά. Μολαταύτα, επετύγχανε τους στόχους και τις επιδιώξεις του με διαπροσωπικές επαφές και σχέσεις, χωρίς να τραβά την προσοχή και το ενδιαφέρον. Παρόλα αυτά υπήρξε ισχυρή προσωπικότητα και έλαβε τον χαρακτηρισμό «πατέρας της RAF»⁴⁷.

Αρχικά, κατά τη διάρκεια του Α΄ Π.Π., θεωρούσε πως ο ρόλος της αεροπορίας είναι υποστηρικτικός των επίγειων δυνάμεων και μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις επέτρεψε τη χρησιμοποίησή της σε ανεξάρτητες επιχειρήσεις⁴⁸.

Με την εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου και τον βομβαρδισμό του Λονδίνου (1917) από τους Γερμανούς, ο Trenchard επαναπροσδιόρισε τις απόψεις του για τη χρήση

Αφίσα του Βασιλικού Ιπτάμενου Σώματος με σκοπό τη στελέχωσή του (1913).

και την αξία της αεροπορίας: α) προτάσσοντας την αεροπορική υπεροχή ως βασικό προαπαιτούμενο για την επιτυχία, β) διαβλέποντας την εκ φύσεως επιθετική ιδιότητα της αεροπορίας και γ) τονίζοντας πως, παρά τα σημαντικά υλικά αποτελέσματα, τα ψυχολογικά αποτελέσματα του αεροπορικού όπλου είναι μεγαλύτερα. Θεωρούσε, επίσης, ότι ο ρόλος του βρετανικού στρατού και ναυτικού ήταν δευτερεύων. Διό και η RAF και η στρατηγική επίθεση θα πρέπει να ιδωθούν ως πρωτεύουσες⁴⁹.

Η αεροπορική υπεροχή, σύμφωνα με τον Trenchard, ήταν προαπαιτούμενο για όλες τις άλλες επιχειρήσεις -επίγειες και θαλάσσιες. Ωστόσο, οι αεροπορικές δυνά-

Ένα από τα πέντε θηριώδη κανόνια (ναυτικό πυροβόλο) 15 ιντσών του βρετανικού πυροβολικού για την άμυνα της ναυτικής βάσης στη Σιγκαπούρη.

μεις θα έπρεπε να κερδίσουν και να διατηρήσουν τον έλεγχο του αέρα, συνδυαζόμενες με όλο το φάσμα των επιχειρήσεων των άλλων κλάδων, ώστε να βελτιστοποιείται η αποτελεσματικότητα του νέου όπλου. Όμως, παρά την υψηλή προτεραιότητα που απέδιδε στις αεροπορικές μονάδες βομβαρδισμού, έβλεπε πάντα έναν ρόλο για τα καταδιωκτικά αεροσκάφη⁵⁰.

Η κύρια στρατηγική του θέση εδράζεται στον βομβαρδισμό ζωτικών κέντρων του εχθρού, κάμπτοντας τη θέλησή του, μέθοδο που ονόμαζε *στρατηγική παράλυση*. Ορισμένοι μελετητές εκφράζουν την άποψη πως ο Trenchard δεν υπήρξε σαφής όσον αφορά τα ζωτικά κέντρα που

εννοούσε. Όμως, παρά τις επιφυλάξεις που εκφράζονται, φαίνεται ότι πρόκρινε βιομηχανικούς, διαμετακομιστικούς και τηλεπικοινωνιακούς στόχους, θεωρώντας τους καθοριστικούς για την υπονόμευση του ηθικού των πολιτών, με συνέπεια την πρόκληση πίεσης στην κυβέρνησή τους να συνθηκολογήσει⁵¹. Με τους επιλεγμένους στρατηγικά βομβαρδισμούς θεωρούσε πως οι εργάτες/εργαζόμενοι θα τρομοκρατούσαν από την ιδέα μιας επικείμενης αεροπορικής επίθεσης, εγκαταλείποντας τους χώρους εργασίας τους, με συνέπεια να παραλύει η οικονομία και η συν αυτή υποστήριξη στον μαχόμενο στρατό. Ο Trenchard θεωρούσε ότι έτσι μπορεί να καμφθεί η ικανότητα και η θέληση για αντίσταση⁵².

Ακόμη, από το 1921 και εξής, ο Trenchard θεωρούσε πως η RAF πρέπει έχει τον κύριο ρόλο στην άμυνα των βρετανικών νησιών και αποικιών. Με τον νέο ρόλο

Βομβαρδιστικό/τορπιλοπλάνο της RAF (Sopwith T.1 Cuckoo). Ο Trenchard πρότεινε, για την άμυνα της ναυτικής βάσης στη Σιγκαπούρη, την αντικατάσταση των κανονιών με 30 τορπιλοπλάνα.

της RAF θα μειώνονταν ο ρόλος και η λειτουργία των παραδοσιακών υπηρεσιών, του στρατού και του ναυτικού, στον έλεγχο των αποικιών αλλά και στη φύλαξη και υπεράσπιση της βρετανικής ακτογραμμής. Υποστήριζε ακόμη ότι η RAF μπορούσε να επιτελέσει αυτές τις λειτουργίες οικονομικότερα και αποτε-

λεσματικότερα. Την περίοδο που ο Trenchard ηγείτο της RAF, κεντρικό θέμα συζήτησης αποτέλεσε η υπεράσπιση της βρετανικής βάσης στη Σιγκαπούρη –ο Trenchard πρότεινε τα βομβαρδιστικά να αντικαταστήσουν τα κανόνια του πυροβολικού στην άμυνα του νησιού⁵³.

Η δεκαετής θητεία του επηρέασε τους περισσότερους αξιωματικούς της βρετανικής αεροπορίας και οι ιδέες του αναφορικά με τον έλεγχο των αποικιών έτυχαν της προσοχής πολλών Βρετανών πολιτικών, λόγω της μείωσης των δαπανών που υποσχόταν -εκείνη την περίοδο η Βρετανία, όπως και οι υπόλοιπες χώρες που ενεπλάκησαν στον Μεγάλο Πόλεμο, βρισκόταν σε βαθιά ύφεση⁵⁴.

Οι απόψεις του Trechard φαίνεται ότι έχουν πολλά κοινά με εκείνες του Douhet, ωστόσο το στρατηγικό σχήμα του Βρετανού ακολουθούσε το διεθνές δίκαιο, επιλέγοντας στόχους σε αστικές περιοχές με

Αποψη της Δρέσδης, μετά από τον βομβαρδισμό που υπέστη από τα συμμαχικά στρατεύματα, από τις 13 έως τις 15 Φεβρουαρίου 1945. Ο σκοπός ήταν να καμφθεί το ηθικό του γερμανικού πληθυσμού και να απομονωθεί η εγκληματική ηγεσία του. Στην επιχείρηση συμμετείχαν 805 βομβαρδιστικά αεροπλάνα και υπολογίζεται πως χρησιμοποιήθηκαν 3.500 εμπρηστικές βόμβες και νάρκες αέρος υψηλής περιεκτικότητας. Το μέγεθος της καταστροφής της σαξονικής πόλης ήταν τόσο μεγάλο που προκάλεσε αντιδράσεις ακόμη και στην κοινή γνώμη της Βρετανίας. Ο ακριβής αριθμός των θυμάτων δεν είναι γνωστός, ωστόσο οι υπάρχουσες εκτιμήσεις αναφέρουν 35.000 νεκρούς και άλλες 135.000.

στρατιωτική σημασία και επιθέσεις σε ζωτικά κέντρα, όπως υποδομές και παραγωγικά συστήματα. Αντίθετα ο Douhet επέλεγε να πλήξει άμεσα τους πολίτες, ώστε να επιτύχει τη νίκη. Επίσης, ο Trenchard απέβλεπε στη συνεργασία της αεροπορίας με τις επίγειες και ναυτικές δυνάμεις, αντίθετα ο Ιταλός θεωρητικός απομείωνε τον ρόλο και την αξία των παραδοσιακών σωμάτων, αναδεικνύοντας

την υπεροχή της αεροπορίας. Η RAF δεν αποδέχεται πως το δόγμα της έχει επηρεαστεί από τον Douhet⁵⁵.

Η επιρροή του Trenchard στη RAF ήταν καίρια, θέτοντας τις βασικές αρχές και το δόγμα της ως μια δύναμη στρατηγικών επιθέσεων με προτεραιότητα στον προσβλητικό της χαρακτήρα. Οι βομβαρδισμοί της RAF -και των Συμμάχων- στο Αμβούργο (1943) και στη Δρέσδη (1945) υποδεικνύουν τις επιρροές του ιδρυτή της αλλά και του Douhet επί της βρετανικής αεροπορίας. Ωστόσο, ορισμένοι μελετητές δεν συνδέουν τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς των γερμανικών πόλεων με τις θεωρίες του Trenchard, αλλά τους αποδίδουν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο στρατηγικής, που αφορούσε αφενός στη διατήρηση των συμμαχικών δυνάμεων –ιδιαίτερα στη διατήρηση του ενεργού και στρατηγικού ρόλου της Σοβιετικής Ένωσης στον πόλεμο– και αφετέρου στην επίδειξη ισχύος και αποφασιστικότητας των Βρετανών και των Αμερικανών στους Σοβιετικούς⁵⁶.

William Mitchell

Τίποτα δεν μπορεί να σταματήσει την επίθεση ενός αεροπλάνου εκτός από άλλο αεροπλάνο

Ο Mitchell γεννήθηκε στη Γαλλία το 1879, όπου πέρασε τα πρώτα τρία χρόνια της

William "Billy" Mitchell, Αμερικανός θεωρητικός της αεροπορικής ισχύος.

ζωής του. Προερχόταν από πλούσια οικογένεια του Ουισκόνσιν. Ο παππούς του ήταν μεγιστάνας των σιδηροδρόμων και ο πατέρας του υπήρξε Αμερικανός γεωργιστής του Δημοκρατικού Κόμματος και ένθερμος αντιιμπεριαλιστής. Φοίτησε σε ιδιωτικά σχολεία και είχε ένα σημαντικό ακαδημαϊκό βιογραφικό⁵⁷.

Όταν ξέσπασε ο Ισπανοαμερικανικός πόλεμος, τον Μάιο του 1898, ο Mitchell διέκοψε τις σπουδές του στο πανεπιστήμιο George Washington, προκειμένου να ενταχθεί ως εθελοντής στο 1^ο Wisconsin Volunteer Infantry Regiment (Εθελοντικό Σύνταγμα Ουισκόνσιν). Σύντομα προήχθη σε Υπολοχαγό και τοποθετήθηκε στο σώμα Ασυρματιστών του αμερικανικού στρατού.

Στη συνέχεια υπηρέτησε στην Κούβα και στις Φιλιππίνες, ενώ από το 1901 μέχρι το 1902 στάλθηκε στην Αλάσκα, ώστε να συμβάλει στην κατασκευή του συστήματος επικοινωνιών, εγκαθιστώντας τηλεγραφικές γραμμές κατά μήκος της ευρύτερης περιοχής κάτω από αντίξοες συνθήκες⁵⁸.

Μεταξύ των ετών 1907 και 1908 σπούδασε στο Στρατιωτικό Κολλέγιο Fort Leavenworth του Κάνσας, ενώ αργότερα υπηρέτησε στα σύνορα με το Μεξικό. Το 1912 στελέχωσε το Γενικό Επιτελείο Στρατού και το 1915, σε ηλικία 38 ετών, εγγράφηκε στον Αεροπορικό Τομέα των Αεροπορικών Σωμάτων, ώστε να παρακολουθήσει τη σχολή αεροπλοΐας. Μετά από τέσσερις ώρες παράλληλων μαθημάτων, πραγματοποίησε την πρώτη του πτήση (solo) στην ατλαντική ακτογραμμή του Αεροναυτικού Σταθμού, στη Virginia. Αναφέρεται πως εκείνη την περίοδο συνδέθηκε φιλικά με τον Orville Wright και λέγεται ότι από τότε έγινε υποστηρικτής της χρήσης της αεροπορίας από τον Στρατό⁵⁹.

Το 1917 ο Mitchell τοποθετήθηκε στην Ισπανία ως στρατιωτικός σύνδεσμος και, όταν οι ΗΠΑ εισήλθαν στον Α΄ Π.Π., τοποθετήθηκε στο Δυτικό Μέτωπο ως παρατηρητής. Στη διάρκεια της παραμονής του στην Ευρώπη συναντήθηκε πολλές φορές με τους αρχηγούς της βρετανικής και γαλλικής αεροπορίας και μελέτησε τις αεροπορικές τακτικές τους. Στις συναντήσεις αυτές εντάσσεται και η γνωριμία του με

Αεροφωτογραφία του γερμανικού θωρηκτού Ostfriesland τη στιγμή που έχει βομβαρδιστεί από αεροσκάφη της 1ης Προσωρινής Αεροπορικής Ταξιαρχίας, στις 21 Ιουλίου 1921.

τον Trenchard, με τον οποίο διατήρησε στενή σχέση και υιοθέτησε πολλές από τις απόψεις του Βρετανού θεωρητικού⁶⁰.

Επίσης, στη διάρκεια του πολέμου εξέφρασε τις απόψεις του για τη στρατηγική των αεροπορικών επιχειρήσεων και μέσα από τον δυναμικό του λόγο έγιναν δεκτά τα επιχειρήματά του από την ηγεσία του αμερικανικού στρατού. Η αποδοχή των σχημάτων που πρόκρινε ο Mitchell αιτιολογεί την τοποθέτησή του ως Αξιωματικού Αέρος του 1^{ου} Αεροπορικού Σώματος, του Αμερικανικού Εκστρατευτικού Σώματος (AEF). Από τη θέση αυτή δημιούργησε τη φήμη του τολμηρού και ακούραστου ηγέτη –ήταν ο πρώτος Αμερικανός που πέταξε πάνω και πέρα από την εχθρική ζώνη, ενώ είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο Mitchell δεν ήταν στην υψηλότερη βαθμίδα των Αμερικανών αεροπόρων στη Γαλλία. Ωστόσο, λίγο αργότερα κατέλαβε τη θέση του Διοικητή του 1^{ου} Αεροπορικού

Ένα από τα πολεμικά πλοία που χρησιμοποιήθηκε στις βομβαρδιστικές δοκιμές ήταν και το παροπλισμένο αμερικανικό θωρηκτό *Alabama*, το οποίο εικονίζεται τη στιγμή των εκρήξεων. Στις δοκιμές χρησιμοποιήθηκαν βόμβες φωσφόρου. Επίσης, διακρίνεται δικινητήριο αεροσκάφος που επιχειρεί (Σεπτέμβριος 1921).

Σώματος⁶¹.

Κατά τον Α΄ Π.Π. οργάνωσε και σχεδίασε πολλές αεροπορικές επιχειρήσεις και για τις πράξεις του έλαβε τιμητικές διακρίσεις αλλά και την αναγνώριση του ως κορυφαίος αεροπόρος. Στις ΗΠΑ επέστρεψε τον Μάρτιο του 1919, και το 1920, με τον βαθμό του ταξίαρχου, τοποθετήθηκε Βοηθός του Αρχηγού της Αεροπορικής Υπηρεσίας⁶². Τα επόμενα χρόνια πρόβαλε δυναμικά τις δυνατότητες της αεροπορίας, κυρίως στα πεδία των μαχών, αλλά και την ανάγκη δημιουργίας ανεξάρτητης αεροπορικής υπηρεσίας. Το διάστημα εκείνο ο Mitchell ήρθε σε σύγκρουση με τα υπουργεία Στρατού και Ναυτικού, διότι θεωρούσε πως δεν διέθεταν όραμα για την ανάπτυξη της αεροπορίας –η πλειονότητα της πολιτικής ηγεσίας αλλά και η ηγεσία των παραδο-

σιακών στρατιωτικών σωμάτων επιθυμούσαν την ενσωμάτωση της αεροπορίας στον στρατό και το ναυτικό⁶³.

Παράλληλα υποστήριξε πως την άμυνα της χώρας, ιδιαίτερα στην ακτογραμμή, θα πρέπει να αναλάβει η αεροπορία –θεωρούσε πως το κόστος για την απόκτηση αεροπλάνων είναι μικρότερο από των πλοίων αλλά και ότι τα πλοία δεν μπορούν να νικήσουν τα αεροπλάνα ή ακόμη να αμυνθούν έναντι της αεροπορικής ισχύος ενός βομβαρδιστικού. Προκειμένου να αποδείξει πως τα στρατεύματα επιφανείας - στη στεριά ή στη θάλασσα - ήταν ξεπερασμένα και απαρχαιωμένα και, αντιστρόφως, να αναδείξει τις ικανότητες της αεροπορίας, προχώρησε, κατά τα έτη 1921 και 1923, σε βομβαρδιστικές δοκιμές άχρηστων/παροπλισμένων πλοίων στο Chesapeake Bay⁶⁴. Οι δοκιμές του Mitchell προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις και επικρίσεις, εντείνοντας την κρίση στη

Το πηδαλιουχούμενο αερόπλοιο *Shenandoah* του Αμερικανικού Πολεμικού Ναυτικού.

Ο Mitchell στη διάρκεια της δίκης του.

σχέση του με την ηγεσία του αμερικανικού στρατού⁶⁵.

Ακολούθως, τον Σεπτέμβριο του 1925, το πηδαλιουχούμενο αερόπλοιο Shenandoah συνετρίβη εξαιτίας ισχυρής καταιγίδας, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν τα 14 μέλη του πληρώματος. Με αφορμή αυτό το γεγονός, ο Mitchell κατήγγειλε τους αρχηγούς των σωμάτων του Στρατού και του Ναυτικού για ανικανότητα, εγκληματική αμέλεια και σχεδόν προδοτική διαχείριση της εθνικής άμυνας, γνωρίζοντας, ωστόσο, πως θα του επιβληθούν πειθαρχικές κυρώσεις.

Έτσι, τον Απρίλιο του 1925, ο Mitchell παραπέμφθηκε σε Στρατοδικείο με 8 κατηγορίες απειθαρχίας. Το Στρατοδικείο τον έκρινε ένοχο και τον έθεσε σε πενταετή αναστολή, χωρίς να λαμβάνει μισθό. Ωστόσο, ο Mitchell αντέδρασε υποβάλλοντας την παραίτησή του τον Φεβρουάριο του 1926, και αποσύρθηκε σε φάρμα στο

Middleburg της Virginia. Η αεροπορική του καριέρα είχε διάρκεια μόνο 10 χρόνια⁶⁶.

Μολαταύτα δεν έπαψε να ασχολείται με την αεροπορία, εκφράζοντας τις απόψεις του μέσα από δημοσιεύσεις άρθρων και βιβλίων. Το 1930 εξέδωσε το βιβλίο του *Skyways*, ενώ το 1935 ακολούθησε η έκδοση της βιογραφίας του Στρατηγού Adolphus Greely, ενός από τους πιο εμπνευσμένους, σύμφωνα με

τον Mitchell, αρχηγούς του Στρατιωτικού Σώματος Ασυρματιστών. Μετά τον θάνατό του το 1936 έγιναν προσπάθειες να αποκατασταθεί το όνομα και η φήμη του Mitchell, ιδιαίτερα όταν πολλές από τις απόψεις του επιβεβαιώθηκαν στη διάρκεια του Β΄ Π.Π. Έτσι, τον Αύγουστο του 1946 το Κογκρέσο τον προήγαγε σε Υποστράτηγο (Major General) και του απένειμε το Μετάλλιο της Τιμής, το οποίο

Ο Mitchell με αεροσκάφος De Havilland DH-4.

δόθηκε στον γιο του, το 1948, από τον Στρατηγό Carl Spaatz, ο οποίος ήταν Αρχηγός της νεοσύστατης Αμερικανικής Πολεμικής Αεροπορίας (USAF)⁶⁷.

Η στρατηγική θεώρηση του Mitchell έχει πολλά κοινά με τις απόψεις του Trenchard αλλά και του Douhet -άλλωστε ο Mitchell γνώριζε τις θεωρίες τους. Παρά ταύτα, ο Αμερικανός θεωρητικός διαφοροποιήθηκε σε αρκετά σημεία. Ο κύριος άξονας ανάπτυξης των ιδεών του ερείδεται στην πεποίθηση πως η έλευση της αεροπορίας είναι επαναστατική και υπερέρχει των παραδοσιακών στρατιωτικών σωμάτων. Επίσης, υποστήριζε ότι η αεροπορία θα πρέπει να είναι ανεξάρτητη, ώστε να αξιοποιηθεί και να εξελιχθεί τεχνολογικά – ιδιαίτερο κύρος προσέδιδε στους αεροπόρους, αφού τους θεωρούσε ξεχωριστούς ανθρώπους που μόνοι αυτοί μπορούν να κατανοήσουν την κατάλληλη λειτουργία της αεροπορίας⁶⁸.

Υποστήριζε την αεροπορική κυριαρχία ως προαπαιτούμενο για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, η οποία θα επιτυγχανόταν με την υπεροχή στις εναέρια μάχες – ο Douhet αντίθετα, θεωρούσε πως η κυριαρχία στον αέρα θα επιτυγχανόταν καθελώνοντας την εχθρική αεροπορική δύναμη στο έδαφος με βομβαρδισμούς. Σημαντικό ρόλο στις εκφρασμένες θεωρίες του Mitchell είχε και ο στρατηγικός βομβαρδι-

Η τραπεζαρία της Αμερικανικής Αεροπορικής Ακαδημίας φέρει την ονομασία Billy Mitchell Hall και μπορεί να φιλοξενήσει/εξυπηρετήσει μέχρι και 4000 άτομα.

σμός ζωτικών βιομηχανικών και πληθυσμιακών κέντρων του εχθρού, διότι, όπως τόνιζε, οι επιθέσεις σε ζωτικούς χώρους του εχθρού καθορίζουν την έκβαση του πολέμου. Ωστόσο, οι στρατηγικοί βομβαρδισμοί δεν ήταν ακόμη αποδεκτοί στην αμερικανική στρατιωτική και πολιτική ηγεσία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου – θεωρούνταν σε επίπεδο πολιτικής και δόγματος μη αποδεκτοί⁶⁹.

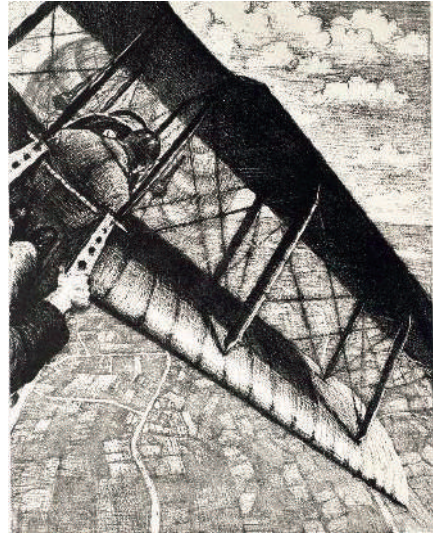
Οι απόψεις του για τους στρατηγικούς βομβαρδισμούς διαμορφώθηκαν παράλληλα με τη μεταβολή των θέσεών του για το είδος των αεροπλάνων που χρειάζεται η αμερικανική αεροπορία. Μολονότι αρχικά υπερασπιζόταν την υπεροχή των καταδιωκτικών αεροπλάνων, δίνοντας έμφαση στις εναέρια μάχες, αργότερα αντιλήφθηκε πως η αεροπορία πρέπει να διαθέτει όλους τους τύπους αεροπλάνων,

προκειμένου να ανταποκριθεί στον πολυδιάστατο ρόλο της –βομβαρδισμούς, αναγνωρίσεις, υποστήριξη κ.ά⁷⁰.

Πέρα από κάθε αμφιβολία, ο Mitchell είχε τεράστια επίδραση στην ίδρυση και στην εξέλιξη της αεροπορίας των ΗΠΑ. Πορτραίτο του Mitchell τοποθετήθηκε στην αίθουσα εστιατορίου της Αμερικανικής Αεροπορικής Ακαδημίας (USAFA), ώστε το πρόσωπο του να εμπνέει όλα εκείνα τα βλέμματα που υψώνονται να αντικρύσουν την όψη του⁷¹.

Οι τρεις πρωτοπόροι θεωρητικοί της αεροπορικής ισχύος, οι Douhet, Trenchard και Mitchell, συνέβαλαν καθοριστικά στην εξέλιξη του αεροπορικού όπλου, με πρωταρχικό στόχο την ανεξαρτητοποίηση του. Πίστευαν πως το αεροπλάνο μπορεί να διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στις πολεμικές επιχειρήσεις και να μεταβάλλει τη διεξαγωγή των πολεμικών συγκρούσεων στο μέλλον. Οι θέσεις του σε πολλά σημεία παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, αλλά ταυτόχρονα έχουν ειδοποιούς διαφορές, οι οποίες ετεροκαθορίζονται από τους πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες της χώρας του καθενός. Ο πολυδιάστατος ρόλος των στρατηγικών θεωριών που ανέπτυξαν προϋποθέτει την ανάγνωση και κατανόηση του ιστορικού χρόνου που βιώνουν και δρουν. Έτσι μονάχα είναι δυνατό να φανεί η πολλαπλότητα της σκέψης τους και η συμβολή τους στην ανάπτυξη και εξέλιξη του αεροπορικού όπλου.

Christopher Richard Wynne Nevins, *Με κλίση στα 4000 πόδια*, 1917, λιθογραφία σε χαρτί, 40,3 x 31,6 εκ.

Υποσημειώσεις

- ¹ Ιωάννης Σταμούλος, *Το ζήτημα του πολέμου στον φιλοσοφικό στοχασμό και στην ιστορική πραγματικότητα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 69-180. Ο συγγραφέας μελετά την πραγμάτευση της έννοιας του πολέμου χρησιμοποιώντας φιλοσοφικό και στοχαστικό λόγο.
- ² Ο όρος *στρατηγική* έχει τις ρίζες της στην Αρχαία Ελλάδα και συγκεκριμένα ετυμολογείται από τη λέξη *στρατηγός*, η οποία είναι σύνθεση του ουσιαστικού *στρατός* και του ρήματος *άγω* (οδηγώ-ηγούμαι). Ως στρατηγική νοείται η σύζευξη μέσων και σκοπών υπό το πρίσμα πραγματικής ή ενδεχόμενης σύγκρουσης. Στην ουσία, η στρατηγική αποτελείται από τρία στοιχεία: μέσα, σκοποί, αντίπαλος. Το ζητούμενο είναι η επίτευξη των σκοπών που έχουν τεθεί. Η στρατηγική μπορεί να χωριστεί σε πολλά επίπεδα και η στρατιωτική στρατηγική αποτελεί ένα από αυτά. Τα στρατιωτικά μέσα (μεγάλες μονάδες) τα οποία χρησιμοποιούνται για την

- επίτευξη της στρατιωτικής στρατηγικής αποτελούν την τακτική. Αναφορικά με την σχέση της στρατηγικής με την τακτική και την βασική διαφορά τους, μπορεί να ειπωθεί ότι η στρατηγική ορίζει το πού, το πότε και με τι δυνάμεις θα εκτελεστεί μια ενέργεια, ενώ η τακτική ορίζει το πώς η ενέργεια αυτή θα εκτελεστεί. Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, *Η Στρατηγική Σκέψη από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Αθήνα 2010, σσ. 44-48.
- ³ Σουν Τζου, *Η Τέχνη του Πολέμου*, μτφ. Κ. Γεωργαντάς, Βάνιας, 2010.
- ⁴ Maurice's *Strategicon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, University of Pennsylvania Press, χ.χ.
- ⁵ Αυτοκράτορος Λέοντος Τακτικά, (μτφ. Κωνσταντίνος Ποταμιάνος), τ. Α' - Β' , Αθήνα 2001.
- ⁶ Maurice de Sax (Field Marshal Herman), *Reveries on the art of war*, Λονδίνο 2007.
- ⁷ *Frederick the Great on the Art of War*, επιμ.-μτφ. Jay Luvaas, Νέα Υόρκη 1999.
- ⁸ Karl von Clausewitz, *Περί του Πολέμου*, Θεσσαλονίκη 1999.
- ⁹ Ναπολέον Βοναπάρτης, *Εγχειρίδιο Πολέμου*, μτφ. Δ. Χαλκιάς, Αθήνα 1993.
- ¹⁰ Antoine Henri baron de Jomini, *Η τέχνη του πολέμου*, Νέα Υόρκη 2007.
- ¹¹ Alfred Thayer Mahan, *The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783*, Νέα Υόρκη 1957.
- ¹² J. F. C. Fuller, *Armament and History*, Λονδίνο 1946.
- ¹³ Liddell Hart, *Στρατηγική της έμμεσης προσεγγίσεως*, μτφ. Κ. Γεωργαντάς, Θεσσαλονίκη 1995.
- ¹⁴ Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, *Η Στρατηγική σκέψη από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα 2010, σ. 73.
- ¹⁵ Γιώργος Θ. Νικολόπουλος, *Στρατηγική του πολέμου και στρατηγική των επιχειρήσεων*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Μάρτιος 2016, σ. 33.
- ¹⁶ Stokesbury James L., *A Short History of Air Power*, Λονδίνο 1986, σ. 14. William A. Flanagan, *Aviation Records in the Jet Age: The planes and Technologies behind the Break-throughs*, χ.τ. 2017, σ. 10.
- ¹⁷ John Buckley, *Air Power in the Age of Total War*, Λονδίνο 1999, σσ.1-2.
- ¹⁸ Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμέ-νος, Αθήνα 2013, σ. 13.
- ¹⁹ Ο Κλαούζεβιτς, στο έργο του *Περί του Πολέμου*, πρόσβευε ότι ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα, ενώ τόνιζε τη σημασία μιας και μόνο αποφασιστικής μάχης, η οποία θα έκρινε την έκβαση του πολέμου. Andrew Holmes, *Carl von Clausewitz's On War. A Modern Day Interpretation of a Strategy Classic*, Οξφόρδη 2010, σ. 13.
- ²⁰ Howard Michael, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, Αθήνα 2000, σ. 200. Γρίβας Κωνσταντίνος, *Η πολεμική τεχνολογία και η γεωπολιτική σκέψη στη χαραυγή της νέας χιλιετίας*, σ. 31.
- ²¹ Mazower, ό.π., σ. 24.
- ²² «Ο ιμπεριαλισμός, Ανάτατο στάδιο καπιταλισμού», στο Λένιν Άπαντα, τ. 27, Αθήνα 1988.
- ²³ Σε μια περίοδο όπου οι άρχουσες ελίτ φοβούνταν μήπως οι αγρότες και οι εργάτες ενώσουν τις δυνάμεις τους και καταλάβουν την εξουσία, ένα από τα κύρια εργαλεία για τη δημιουργία ομάδων υποστήριξης των δημοκρατικών διάδοχων κρατών στην Ευρώπη ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση. Να θυσιαστεί η αριστοκρατία, ώστε να σωθεί η αστική κοινωνία από τη μολοσεβίκικη απειλή. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά της αγροτικής μεταρρύθμισης σε κάθε ευρωπαϊκό κράτος ήταν ιδιαίτερα.
- ²⁴ David R. Mets, *The Air Campaign. John Warden and the Classical Airpower Theorists*, Αλαμπάμα, Απρίλιος 1999, σ. 3.
- ²⁵ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα 2012, σ. 32.
- ²⁶ Mets, ό.π., σ. 1.
- ²⁷ Phillip S. Meilinger, "Air Strategy, Targeting for Effect," σ. 48.
- ²⁸ Jordan, D., Kiras, J., Lonsdale, D., Speller, I. Tuck, C. D. Walton, *Understanding Modern Warfare*, Κέιμπριτζ 2008, σ. 188.

- ²⁹ A. C. Grayling, *Among the Dead Cities. Is the Targeting of Civilians in War Ever Justified*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2014, σ. 112.
- ³⁰ Chris Clark, «First Masters of Air Power: Douhet, Trenchard and Mitchell», στο *Masters of Air Power*, επιμ. Keith Brent, Καμπέρα 2010, σ. 3.
- ³¹ Mets, ό.π., σ. 13.
- ³² Antonio Filippone, *Advanced Aircraft Flight Performance*, Κέιμπριτζ 2012, σ. 7.
- ³³ Clark, ό.π., σ. 4.
- ³⁴ Thomas H. Greer, *The Development of Air Doctrine in the Army Air Arm 1917- 1941*, Maxwell Air Force Base 1985, σ. 49.
- ³⁵ *Bombing Civilians. A Twentieth Century History*, επιμ. Yuki Tanaka – Marilyn B. Young, Νέα Υόρκη 2009, σ. 31
- ³⁶ Mets, ό.π., σ. 12.
- ³⁷ Στο ίδιο, σ. 13.
- ³⁸ Thomas Hippler, *Bombing the people. Giulio Douhet and the Foundations of Air Power Strategy 1884-1939*, Κέιμπριτζ 2013, σ. 232.
- ³⁹ Clayton K. S. Chun, *Aerospace Power in the Twenty-First Century. A Basic Primer*, Αλαμπάμα 2001, σ. 44.
- ⁴⁰ Clark, ό.π., σ. 5.
- ⁴¹ Clark, ό.π., σ. 6.
- ⁴² Hippler, ό.π., σ. 122.
- ⁴³ Clark, ό.π., σ. 7.
- ⁴⁴ Mets, ό.π., σ. 21.
- ⁴⁵ Chun, ό.π., σ. 50.
- ⁴⁶ Mets, ό.π., σ. 24.
- ⁴⁷ Peter Gray, *The Leadership, Direction and Legitimacy of the RAF Bomber Offensive from Inception to 1945*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2012, σ. 102.
- ⁴⁸ Chun, σ. 50.
- ⁴⁹ James M. Ford, *Air Force Culture and Conventional Strategic Airpower*, Αλαμπάμα 1993, σσ. 5-6.
- ⁵⁰ Clark, ό.π., σ. 7.
- ⁵¹ David S. Fadok, *John Boyd and John Warden Air Power's Quest for Strategic Paralysis*, Αλαμπάμα 1995, σ. 38.
- ⁵² Fadok, ό.π., σ. 40. *Bombing Civilians. A Twentieth Century History*, σ. 13.
- ⁵³ David E. Omissi, *Air Power and Colonial Control. The Royal Air Force 1919-1939*, Μάντσεστερ & Νέα Υόρκη 1990, σ. 76. Ian Hamill, *The strategic Illusion. The Singapore Strategy and the Defense of Australia and New Zealand*, Σιγκαπούρη 1981, σ. 112.
- ⁵⁴ Phillip S. Meilinger, «Trenchard and Morale Bombing. The Evolution of Royal Air Force Before World War II», στο *The Journal of Military History*, χ.τ. 1996, σσ. 243–270.
- ⁵⁵ Julius Rigole, *The strategic bombing campaign against Germany during World War II*, Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Λουιζιάνα (Master's Thesis) 2002, σ. 8.
- ⁵⁶ Mets, ό.π., σ. 28.
- ⁵⁷ Clark, ό.π., σ. 8.
- ⁵⁸ Mets, ό.π., σ. 31.
- ⁵⁹ Clark, ό.π., σ. 9.
- ⁶⁰ Trest A. Warren, *Air Force Roles and Missions, A History*, Ουάσιγκτον 1998, σ. 32
- ⁶¹ Warren, σ. 33.
- ⁶² Η Αεροπορική Υπηρεσία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (United States Army Air Service) υπήρξε ο πρόδρομος της Πολεμικής Αεροπορίας των ΗΠΑ (United States Air Force). Συγκροτήθηκε ως ανεξάρτητος αλλά προσωρινός κλάδος του Υπουργείου Πολέμου.
- ⁶³ Clark, ό.π., σ. 11.
- ⁶⁴ Julius Rigole, *The strategic bombing campaign against Germany during World War II*, Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Λουιζιάνα 2002, σ. 11.
- ⁶⁵ Clark, ό.π., σ. 48.
- ⁶⁶ Mets, ό.π., σ. 11.
- ⁶⁷ Mets, ό.π., σ. 12.
- ⁶⁸ *Bombing Civilians. A Twentieth Century History*, ό.π., σσ. 30-31.
- ⁶⁹ Roger G. Miller, *Billy Mitchell "Stormy Petrel of the Air"*, Ουάσιγκτον 2004, σ. 25.
- ⁷⁰ Clark, ό.π., σ. 50.
- ⁷¹ Robert Allen Nauman, *On the Wings of Modernism. The United States Air Force Academy*, Σικάγο 2004, σ. 95.

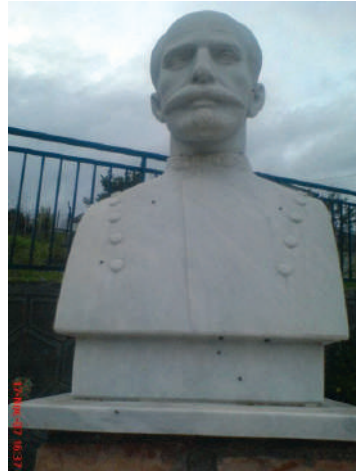
A marble bust of Ioannis S. Papafλωράτος, a prominent figure in the Greek Revolution of 1821. The bust is shown from the chest up, featuring a man with a full, wavy beard and mustache, and wavy hair. The background consists of green foliage and a clear sky. A semi-transparent teal banner is overlaid across the middle of the image, containing the title in white text.

Η Επανάσταση στη Θεσσαλία (1877-1878)

*Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος
Νομικός-Διεθνολόγος
Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών*

Τον Απρίλιο του 1877, ξέσπασε ένας νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος, η έκρηξη του οποίου προκάλεσε πιέσεις εις βάρος των χριστιανών, καθώς η Πύλη υποπτευόταν την εξέγερση των Θεσσαλών με την υποκίνηση της ελεύθερης Ελλάδος. Σημειωτέον ότι δύο μικρές ανταρτικές ομάδες (με επικεφαλής τους πρώην λήσταρχους Καραπατάκη και Παν. Καλογήρου) παρενοχλούσαν τους Τούρκους στην ΒΑ Θεσσαλία ήδη από την εποχή του σερβοτουρκικού πολέμου του 1876. Οι Θεσσαλοί ενισχύονταν κρυφά από την οργάνωση *Αδελφική Ενότητα*, η οποία είχε συγκροτηθεί (κατά πάσα πιθανότητα) από τον μακεδονικής καταγωγής Λοχαγό του Πυροβολικού Κωνσταντίνο Ισχύομαχο, το 1875. Επίσης, από τα ιδρυτικά στελέχη της εφέροντο οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Νικ. Δαμασκηνός και Ν. Κωστής, οι δικηγόροι Γ. Αντωνιάδης και Λ. Πασχάλης και ο δημοσιογράφος Γεωργ. Φιλάρετος.¹

Πολλά μέλη της οργανώσεως από την ελεύθερη Ελλάδα περιόδευαν σε πόλεις και χωριά των τουρκοκρατούμενων περιοχών, καθώς και των κέντρων του ελληνισμού της διασποράς, κατά το πρότυπο των αποστόλων της Φιλικής Εταιρίας. Όταν έβρισκαν τα κατάλληλα πρόσωπα, τα μούσσαν στους σκοπούς της οργανώσεως και τα όρκιζαν στο Ευαγγέλιο. Από τα απομνημονεύματα του επισκόπου Κίτρον Νικολάου (ο οποίος πρωτοστάτησε στην εξέγερση της Πιερίας, το 1878) προκύπτει

Προτομή του Κωνσταντίνου Ισχύομαχου.

ότι η μύηση στην οργάνωση είχε καλύψει πολλές περιοχές της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, έως τις αρχές του 1878. Στη Θεσσαλία είχε ιδρυθεί μία παρόμοια οργάνωση υπό την επωνυμία *Αδελφική Ένωσις*, η οποία ευρίσκετο σε συνεχή επαφή με αυτήν των Αθηνών. Είχε αποκτήσει μέλη σε όλη την Θεσσαλία (κυρίως προκρίτους και απογόνους κλεφταρματολών), ενώ είχε άτυπους ηγέτες την πνευματική ελίτ των κατά τόπους περιοχών. Συχνά, μέλη της περνούσαν από τα Άγραφα στην ελεύθερη Ελλάδα και έρχονταν σε επαφή με την Αθήνα.

Αντίστοιχη (αν και μεγαλύτερης εμβέλειας) εθεωρείτο και η οργάνωση *Εθνική Άμυνα*, η οποία είχε ιδρυθεί από εξέχουσες προσωπικότητες του δημοσίου βίου, όπως οι καθηγητές Κων. Παπαρρηγόπουλος και Παύλ. Καλλιγιάς, ο διευθυντής της Εθνικής Τραπέζης Μαρ. Ρενιέρης και ο δικηγόρος

Χάρτης των Βαλκανίων στον οποίο απεικονίζονται οι μεταβολές που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο 1856-1878.

Στεφ. Δραγούμης. Η οργάνωση αυτή αποτελούσε (κατά βάση) συνέχεια των εθνικών επιτροπών που είχαν αναμιχθεί στην Κρητική Επανάσταση. Διέθετε παραρτήματα σε πολλά επαρχιακά κέντρα και είχε μέλη ή συνεργάτες στο εξωτερικό. Η

Εθνική Άμυνα χρησιμοποίησε το κύρος και τις γνωριμίες των μελών της, ιδιαίτερα με πλούσιους Έλληνες της διασποράς, για τη συγκέντρωση χρημάτων και την αγορά όπλων. Αργότερα, οι δύο προαναφερθείσες οργανώσεις, η Εθνική Άμυνα και η Αδελφική Ενότητα, απεφάσισαν να συνεργασθούν και να συντονίσουν τις ενέργειές τους. Προς τον σκοπό αυτό, συνέστησαν μία κεντρική επιτροπή με πρόεδρο τον Καλλιγά και ίσο αριθμό μελών και από τις δύο οργανώσεις. Φαίνεται ότι η κεντρική επιτροπή ήρθε σε συνεννόηση με την κυβέρνηση για την εναρμόνιση των ενεργειών της προς την κυβερνητική πολιτική. Από την πλευρά της, η κυβέρνηση έθεσε στη διάθεση της κεντρικής επιτροπής χρήματα και οπλισμό από τις κρατικές αποθήκες. Όλοι οι νομάρχες, ιδιαίτέρως αυτοί των παραμεθόριων περιοχών, καθώς και οι πρόξενοι στις υπόδουλες επαρχίες, είχαν εντολή να συνεργάζονται με τους επίσημους εκπροσώπους της κεντρικής επιτροπής. Σύμφωνα με κάποιους συγγραφείς, τελικώς οι δύο οργανώσεις συγχωνεύτηκαν σε μία υπό την επωνυμία Αδελφική Ένωσις.²

Η επανάσταση που φοβόταν η Πύλη

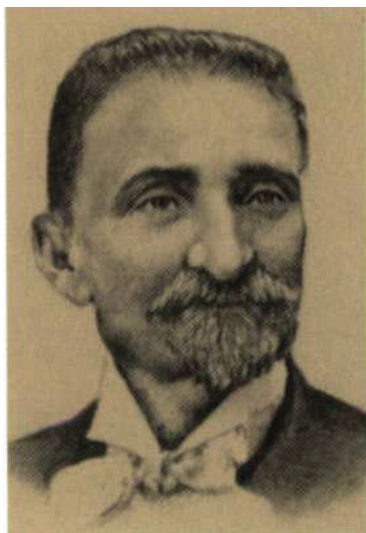
ξέσπασε τελικά στα τέλη Δεκεμβρίου του 1877. Τότε, ο Λεων. Βούλγαρης, επικεφαλής σώματος 150³ ανδρών, αποβιβάστηκε στις ακτές του νοτίου Πηλίου, που βρίσκονται απέναντι από την Σκιάθο. Ο αρχικός προορισμός του ήταν οι ακτές του Λιτοχώρου αλλά μία θαλασσοταραχή τον εμπόδισε να επιτύχει τον σκοπό του. Αργότερα, επέστρεψε στην Αθήνα, όπου προετοίμασε την αποστολή ενός δεύτερου σώματος υπό τον Θεσσαλό μοίραρχο Ζήσιμο Μπασδέκη με προορισμό το νότιο Πήλιο. Εν τω μεταξύ, το αρχικό ένοπλο σώμα βρήκε καταφύγιο από τις πολύ κακές καιρικές συνθήκες στην Ιερά Μονή Σουρβιάς, κοντά στον Βόλο. Οι Τούρκοι το ανακάλυψαν και έστειλαν 1.200 άνδρες για να το συλλάβουν. Επηκολούθησε τριήμερη μάχη, κατά την οποία οι Έλληνες αγωνιστές απέκρουσαν όλες τις επιθέσεις του εχθρού. Το βράδυ της τρίτης ημέρας (15^{ης} Ιανουαρίου), εγκατέλειψαν κρυφά το μοναστήρι, κατευθυνόμενοι προς τις Μηλιές. Τις ίδιες ημέρες, ξεσηκώθηκαν οι κάτοικοι των χωριών του Πηλίου, οι οποίοι σχημάτισαν προσωρινή διοίκηση στον Αγ. Λαυρέντιο υπό τον Μπασδέκη και μέλη τους Αργ. Βογιατζή, Κ. Γαρέφη, Κ. Κοτζαμάνη, Γ. Νικολάου, Κ. Σακελλαρίδη, Κ. Σταμούλη και Ζ. Φυτάλη.⁴ Αυτή κήρυξε την ένωση με την Ελλάδα. Το γενικό στρατηγείο εγκαταστάθηκε στην Ζαγορά, ενώ επαναστατικός πυρήνας σχηματίστηκε και στα Θεσσαλικά Άγραφα υπό τον Ισχομάχο. Το φιλοπόλεμο κλίμα ενισχύθηκε από τις πρώτες επιτυχίες

Επαμεινώνδας Δεληγεώργης (1829-1879).

των στρατευμάτων του Τσάρου Αλεξάνδρου Β΄ .

Έχει γραφεί ότι «ο βίος των εν Πηλίω επαναστατών από της αφίξεως του Μπασδέκη μετεβλήθη εις λίαν άνετον και ράθυμον..... Εν τούτοις ομολογητέον ότι, εν Πηλίω και καθ' όλον το διάστημα της επαναστάσεως η τάξις και ησυχία διετηρήθησαν αξιολόγως, του αρχηγείου τα μέγιστα φροντίζοντος περί της τακτικής διατροφής των οπλιτών, της ενδυμασίας και των άλλων επιτηδίων. Τα οικονομικού και διοικητικού κλάδου έβαινον εξαίρετα. Αντίκρυ και υπεράνω της εν Βόλω οθωμανικής Κυβερνήσεως ελειτούργει η ελληνική της Μακρυνίτης επί των βράχων της οποίας οι πρόξενοι των ευρωπαϊκών χωρών και οι εις τον κόλπον εισπλέοντες έβλεπον κυματί-

Γεώργιος Φιλάρετος (1848-1929).

ζουσαν την σημαίαν των ιερών ελπίδων του δούλου ελληνισμού. Δυστυχώς όμως αυτή δεν είχεν στηριχτεί επί ασφαλών βάσεων...».⁵

Την ίδια ώρα, στην Αθήνα, επικρατούσε διάσταση απόψεων περί του πρακτέου, καθώς πολλοί αγγλόφιλοι πολιτικοί (με επικεφαλής τον Επαμ. Δεληγεώργη) δεν επιθυμούσαν περιπλοκές στις διμερείς σχέσεις με την Υψηλή Πύλη. Υπενθυμίζεται ότι η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε αναχθεί σε κυρίαρχο δόγμα της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής. Η στάση τους επέφερε τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης και παρατεταμένη πολιτική κρίση. Το γεγονός αυτό προκάλεσε αίσθηση στην Ευρώπη. Συνεχή δημοσιεύματα του γερμανικού Τύπου συνιστούσαν στα ελληνικά πολιτικά κόμ-

ματα να ομονοήσουν διότι οι περιστάσεις ήταν κρίσιμες και απαιτούσαν «εθνική συνεννόηση». ⁶ Εμμέσως δε παρότρυναν την Ελλάδα να εξέλθει της ουδετερότητας προκειμένου να διασφαλίσει δικαίωμα λόγου επί της μελλοντικής τύχης της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Δυστυχώς, το αυτονόητο δεν αντιλαμβάνονταν ορισμένοι πολιτικοί των Αθηνών. ⁷ Ο αριθμός τους έβαινε μειούμενος, προκειμένου δε να εξέλθουν από το αδιέξοδο έκαναν χρήση και του ονόματος του Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ και του ελληνικού Τύπου της Κωνσταντινουπόλεως, που ζητούσαν να μην εμπλακεί η χώρα στον πόλεμο, επισείοντας τον κίνδυνο του ρωσικού πανσλαβισμού. Βεβαίως, απώτερος στόχος των ιθυνόντων της Κωνσταντινουπόλεως ήταν η αποτροπή των διώξεων εις βάρος των Ελλήνων οι οποίοι διαβιούσαν στην οθωμανική επικράτεια. Ήταν ένα επιχείρημα το οποίο ουδείς μπορούσε να αγνοήσει στο ελληνικό βασίλειο αλλά κατά την δεδομένη χρονική στιγμή χρησιμοποιείτο μάλλον προσχηματικά.

Οι εξελίξεις καθορίζονταν εν πολλοίς και από τα τεκταινόμενα στο μέτωπο. Οι Ρώσοι αντιμετώπισαν δυσκολίες για την εκπόρθηση της Πλέβνας και ο Τσάρος απέστειλε στον Βασιλέα Γεώργιο προσωπική επιστολή ζητώντας τη συνδρομή του. Στην πραγματικότητα, επιθυμούσε τη διάνοιξη νέου μετώπου στα νώτα των Τούρκων. Ο Γεώργιος έδειξε να συγκατανεύει και οι στρατιωτικές προετοιμασίες επιταχύνθηκαν. Επιπλέον, η Αθήνα δήλωσε ότι επιφυ-

λασσόταν για την μελλοντική πολιτική της «εάν οι περιστάσεις την ηνάγκαζον να αναλάβη άλλην στάσιν». Την 10^η Δεκεμβρίου 1877, όμως, η Πλέβνα έπεσε στα χέρια των Ρώσων και το ενδιαφέρον του Αλεξάνδρου για την ελληνική βοήθεια ατόνισε. Αντιθέτως, γιγαντώθηκε το ενδιαφέρον των Βρετανών, οι οποίοι πίεσαν την Αθήνα να προβεί σε επίσημη δήλωση ουδετερότητας προκειμένου οι Τούρκοι να μεταφέρουν όλες τις δυνάμεις τους εναντίον των Ρώσων. Ο υπουργός Εξωτερικών Χαρ. Τρικούπης, αν και οπαδός της πολιτικής της «αψόγου ουδετερότητας», απέφυγε να δεσμευθεί, ενώ ταυτόχρονα η ελληνική κυβέρνηση δεν απεκήρυξε τα κινήματα τα οποία είχαν ξεσπάσει στην ελληνοτουρκική μεθόριο.

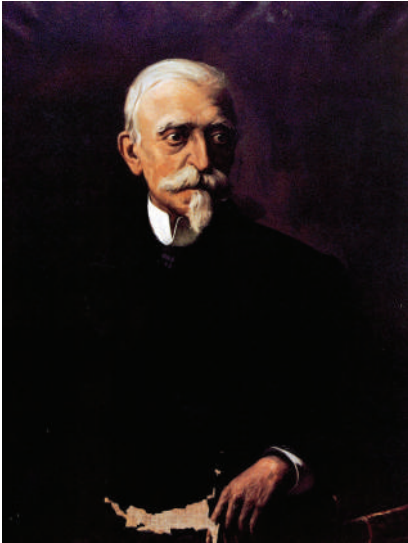
Εν τω μεταξύ, στην Αθήνα είχε προκληθεί κυβερνητική κρίση λόγω του θανάτου του πρωθυπουργού της οικουμενικής κυβέρνησεως Κων. Κανάρη, την 2^α / 14^η Σεπτεμβρίου.⁸ Στην πρωτεύουσα διοργανώθηκαν συλλαλητήρια υπέρ της εξόδου της χώρας στον πόλεμο. Την 31^η Δεκεμβρίου 1877, έλαβε χώρα σύσκεψη στην οικία του Αλεξ. Κουμουνδούρου, παρουσία πολλών αξιωματούχων. Σε αυτήν, απεφασίσθη η μετάβαση του Ισχύμαχου στην Λαμία, απ' όπου θα ανελάμβανε τα ηνία του αγώνος στον Αλμυρό και στην ευρύτερη περιοχή. Άλλωστε, το μεγαλύτερο μέρος της Μαγνησίας ευρίσκετο σε αναβρασμό. Αργότερα δε, θα προχωρούσε και στα εδάφη της Μακεδονίας. Τελικώς,

Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891).

όμως, η εξέλιξη των πραγμάτων τον υποχρέωσε να μείνει στην Θεσσαλία.

Στην Αθήνα, ο Βασιλέας Γεώργιος πήρε την πρωτοβουλία να μετακινήσει τον στρατό προς τα σύνορα. Κατ' ουσίαν, η οικουμενική κυβέρνηση είχε καταρρεύσει. Την 11^η Ιανουαρίου 1878, ο Βασιλεύς έδωσε την εντολή σχηματισμού κυβερνήσεως στον Κουμουνδούρο, αψηφώντας την μήνιν των Βρετανών. Ο νέος πρωθυπουργός ήταν γνωστό ότι ετάσσετο υπέρ της συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο και τοποθέτησε στην θέση του υπουργού Εξωτερικών τον Θεοδ. Δηλιγιάννη. Ήταν πλέον σαφές ότι η Ελλάδα θα μετέβαλε πολιτική, εγκαταλείποντας την ουδετερότητα, προκειμένου να μην μείνει στο περιθώριο των εξελίξεων.⁹ Ακόμα και ο (θεωρούμενος αγγλόφιλος) Τρικούπης αναγα-

Ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896).

κάσθηκε να συμπλεύσει με την κυβέρνηση για να μην έρθει σε σύγκρουση με το λαϊκό αίσθημα. Την 14^η και την 15^η Ιανουαρίου, πραγματοποιήθηκαν ογκώδεις διαδηλώσεις στην Αθήνα υπέρ της συμμετοχής της Ελλάδος στον πόλεμο. Την 21^η Ιανουαρίου, ο Ελληνικός Στρατός¹⁰ (υπό την ηγεσία του Σκαρλάτου Σούτσου) διετάχθη να εγκαταλείψει την Λαμία και να εισβάλει στη Θεσσαλία με πρόσχημα την προστασία του τοπικού πληθυσμού, δίχως όμως να προχωρήσει στην κήρυξη πολέμου.¹¹

Στη Λαμία, η είδηση προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό. «Από της μεσημβρίας της ημέρας εκείνης, η Λαμία είχε λάβει ποικίλην τινά και χαρίεσαν όψιν. Αι ποικίλαι ενδυμασίαι τινών Βοιωταρχών, οίτινες κατώρθωσαν να συνδυάσωσιν επιχαρίτως επί της ενδυμασίας αυτών τον αρχαίον

προς τον νεώτερον πολιτισμόν, να προσκολλησωσιν επί της απλοϊκής των πατέρων φλοκάτης, τεμάχια βελούδου ή ολοσυρικού, ανεκάλουν εις την μνήμην παντός τας απόκρεω εν ταις επαρχίαις. Ηυχαιστέιτο δε τις βλέπων, εις μάχην ως εις εορτήν τους γενναίους ιερολοχίτας να βαδίζωσιν».¹² «Ψιθυρισμός και θόρυβος ασυνήθης διέσχιζεν απ' άκρου εις άκρον την Λαμίαν. Ευτυχώς ο καιρός ήτο ωραίος. Αι πλατείαι και αι οδοί εκαλύφθησαν υπό στρατιωτών και οπλιτών [...] Τη αληθεία, αφ' ότου η μικρά αύτη γωνία του Ελληνισμού αναπνέει της ελευθερίας τον αέρα ωραιοτέραν ημέραν της του Σαββάτου δεν είδε. Κρίμα, διότι σύμπας ο ελληνισμός δεν παρίστατο να ίδη θέαμα πρωτοφανές δια την Ελλάδα, τον ελληνικόν στρατόν πορευόμενον να λύσει τα δεσμά των δούλων αδελφών».¹³

Την επομένη, ο Δηλιγιάννης ανεκοίνωσε περιχαρής το γεγονός στα μέλη του Κοινοβουλίου.¹⁴ Δυστυχώς, οι Έλληνες αγνοούσαν ότι μόλις δύο ημέρες νωρίτερα είχε υπογραφεί ανακωχή μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁵ Ως εκ τούτου, η Ελλάς ήταν πλέον μόνη σε εμπόλεμη κατάσταση με τον Σουλτάνο! Τότε, η κυβέρνηση των Αθηνών προέβη σε τακτική αναδίπλωση, δηλώνοντας ότι απέβλεπε αποκλειστικά και μόνον στην προστασία των ορθοδόξων κατοίκων των δύο περιοχών. Ταυτόχρονα, παρεκάλεσε τον Βασιλέα Γεώργιο να ζητήσει τη διαμεσολάβηση της Βασιλίσσης Βικτωρίας της Αγγλίας,

Προτομή του Στέφανου Δραγούμη στο Ζάππειο.

προκειμένου να εξομαλυνθεί η κατάσταση. Τέλος, ο Σούτσος διετάχθη να επιστρέψει στη Λαμία, εγκαταλείποντας τους εξεγερμένους Θεσσαλούς.¹⁶ Η απόφαση αυτή προκάλεσε δικαιολογημένες αντιδράσεις, με αποτέλεσμα 170 υπαξιωματικοί και οπλίτες με τον επιλοχία Δημ. Τερτίπη¹⁷ και άλλοι 96¹⁸ με τον λοχία Γιώργο Λάιο¹⁹ να εισακούσουν τις εκκλήσεις των γηγενών. Απεφάσισαν, λοιπόν, να λιποτακτήσουν και να ενωθούν με τους εξεγερμένους για να προστατέψουν τα γυναικόπαιδα από τα αντίποινα των Τούρκων.²⁰

Ο Τερτίπης δήλωσε στους κατοίκους της επαρχίας Δομοκού: ««Θαρρείτε! Ιδού προς χάριν σας μένομεν εδώ, έστω και λίγοι θα προσπαθήσωμεν να σας υπερασπισθώμεν». Ο δημοσιογράφος και συγ-

γραφέας Μιλτιάδης Σειζάνης, ο οποίος ήλθε εθελοντής από τη Σμύρνη, έγραψε στα Απομνημονεύματά του για τον Τερτίπη και τον Λάιο τα ακόλουθα: «Τερτίπης και Λάιος είναι και έσονται ονόματα συνδεδεμένα, δίκην δύο μαργαριτών, εν μία και τη αυτή σελίδι της νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, φαίνεται δε ότι προωρίσθησαν, ούτως ειπείν, θύματα αναπόφευκτα προς εξιλέωσιν του ανηλεούς δαίμονος, όστις το 1878 συνέσχε την Ελλάδα εν τη στρωμνή της αδόξου απραξίας, είτα δ' εξώθησεν αυτήν εις του

ονείδους το βάραθρον! Άνευ αυτών, του μεν θύματος νεκρού, του δε επιζώντος, και των συστρατιωτών αυτών δεν θα υπήρχον ίσως αι ολίγαι εκείναι φαειναί ακτίνες, αίτινες διεσκέδασαν τόση σκοτίαν και αντεστάθησαν τόσα του τελευταίου επαναστατικού αγώνος ατυχήματα». Αργότερα, ήρθαν από την Λαμία και άλλοι υπαξιωματικοί και οπλίτες προς ενίσχυσή τους. Οι προαναφερθέντες έδωσαν σκληρές μάχες σε διάφορες τοποθεσίες (Κέδρο, Κουβανάδες, Προυσό, Αγ. Γεώργιο, Μονή Κορώνης κ.ά.).

Εν τω μεταξύ, στο στρατόπεδο των εξεγερμένων Θεσσαλών επικρατούσε αναβρασμός. Κατά τα μέσα Ιανουαρίου, οι προετοιμασίες στην περιοχή του Αλμυρού είχαν ολοκληρωθεί. Τα ένοπλα σώματα, αφού πέρασαν τη μεθόριο, συνενώθησαν

Ο Τσάρος της Ρωσίας Αλέξανδρος Β' (1818-1881).

με γηγενείς εξεγερμένους²¹ και ύψωσαν τη σημαία της επαναστάσεως στο χωριό Βρύνια, την 16^η Ιανουαρίου. Στο γεγονός παρίστατο και ο πολιτικός αρχηγός της επαρχίας Δ. Οικονομίδης-Πατσιαούρας. Το αρχικό σχέδιο προέβλεπε ότι όλες οι ενέργειες θα είχαν προκαταρκτικό χαρακτήρα προκειμένου να διευκολυνθεί η δράση του τακτικού (ελληνικού) στρατού, ο οποίος θα προήλαυε συντόμως. Στο δίμηνο Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1878, πολλά ένοπλα σώματα εισήλθαν στο θεσσαλικό έδαφος, εξόπλισαν τους γηγενείς και συγκρότησαν τέσσερις ισχυρές επαναστατικές εστίες. Αξίζει να σημειωθεί η άφιξη των αδερφών Αριστείδη και Ιωάννη Καρτάλη από την Αίγυπτο για να πολεμήσουν υπέρ της ελευθερίας.

Στην ανατολική Θεσσαλία, οι επανα-

στάτες απέκτησαν τον έλεγχο στην ορεινή περιοχή Αλμυρού, Πηλίου και Όσσας. Το αρχικό τμήμα του Βούλγαρη συνενώθηκε με γηγενή ανταρτικά σώματα, υπό τον οπλαρχηγό Κ. Γαρέφη. Οι Τούρκοι συγκέντρωσαν 4.000 άνδρες με στοιχεία πυροβολικού και ύστερα από νυκτερινή πορεία έφθασαν στη θέση Σαρακηνό (κοντά στη Μακρυνίτσα), την 6^η Φεβρουαρίου. Η τελευταία αποτελούσε φύσει οχυρά θέση και είχε μετατραπεί σε στρατηγείο των εξεγερμένων της περιοχής, καθώς διευκόλυνε τις μετακινήσεις και τον ανεφοδιασμό τους. Έγιναν, όμως, αντιληπτοί και 200 αγωνιστές προσέτρεξαν για να τους σταματήσουν. «Όθεν, άμα η σάλπιγξ της συναθροίσεως ήχησε, και οι εκκλησιών του χωριού κώδωνες ήρξαντο σημαίνοντες τον κίνδυνον, έσπευσαν οι πάντες εις τα όπλα αλλά μη έχοντες επικεφαλής οδηγούς και αρχηγούς, διηυθύνοντο προς το μέρος του αρχηγού σποράδην, τυχαίως και ως έκαστος ηβούλετο.»²²

Μετά από διήμερη σφοδρή μάχη (στην οποία έλαβαν μέρος και γυναίκες), οι Τούρκοι αντελήφθησαν ότι ήταν αδύνατον να προχωρήσουν για την εξάλειψη του προγεφυρώματος. Υπεχώρησαν, λοιπόν, προς τις βάσεις εξορμήσεώς τους στον Βόλο, έχοντας απωλέσει 600 άνδρες. Εντούτοις, καθ' οδόν διέπραξαν σφαγές και λεηλασίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα απετέλεσαν οι 12 πρόκριτοι του χωριού Βουλγαρινή (νυν Έλαφος), οι οποίοι απεφάσισαν να εξέλθουν άοπλοι του χωριού

για να προϋπαντήσουν τους Τούρκους και να τους ζητήσουν να μην πειράξουν τους άμαχους κατοίκους. Μόλις τους είδαν οι Τούρκοι, τους συνέλαβαν, τους βασάνισαν και τους σκότωσαν, ρίχνοντας τις σορούς τους στη φωτιά.

Στον Βόλο, οι πολιτικοστρατιωτικοί ηγέτες των Τούρκων κάλεσαν τους «δυσαρεστημένους κατοίκους του Πηλίου» σε διαπραγματεύσεις, εκφράζοντας την πρόθεσή τους να ακούσουν τα «παράπονά τους». Οι αγωνιστές τούς απήντησαν πως δεν υπάρχουν δυσαρεστημένοι Πηλιορείτες αλλά επαναστατημένοι Έλληνες και μόνον εάν τους εδέχοντο υπό αυτή την ιδιότητα, θα μπορούσαν να διαπραγματευθούν με τους Οθωμανούς. Οι τελευταίοι χρονοτριβούσαν, αναμένοντας ενισχύσεις από την Αίγυπτο. Ευτυχώς, το μυστικό τους διέρρευσε και οι αγωνιστές επανήλθαν στις θέσεις τους, τις οποίες άρχισαν να οχυρώνουν εν όψει της επικείμενης επιθέσεως. Προς βοήθειά τους προσέτρεξαν και οι εξεγερμένοι του Αλμυρού.

Την 25^η Φεβρουαρίου, απεβιβάσθη ένα νέο σώμα του Βούλγαρη στην παραλία Αγιάς. Αυτό ήταν αρκούντως ισχυρό, καθώς είχε ενισχυθεί από αντάρτες του

Το μνημείο των πεσόντων κατά την πολιορκία της Πλέβνα, το οποίο έχει ανεγερθεί στην παλαιά πόλη της Μόσχας.

Πηλίου. Στην ίδια περιοχή, έφθαναν και άλλες ανταρτικές ομάδες, όπως αυτές των Ζούρκα, Λελούδα και Φαρμάκη. Την 2^α Μαρτίου, δίχως να έχει προηγηθεί η παραμικρή προσunenνόηση, επεχείρησαν ασυντόνιστα να καταλάβουν την Αγιά. Η αρχική επίθεση απέτυχε και επανελήφθη με μαζικότερη συμμετοχή. Πολλοί άνδρες της εθνικής φρουράς κλονίστηκαν και άρχισαν να φορτώνουν τα πυροβόλα για να τα μεταφέρουν στη Λάρισα. Δυστυχώς, οι απειροπόλεμοι Έλληνες έχασαν την συνοχή τους και εγκατέλειψαν τις θέσεις τους, σπεύδοντας προς την Αγιά για να συλλάβουν όσους περισσότερους Τούρκους μπορούσαν. Η μάχη, όμως, δεν είχε τελειώσει, καθώς η εμπειροπόλεμη φρουρά αντελήφθη την έλλειψη συνοχής των επαναστατών. Διετήρησε τις θέσεις της και

κατέλαβε τις βάσεις των Ελλήνων, οι οποίοι υπεχώρησαν (εγκαταλείποντας 46 νεκρούς) για να μην συλληφθούν αιχμάλωτοι, κατευθυνόμενοι προς το Πήλιο.

Αν και ο εχθρός υπέστη πολλαπλάσιες απώλειες (μόνον ο αριθμός των νεκρών ανήλθε σε 180) απέτρεψε την απελευθέρωση της Αγιάς. Αμέσως μετά, ξέσπασε το μένος του στους ανυπεράσπιστους κατοίκους των χωριών της περιοχής, τους οποίους κατέσφαξε. Εν τω μεταξύ, ισχυρές ενισχύσεις άρχισαν να καταφθάνουν ατμοπλοϊκώς στον Βόλο, ενώ ο (νεότευκτος) τουρκικός στόλος υπό τον Χόμπαρτ Πασά²³ επέβαλε ναυτικό αποκλεισμό στις ακτές της Μαγνησίας. Αρχικώς, απεβιβάστησαν 1.200 άνδρες, ενώ αργότερα κατέφθασαν άλλοι 5.000, οι οποίοι αποδεσμεύτηκαν από το μέτωπο του ρωσοτουρκικού πολέμου. Η απάντηση των Ελλήνων ήρθε την 7^η Μαρτίου 1878. Τότε, υψώθηκε η σημαία της επαναστάσεως στον Ιερό Ναό του Αγίου Αθανάσιου του χωριού Παλαμάς Δομοκού και οι παριστάμενοι ορκίστηκαν «Ελευθερία ή Θάνατος». Σημειωτέον ότι ο Αριστ. Βαλαωρίτης έγραψε προφητικά τα εξής: «Στη Θεσσαλία το 1809 συνέβη η πρώτη πράξη της υπόγειας φλόγας. Το 1821 βοή μεγάλη και σεισμός. Το 1854 νέοι μυκηθμοί και κλώνοι ηφαιστείου. Ευτυχισμένος θα είναι εκείνος που θα δει την τέταρτη και τελευταία έκρηξη».

Ο αγώνας των Ελλήνων προκάλεσε αίτηση και ορισμένοι δημοσιογράφοι έφθα-

σαν στον Βόλο, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και ο 27χρονος Κάρολος Ογλ (Charles Chaloner Ogle).²⁴ Αυτός είχε ήδη δημοσιοποιήσει τις σφαγές των Τούρκων στο Πήλιο (π.χ. των προκρίτων στη Βουλγαρινή) και είχε ήδη καταστήσει γνωστό στο αναγνωστικό κοινό της πατρίδος του τον αγώνα των Θεσσαλών. Πληροφορήθηκε τις προθέσεις των Τούρκων να βομβαρδίσουν και να επιτεθούν για δεύτερη φορά στη Μακρυνίτσα. Έστειλε, λοιπόν, στην τουρκική ναυαρχίδα, όπου ευρίσκετο ο συμπατριώτης του Χόμπαρτ, το επισκεπτήριο του με την σημείωση: «Εξοχώτατε, λυπούμαι ότι αι ασχολία μου δεν μοι επιτρέπουν να σας επισκεφθώ αυτοπροσώπως. Έμαθον ότι προτίθεσθε να βομβολίσητε (σ.σ. βομβαρδίσετε) την Μακρυνίτσαν και μεταβαίνω εκεί χάριν ασφαλείας».²⁵ Ο Βρετανός ναύαρχος, αντιλαμβανόμενος την λεπτή ειρωνεία για τις ικανότητες του οθωμανικού στόλου, απείλησε τον συμπατριώτη του δημοσιογράφο ότι θα τον έδιωχνε απ' όλα τα τουρκοκρατούμενα εδάφη. Ο Όγλ ουδεμία σημασία έδωσε στις απειλές του Χόμπαρτ και πήγε στην Μακρυνίτσα. Σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτη πληροφορία, πλήρωσε 30 εργάτες για να κατασκευάσουν αναχώματα. Ήταν δε βέβαιος ότι θα τον σκότωναν οι Τούρκοι και μάλιστα θα του έκοβαν το κεφάλι, κατά τη συνήθεια της εποχής. Προς τούτο, έδειξε σε φίλους κάποια ουλή από παλαιό τραύμα, την οποία είχε στο χέρι προκειμένου να τον αναγνωρίσουν,

εάν παρίστατο ανάγκη.

Σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς, ο Χόμπαρτ επεδίωξε να έρθει σε επαφή με τους εξεγερμένους, προκειμένου να τους πείσει όπως εγκαταλείψουν τα όπλα, αλλά η πρότασή του δεν έγινε αποδεκτή.²⁶ Τον λόγο θα είχαν πλέον τα όπλα. Οι επικεφαλής των οθωμανικών στρατευμάτων εξεδήλωσαν την επίθεσή τους, το απόγευμα της 16^{ης} Μαρτίου. Αρχικώς, οι 1.600-1.700 Έλληνες κατόρθωσαν να αποκρούσουν τις συνεχείς επιθέσεις 9.500 Τούρκων. Σταδιακά, ενισχύθηκαν αριθμητικά, φθάνοντας πλέον τους 2.000 άνδρες. Έλειπε, όμως, ένας γενικά αναγνωρισμένος αρχηγός, γεγονός που έμελλε να έχει καταστροφικές συνέπειες στην περαιτέρω έκβαση του αγώνος. Αν και προεβλήθη σθεναρή αντίσταση, δεν κατέστη εφικτή η απόκρουση της γενικής επιθέσεως του εχθρού κατά του κέντρου της ημετέρας παρατάξεως, που ευρίσκετο στο χωριό Μακρυνίτσα. Η πτώση του επέφερε την αποσάθρωση ολοκλήρου του αμυντικού συστήματος με τη διαδοχική απώλεια όλων των χωριών του Πηλίου.

Τα στρατεύματα του Ρετζέπ Πασά και οι άτακτοι Κιρκάσιοι του Αμούς Μπέη προχώρησαν σε εκτεταμένες σφαγές του χριστιανικού στοιχείου, αδιακρίτως φύλου και ηλικίας. Ορισμένοι εκ των προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων που ευρίσκοντο στον Βόλο ανέβηκαν εσπευσμένα στο Πήλιο για να αποτρέψουν το ξεκλήρισμα του πληθυσμού. Ανεζήτησαν τον Ογλ, προκειμένου

Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (1815-1883).

να πληροφορηθούν τα γεγονότα από έναν αυτόπτη μάρτυρα. Ωστόσο, δεν μπόρεσαν να τον βρουν. Στον Βόλο κατέφθασε και ο Στέφανος Στρέϊτ, έκτακτος απεσταλμένος του Τρικούπη, με σκοπό να πείσει τους εξεγερμένους όπως καταθέσουν τα όπλα. Ήταν όμως πλέον αργά, ως εκ τούτου προσπάθησε και αυτός να εντοπίσει τον Βρετανό δημοσιογράφο.²⁷

Αξιοσημείωτη ήταν η άρνηση τόσο του Ρετζέπ Πασά όσο και του Χόμπαρτ Πασά να συμμετάσχουν στις έρευνες. Ύστερα από δύο ημέρες, έγινε γνωστό ότι ο Όγλ είχε χάσει την ζωή του. Αρχικώς, οι Τούρκοι έκρυψαν το πτώμα του, αλλά ένας στρατιώτης εμφάνισε το διαβατήριό του, ενώ ένας άλλος πουλούσε τα ρούχα του. Τότε, οι Τούρκοι είπαν ότι τον δολοφόνησαν οι επαναστάτες, ισχυρισμός που απεδείχθη σύντομα αναληθής. Το διαβατήριό

του παρεδόθη στους Βρετανούς διπλωμάτες. Την 22^α Μαρτίου, η σορός του ανευρέθη στο Μέγα Ρέμα (στη θέση Χαλάσματα). Το κεφάλι είχε αποκοπεί και ουδέποτε ανευρέθη, ενισχύοντας τις φήμες ότι παρεδόθη ως λάφυρο σε κάποιον υψηλόβαθμο Οθωμανό αξιωματούχο, πιθανότατα τον Αμούς Μπέη, που έτρεφε άσβεστο μίσος για τον Βρετανό δημοσιογράφο.²⁸ Οι οθωμανικές Αρχές μετέβαλαν στάση και ισχυρίστηκαν ότι μία οβίδα του είχε αποκόψει το κεφάλι κατά τον βομβαρδισμό της Μακρυνίτσας. Εν τούτοις, οι πρόξενοι των ξένων δυνάμεων από τις ανακρίσεις που έκαναν στο Πήλιο διεπίστωσαν ότι ο Όγλ δολοφονήθηκε μετά τη λήξη της μάχης. Κάποιοι μάρτυρες ανέφεραν ότι τον είδαν να επιστρέφει έφιππος και να επιπλήττει τέσσερις Οθωμανούς στρατιώτες, οι οποίοι τον αγνόησαν. Παρακάτω, όμως, συνήντησε άλλους δύο, οι οποίοι τον ανεγνώρισαν και τον δολοφόνησαν, κτυπώντας τον ο ένας με τη λόγχη και ο άλλος με το όπλο του. Μια γυναίκα και ένα παιδί που είδαν την σκηνή κατέθεσαν ότι οι δολοφόνοι απέκοψαν την κεφαλή του Άγγλου ανταποκριτή, την κάρφωσαν σε μια λόγχη και την περιέφεραν αλαλάζοντας! Πάντως, όσοι ιατροί εξήτασαν την σορό, δεν κατέστη δυνατόν να ομονοήσουν κατά πόσον ο θάνατος προεκλήθη από τα τραύματα ή τον αποκεφαλισμό.

Το άψυχο σώμα του Όγλ τοποθετήθηκε σε μολυβένια θήκη και μεταφέρθηκε στην Αθήνα με το αγγλικό πολεμικό πλοίο *Wi-*

zard. Μερικές Βολιώτισσες είχαν κεντήσει μία ταινία που μπήκε στο φέρετρο και έγγραφε: «Ου σκεπάζεται αρετή σου, ουδ' επίβουλος σφαγή σου, Ογλ φιλελεύθερε». Στην Αθήνα, επεκράτησε μεγάλη συγκίνηση. Οι έμποροι της πρωτεύουσας ετοίμασαν στεφάνι με ταινία που έγγραφε αρχαιόστι: «Εκπρεπε εν Βρετανοίς Κάρολον πολυδάκρυτον Ογλ Στίφεια κυκλώπων έκτανον ουχί οσίως Πηλίου εν κλιτύσιν κηρός μεμαώτα μελαίνης γης εξαρπάζειν Θεσσαλίας τέκεα». Η κηδεία του ετελέσθη στη Μητρόπολη των Καθολικών (Ι.Ν. Αγίου Διονυσίου), χοροστατούντος του Λατίνου αρχιεπισκόπου Ι. Μαραγκού, την 29^η Μαρτίου 1878. Παρέστησαν ο πρωθυπουργός Κουμουνοδούρος, πολλοί επίσημοι και απλός λαός. Εγράφη, καθ' υπερβολήν, ότι η τελετή «υπερέβη κατά την λαμπρότητα, το πλήθος και την συγκίνησιν... (σ.σ. τις κηδείες) του Κωλέττου, του Κανάρη και της μετακομιδής των οστών του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε'». ²⁹ Η σορός μεταφέρθη στο Α΄ Νεκροταφείο, καθώς ο Δήμος Αθηναίων παρεχώρησε δωρεάν τάφο δίπλα σε αυτόν του Κανάρη. Εκεί εξεφώνησαν επικήδειο ο Κων. Παπαρρηγόπουλος και ο Τιμολέων Φιλήμων.³⁰

Οι Τούρκοι προχώρησαν στη σταδιακή εκκαθάριση όλων των ορεινών όγκων της ανατολικής Θεσσαλίας, λεηλατώντας, σφάζοντας και καταστρέφοντας τα πάντα στο διάβα τους. Κατόπιν, εστράφησαν προς τον κάμπο, στα δυτικά του οποίου οι Έλληνες αγωνιστές είχαν εμπεδώσει την κυ-

ριαρχία τους, καθώς είχαν απελευθερώσει πολλά χωριά τόσο στην περιοχή των Αγράφων (Ανάβρα, Θραψίμι, Κέδρος, Κτημένη, Λουτροπηγή, Ρούσσο κ.α.) όσο και στα πεδινά (Αγιοπηγή, Καλλιφώνι, Καρποχώρι, Μασχολούρι, Ματαράγκα, Κυφέλη).

Στις αρχές του 1878, οι εξεγερμένοι στη δυτική Θεσσαλία είχαν μεταφέρει το αρχηγείο τους στο Σμόκοβο και έδωσαν αιματηρές μάχες στο Χαλαμπρέζι και στο Λουτρό. Από την 7^η Φεβρουαρίου, οι άνδρες του οπλαρχηγού Γαλή (που είχε έδρα το Ζωγλόπι) πολιορκήσαν τη Σέκλιζα, όπου ήταν οχυρωμένοι 150-200 εμπειροπόλεμοι Αλβανοί. Τις επόμενες ημέρες, κατέφτασαν τα σώματα των Αγράφων υπό τους οπλαρχηγούς Κόντο, Τσαβάρα, Μιμικό, Λάζο και Ραχιώτη. Η μάχη που διεξήχθη (έως την 9^η Φεβρουαρίου) ήταν ιδιαίτερος σκληρή. Αρχικώς, ο εχθρός υπεχώρησε προς τον λόφο του Αγ. Αθανασίου, τον οποίο πολιορκήσαν τα ελληνικά τμήματα. Την επομένη, όμως, πολυάριθμοι ιππείς από την Καρδίτσα έφθασαν για να λύσουν την πολιορκία. Αν και καταπονημένοι, οι Έλληνες απέκρουσαν τις συνεχείς εχθρικές επιθέσεις και επεχείρησαν (ανεπιτυχώς) να καταλάβουν τον λόφο. Κατόπιν, έφθασαν στο πεδίο της μάχης 1.000 πεζοί του οθωμανικού στρατού και 150 ιππείς. Αυτοί επετέθησαν στους Έλληνες, όντες αποφασισμένοι να λύσουν οριστικά την πολιορκία, αλλά απέτυχαν οικτρά. Κατά τη διάρκεια της νυκτός, οι Αλβανοί εγκατέλειψαν τις θέσεις τους δίχως να γί-

Χαρίλαος Τρικούπης (1832-1896).

νουν αντιληπτοί και κατέφυγαν στην Καρδίτσα.

Οι συνεχείς αποτυχίες πείσωσαν τους Τούρκους. Ο Χασάν Πασάς μετέβη στη Σέκλιζα, ηγούμενος 2.500 ανδρών, οι οποίοι έφεραν μαζί τους τηλεβόλα. Ήταν βέβαιος ότι θα ανακαταλάμβανε τον λόφο και θα αποκαθιστούσε το κύρος των Τούρκων. Επηκολούθησε νέα ολοήμερη μάχη, κατά την οποία οι εχθρικές δυνάμεις αποδεκατίσθηκαν, έχοντας 250 νεκρούς. Τελικώς, ο Χασάν αναγκάστηκε να επανέλθει ντροπισμένος στην βάση εξορμήσεώς του. Στη μάχη αυτή διακρίθηκαν οι Δημ. Τερτίπης, Δημ. Σούτσος και Γεωργ. Λάιος, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν και στην επόμενη πολεμική σύγκρουση, που έμεινε στην ιστορία ως μάχη της Ματαράγκας-Πετρομαγούλας (στην περιοχή του χωριού Πύρ-

Ο Βασιλεύς των Ελλήνων Γεώργιος Α΄
(1845-1913).

γος Κιερίου). Αυτή έλαβε χώρα την 21^η Μαρτίου 1878.

Ο Χασάν Πασάς ήταν αποφασισμένος να εμπεδώσει εκ νέου την τουρκική κυριαρχία σε ολόκληρη την περιοχή. Θέλησε, λοιπόν, να περικυκλώσει και να εξουδετερώσει πλήρως τους αγωνιστές στη γέφυρα της Ματαράγκας. Ηγήθηκε ισχυρής στρατιάς αποτελούμενης από 4.500 πεζούς, 600 ιππείς και τέσσερα ορεινά τηλεβόλα. Παρέταξε τις δυνάμεις του σε δύο σώματα: το ένα από την πλευρά της Καρδίτσης και το άλλο από Καλυβάκια και Ερμήτσι. Η πολυάριθμη αυτή στρατιά είχε να αντιμετωπίσει 800 Έλληνες, διεσπαρμένους σε ένα ευρύ μέτωπο. Πιο συγκεκριμένα, στη Ματαράγκα ευρίσκοντο 40 άντρες με επικεφαλής τον λοχία Λάζο.

Μετά την έναρξη της μάχης, αυτοί ενισχύθηκαν με δυο διμοιρίες στρατιωτών από τους Σοφάδες. Στον Πύργο Ματαράγκας ήταν οι Τερτίπης και Λάιος, με το Σώμα των υπαξιωματικών και των εθελοντών. Στο Μπαταλάρ (νυν Κυψέλη) είχε εγκατασταθεί ο Σούτσος, με μικρή δύναμη. Στο Μασχολούρι διανυκτέρευε ο Ισχύμαχος.

Η μάχη ξεκίνησε τις πρώτες πρωινές ώρες. Αμέσως, ο Ισχύμαχος παρέταξε τις δυνάμεις του σε διάφορα επίκαιρα σημεία, ενώ ο ίδιος, με μια διμοιρία στρατιωτών, 40 εθελοντές και 11 γενναίους αγωνιστές από την Χαλκίδα, εγκατέστησε το αρχηγείο του στον Μογγολίνο λόφο, δίπλα στην Πετρομαγούλα. Συνολικά, 80 άνδρες έπρεπε να αποκρούσουν 2.000 πεζούς και 300 ιππείς, οι οποίοι είχαν τη βοήθεια και δύο τηλεβόλων. Ο Τερτίπης κατέλαβε την γέφυρα του Αμπάζ Αγά για να ανακόψει την προέλαση του τουρκικού στρατού, που ερχόταν από την Καρδίτσα, και να παρεμποδίζει τις βολές των τηλεβόλων. Αν και είχε μαζί του 18 άντρες, αυτοί δεν επαρκούσαν για να φυλάξουν μία τόσο σημαντική θέση, η οποία ήταν παντελώς ανοχύρωτη. Ο Λάιος (επικεφαλής 60 ανδρών) ανέλαβε την υπεράσπιση του λόφου της Πετρομαγούλας. Θα αντιμετώπιζε τον κύριο όγκο του εχθρικού στρατού. Οι Τούρκοι επέπεσαν με ορμή κατά των ελληνικών θέσεων. Οι υπερασπιστές τους προέβαλαν σθεναρή άμυνα αλλά σε πολλά σημεία η αριθμητική διαφορά ήταν συντριπτική εις βάρος τους. Ως εκ τούτου, οι Έλληνες υπε-

χώρησαν προς το χωριό Πύργος Ματαράγκας, ύστερα από τετράωρη μάχη. Στη γέφυρα του Αμπάζ Αγά, οι 18 άνδρες του Τερτίπη συμπύχθηκαν στην Πετρομαγούλα, έχοντας εξαντλήσει και το τελευταίο φυσίγγιο. Στην κορυφή της Πετρομαγούλας, ο Λάιος, ηγούμενος μόλις 16 ανδρών, απέκρουε τις λυσσώδεις επιθέσεις ενός τάγματος του οθωμανικού στρατού. Κάποια στιγμή, όμως, ένα εχθρικό βόλι τον έριξε άπνου. Η δημοτική μούσα θρήνησε τον ηρωικό θάνατο του παλληκαριού από την ορεινή Δωρίδα με πολλά μοιρολόγια. Ένα εξ αυτών είναι και το ακόλουθο:

*Τι είν' το κακό που έγινε κοντά στη
Ματαράγκα,
Κλαίει του Λάιου η αδερφή και του
Τερτίπ' η μάνα
και
Κορίτσια Σοφαδίτικα, Λάιο Λοχία μ',
γυναίκες Μασκλουριώτσες,
φέτος να μην αλλάξετε, φέτος το Κα-
λοκαίρι.*

*Το Λάιο μας τον βάρεσαν στον
Πύργο Ματαράγκα,
τον κλαιν οι νύχτες κι οι αυγές, τον
κλαιν τα μεσημέρια,
τον κλαίει και η δόλια η μάνα του!*

Σε όλα τα μέτωπα, η μάχη εξελισσόταν με μεγάλη αγριότητα. Νωρίς το απόγευμα, ο αγώνας γινόταν πλέον εκ του συστάδην. Κάποια στιγμή, φάνηκε ότι η καταθλιπτική αριθμητική υπεροχή του εχθρού θα έκρινε

την έκβαση της μάχης. Ξαφνικά, όμως, έκαναν την εμφάνισή τους περίπου 100 Έλληνες από την κατεύθυνση Μοσχολουρίου. Οι καταπονημένοι αγωνιστές ανεθάρρησαν και ο Τερτίπης διέταξε την εκδήλωση αντεπιθέσεως. Ως δια μαγείας, με μία φωνή, όλοι οι Έλληνες έσυραν τα σπαθιά τους και εξόρμησαν κατά του προαιώνιου εχθρού του Γένους. Οι Τούρκοι συνέχισαν να μάχονται με σθένος, γεγονός που καθιστούσε αβέβαιο το τελικό αποτέλεσμα. Κατά τις πρώτες βραδυνές ώρες, όμως, άρχισαν να κάμπτονται. Σταδιακά, υποχωρούσαν, δίχως όμως να διακατέχονται από τον συνήθη πανικό. Η κατάληψη της Ματαράγκας δεν συνεπαγόταν και την απομάκρυνση των εξεγερμένων από τις γύρω περιοχές.

Οι διαδοχικές νίκες των Ελλήνων στη Σέκλιζα, το Μουζάκι και τη Ματαράγκα προβλημάτισαν σφόδρα την Υψηλή Πύλη, αναπτέρωσαν το ηθικό των εξεγερμένων και προκάλεσαν ρίγη ενθουσιασμού στο αγωνιζόμενο έθνος. Εν τούτοις, η ελληνική κυβέρνηση (πιεζόμενη από το εξωτερικό) δεν ανεφοδίαζε τους επαναστάτες, ενώ ο Ισχύμαχος εκλιπαρούσε για την αποστολή πολεμοφοδίων και στολών. Μολαταύτα, η επαναστατική φλόγα δεν έσβησε. Ο Ισχύμαχος συνεκάλεσε γενική συνέλευση εκπροσώπων των εξεγερμένων χωριών και των ανταρτικών σωμάτων στο Μεσενικόλα, την 5^η Απριλίου. Οι συμμετέχοντες σε αυτήν εξέλεξαν μία προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή με πρόεδρο τον Απ. Βασαρδιάνη

και μέλη τους Αναγν. Βλέτσα, Γεωργ. Λαγό, Θωμ. Ποζιό, Β. Πολύζο. Γεωργ. Χριστούλα και Δημ. Ψάρρα, ενώ ο Μεσσηνικός ορίστηκε πρωτεύουσα της ελεύθερης Θεσσαλίας. Την ίδια ημέρα, εξεδόθη και το κάτωθι ψήφισμα.

Συνελθόντες οι υποφαινόμενοι κάτοικοι των διαφόρων χωριών, επιφορτισμένοι με ιδιαίτεραν εντολήν των χωριών μας, όπως εκλέξωμεν τα μέλη της προσωρινής διοικήσεως των Αγράφων, πλην του Κολ Ρεντίνης, εξελέξαμεν ως τοιαύτα τους κ. Απόστολον Βασαρδάνην, Γεώργιον Χριστούλαν, Γεώργιον Λαγών, Δημήτριον Ψάραν, Αναγνώστην Βλέτσαν, Θωμάν Ποζούν, και Β. Πολύζον. Εις τα μέλη ταύτα της προσωρινής διοικήσεως δίδομεν την ρητήν εντολήν να διοικήσι τον τόπον κατά νόμον και παραστώσι τα δίκαια μας ενώπιον της Ελευθέρας Ελλάδος και της πεφωτισμένης Ευρώπης και εν γένει να πράττωσι παν ότι εγκρίνωσι δια την διοίκηση του τόπου και να αποτινάξωμεν τον αφόρητον ζυγόν της Τουρκίας και ενωθώμεν μετά της Μητρος μας Ελλάδος υπό το σκήπτρο του λαοφιλούς ημών και σεπτού Βασιλέως Γεωργίου του Α!

1878 Απρυλίου 5 Μεσηνικόλα

Οι πρόκριτοι των χωριών

Τάσιος Ζαγανός Χρίστος Τόβα

Διμιτρι τόλου Νικώλαος Βασιλόγλου

Δημήτριος Κ. Καζαής Α.Δ. Κουκουρί-

κος

Νικόλας Δ. Ντούγκας Α. Κοτρότσιος

Αθανάσιος Φανάρας Παπαθεόδωρος

Ντοσίου.

Δημήτριος Θεοδώρου Αντ. Π. Βουλευσιώτης

Η επιτροπή ανέλαβε την τήρηση της τάξεως στα χωριά, ενώ ο Ισχύμαχος δημιούργησε αποσπάσματα για καταδρομικές επιχειρήσεις στα πεδινά. Πράγματι, έχοντας ως βάση τη Ματαράγκα, τα ανταρτικά σώματα διείσδυσαν στον Παλαμά και σχεδόν σε όλο τον κάμπο, νοτίως του Πηνειού. Οι Τούρκοι απέφυγαν να αναλάβουν μεγάλη εκκαθαριστική επιχείρηση, θέλοντας να δώσουν στις Μεγάλες Δυνάμεις την ψευδή εικόνα της ησυχίας και της τάξεως σε ολόκληρη την Θεσσαλία. Άλλωστε, ο Αβδούλ Χαμίτ Β΄ είχε συναινέσει στο να θεωρηθεί η εισβολή του Ελληνικού Στρατού στην οθωμανική επικράτεια «ατυχές συμβάν», θέτοντας όμως ως όρο την άμεση απόσυρση των ελληνικών στρατευμάτων εντός του ελληνικού εδάφους. Άλλωστε, ήταν αμφίβολο το κατά πόσον υπήρχε η βούληση μεταξύ των Οθωμανών ιθυνόντων για μία νέα στρατιωτική περιπέτεια, μετά την καταστροφική ήττα των δυνάμεών τους στον πόλεμο με τους Ρώσους. Το Λονδίνο εκμεταλλεύθηκε τις περιστάσεις και οι πρόξενοί του στην περιοχή πρότειναν ανακωχή μεταξύ των εμπόλεμων, την 10^η Απριλίου. Οι ηγέτες των εξεγερμένων την απεδέχθησαν υπό τον όρο του σεβασμού των αγώνων και της βουλήσεως των Θεσσαλών³¹ στο επικείμενο συνέδριο του Βερολίνου. Κατόπιν, η βρετανική κυβέρνηση άσκησε φορτικές πιέσεις στην αν-

τίστοιχη ελληνική για να αποσύρει όλους τους άνδρες της από τη Θεσσαλία.

Τελικώς, η Αθήνα ενέδωσε αλλά ο Ισχύμαχος αρνήθηκε να υπακούσει, παρέμεινε στην περιοχή (μαζί με ορισμένους συναγωνιστές του) και συνέχισε τον αγώνα.³² Η Θεσσαλία παρέμεινε για την ώρα σκλαβωμένη. Πάντως, ο Κουμουندούρος απεφάσισε ευφυώς να συντηρήσει τον αναβρασμό στον νότο της οθωμανικής επικράτειας, διατηρώντας ορισμένα ανταρτικά σώματα στην περιοχή. Αυτό θα γινόταν προκειμένου να ασκηθεί έμμεση πίεση στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για την ευόδωση των δικαιών του ελληνισμού.³³ Ταυτόχρονα, επεδίωξε τον προσεταιρισμό των Ιταλών. Προς τούτο, έστειλε τον βουλευτή Κων. Λομβάρδο (ο οποίος είχε στενές επαφές με διάφορους Ιταλούς ιθύνοντες από καιρό)³⁴ στη Ρώμη. Εκεί επικρατούσε πολιτική αναταραχή. Ο Βασιλεύς Βίκτωρ-Εμμανουήλ Β΄ είχε αποβιώσει την 9^η Ιανουαρίου και στον θρόνο είχε ανέλθει ο υιός του Ουμβέρτος Α΄. Οι κυβερνήσεις ήταν ασταθείς και ουδείς μπορούσε να προδικάσει τις μελλοντικές εξελίξεις. Μολαταύτα, ο Λομβάρδος κατόρθωσε να συναντήσει τόσο τον γνωστό πολιτικό Φραντσέσκο Κρίσπι (Francesco Crispi) όσο και τον πρωθυπουργό Αγκοστίνο Ντεπρέτις (Agostino Depretis). Στα τέλη Μαρτίου, όμως, η κυβέρνηση έπεσε και σχηματίστηκε νέα από τον Μπενεντέττο Καϊρόλι (Benedetto Cairoli). Η νέα κυβέρνηση έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Βαλκα-

Ο ήρωας της αγώνα για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας Δημήτριος Τερτίπης.

νική, ενώ και ο Λομβάρδος απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στον «σλαβικό κίνδυνο». Η αποστολή του ήταν μυστική και παρέμεινε εν αγνοία ακόμη και του πρεσβευτή της Ελλάδος Μιχ. Παπαρρηγοπούλου. Ο Λομβάρδος έστειλε αναφορές σχεδόν καθημερινά στον υπουργό Εξωτερικών Δηλιγιάννη.

Πάντως, η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στη Βαλκανική με τη Συνθήκη του Αγ. Στεφάνου (19 Φεβρουαρίου / 3 Μαρτίου 1878)³⁵ προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των Αυστριακών, των Βρετανών και των Ελλήνων. Οι όροι της εξεπληρωσαν όλους τους μείζονες στόχους της ρωσικής διπλωματίας στην Ανατολή. Πιο συγκεκριμένα, προβλεπόταν: α. η δημιουργία της μεγάλης αυτόνομης ηγεμονίας της Βουλγαρίας, η οποία θα ήταν φόρου υπο-

Επιμνημόσυνη τελετή εις μνήμην του Γεωργ. Λάιου.

τελής στον Σουλτάνο. Η έκτασή της θα ανήρχετο σε 163.000 τ.χλμ. και περιελάμβανε την περιοχή των ανατολικών Βαλκανίων από τον Δούναβη μέχρι το Αιγαίο, β. η ανεξαρτητοποίηση του Μαυροβουνίου και η προσάρτηση σε αυτό όσων εδαφών κατείχαν τα στρατεύματά του, γ. η παροχή πλήρους ανεξαρτησίας στη Σερβία και η εδαφική της επέκταση, δ. η ανεξαρτητοποίηση της Ρουμανίας και η ευνοϊκή διαρρύθμιση των συνόρων της, ε. η αυτονόμηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, οι οποίες ετίθεντο υπό την κηδεμονία της Αυστροουγγαρίας, στ. η προσάρτηση στη Ρωσία της Βεσσαραβίας, του Βατούμ στη Μαύρη Θάλασσα και των πόλεων Αρδαχάν, Καρς και Μπαγιαζίντ στην Αρμενία, ζ. η έναρξη ρωσοτουρκικών διαπραγματεύσεων με αντικείμενο τη διασφάλιση των συμφερόντων του Τσάρου στα Στενά των Δαρδανελλίων, η. η εφαρμογή του Οργανικού Χάρτη του 1868 στην

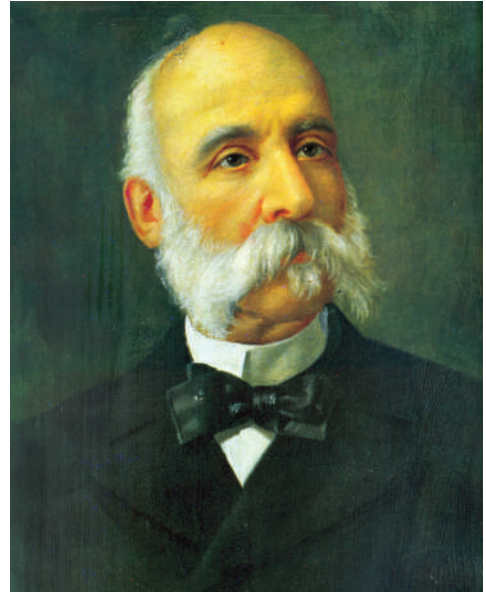
Κρήτη και η δέσμευση του Σουλτάνου ότι θα θέσπιζε έναν παρόμοιο καταστατικό κείμενο για την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τις άλλες βαλκανικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας και θ. η παραμονή των ρωσικών στρατευμάτων στο έδαφος του νεοσυσταθέντος βουλγαρικού κράτους τα επόμενα δύο έτη.

Οι αντιδράσεις της Βιέννης και του Λονδίνου είχαν ως αποτέλεσμα τη σύγκληση ενός νέου συνεδρίου στο Βερολίνο. Σε αυτό συμμετείχε και ελληνική αντιπροσωπεία υπό τον υπουργό Εξωτερικών Θεοδ. Δηλιγιάννη, η οποία διεκδικούσε την απελευθέρωση της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Κρήτης και ενός τμήματος της Μακεδονίας. Η ελληνική αντιπροσωπεία επεχείρησε να παρακαθήσει ως ισότιμο μέλος στο συνέδριο προκειμένου να υπερασπισθεί τα δίκαια εκατομμυρίων ομογενών, οι οποίοι διαβιούσαν υπό τον τουρκικό ζυγό. Η Ρωσία, όμως, αντέδρασε

με το επιχείρημα ότι ο Τσάρος είχε αναλάβει την προάσπιση των συμφερόντων όλων ανεξαιρέτως των χριστιανών της οθωμανικής επικράτειας. Ήταν προφανές ότι η πολιτική των Αθηνών είχε εξοργίσει την Αγία Πετρούπολη, οι ιθύνοντες της οποίας εξέλαβαν ως κοροϊδία και καιροσκοπισμό την κήρυξη πολέμου από μέρους των Αθηνών κατά της Υψηλής Πύλης, όταν πλέον οι στρατιές τους είχαν φθάσει στα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως.³⁶ Ως εκ τούτου, η Ρωσία δεν θα συνηγορούσε στην απόσπαση εδαφών από την επικράτεια του Σουλτάνου και στην παραχώρησή τους στην Ελλάδα.

Πάντως, ο Τσάρος Αλέξανδρος είχε δηλώσει σε ανύποπτο χρόνο ότι διέκειτο ευμενώς έναντι του σχεδίου ανασυστάσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό τον όρο ότι οι Έλληνες θα έμεναν μακράν της Κωνσταντινουπόλεως. Είχε δε κοινοποιήσει τις απόψεις του αυτές και στον Βασίλεα Γεώργιο, γεγονός το οποίο ενδεχομένως να κατέστησε επιφυλακτικό τον Έλληνα ηγεμόνα όσον αφορά στην συμμετοχή της χώρας του στον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Η ρωσική στάση προκάλεσε την αντίδραση των Αγγλογάλλων και τελικώς απεφασίσθη ότι οι αντιπρόσωποι των Αθηνών θα παρίσταντο όταν το συνέδριο θα εξήταζε το μέλλον των όμορων με την Ελλάδα τουρκικών επαρχιών και σε όποια άλλη περίπτωση απεφάσιζαν οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η πρώτη παρουσίαση των ελληνικών

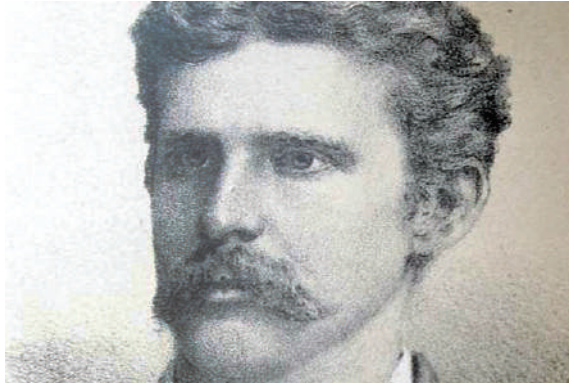
Ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Συνέδριο του Βερολίνου Θεόδωρος Δηλιγιάννης (1823-1905).

θέσεων έλαβε χώρα την 29^η Ιουνίου. Ο Δηλιγιάννης υπέβαλε υπόμνημα, στο οποίο αναπτυσσόταν το σύνολο των ελληνικών αξιώσεων. Αυτές αφορούσαν την Ήπειρο, την Θεσσαλία, την Κρήτη και ένα τμήμα της Μακεδονίας. Αν και τα επιχειρήματα της Ελλάδος εκρίθησαν λογικά, ουδεμία απόφαση ελήφθη εξαιτίας του Βρετανού πρωθυπουργού Benjamin Disraeli (Μπέντζαμιν Ντισραέλι). Πριν από το συνέδριο, αυτός είχε χρησιμοποιήσει την καταπάτηση των δικαιωμάτων των Ελλήνων στη Μακεδονία και τη Θράκη ως βασικό επιχείρημα για την ανάγκη αναθεωρήσεως της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Στο Βερολίνο, όμως, κατηγορήσε τους Έλληνες ότι είχαν παρεξηγήσει το έργο των συνέ-

δρων, οι οποίοι δεν συνεδρίαζαν για να διαμελίσουν την επικράτεια του Σουλτάνου!³⁷ Άλλωστε, η Ελλάδα δεν είχε συμμετάσχει στον πόλεμο για να έχει εδαφικές αξιώσεις.

Αυτό ήταν εν μέρει μόνον αληθές, καθώς είχε συμβεί κατόπιν συνεχών και έντονων παροτρύνσεων του Λονδίνου.³⁸ Μάλιστα, ο ίδιος ο Disraeli είχε δεσμευθεί για ευνοϊκή αντιμετώπιση των ελληνικών αιτημάτων από μέρους της χώρας του (σε περίπτωση ουδετερότητας της Ελλάδος κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο) με την ακόλουθη φράση: «εάν η Ρωσία νικήσει την Υψηλή Πύλη, δεν θα επιβάλλει μονομερώς τους όρους της αλλά θα συγκληθεί ένα μεγάλο συνέδριο, στο οποίο η Αγγλία θα υποστηρίξει τις ελληνικές αξιώσεις σαν να ήταν η Αθήνα εμπόλεμη. Εάν νικήσει ο Σουλτάνος, η Ελλάδα δεν θα αφεθεί έρμαιο στις ορέξεις του». Στο Βερολίνο, όμως, συμβούλευε κυνικά τους Έλληνες αντιπροσώπους να μην αξιώνουν εδαφική επέκταση αλλά προστασία των χριστιανικών πληθυσμών που διαβίουν στην οθωμανική επικράτεια.³⁹

Πολλοί σύνεδροι (ιδίως οι Αυστριακοί και οι Γερμανοί) αντέδρασαν στα λεγόμενα του Disraeli αλλά τελικώς απεφασίσθη μόνον η άμεση εφαρμογή του Οργανικού Χάρτη του 1868 στην Κρήτη (όπως προέβλεπε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου). Επιπλέον, έγινε αποδεκτή η πρόταση του Γάλλου υπουργού Εξωτερικών, σύμφωνα με την οποία η ελληνική και η οθωμανική

Ο Βρετανός δημοσιογράφος Κάρολος Ουλ (1851-1878).

κυβέρνηση καλούνταν να διαχαράξουν εκ νέου την οροθετική γραμμή. Η τελευταία θα ξεκινούσε από την κοιλάδα του ποταμού Πηνειού και θα κατέληγε στον ποταμό Θύαμι (Καλαμά). Εάν η γαλλική πρόταση ελάμβανε σάρκα και οστά, μία μεγάλη περιοχή (συμπεριλαμβανομένων των Ιωαννίνων) θα απελευθερωνόταν από τότε. Εντούτοις, οι αντιπρόσωποι της Ιταλίας έδωσαν μάχη προκειμένου να αποτρέψουν την παραχώρηση έστω και ενός τμήματος εδαφών της Ηπείρου στην Ελλάδα.⁴⁰ Επίσης, αρνητικοί έναντι του γαλλικού σχεδίου ήταν και οι Βρετανοί. Τέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις εξέφραζαν την προθυμία τους να μεσολαβήσουν για την εξεύρεση κοινά αποδεκτής λύσης στο ζήτημα των συνόρων, εάν αυτό κρινόταν απαραίτητο.

Σημειωτέον ότι η Ρουμανία είχε στείλει ανθρώπους της στη Θεσσαλία προς προσηλωτισμό των Βλάχων, λίγο προ της ενάρξεως των εργασιών του συνεδρίου.⁴¹

Οι Ρουμάνοι επεδίωκαν να πείσουν τους Βλάχους όπως αντιδράσουν ακόμη και ενόπλιως στο ενδεχόμενο παραχωρήσεως της Θεσσαλίας στην Ελλάδα. Προς τούτο, τους υπεσχέθησαν άπειρες διευκολύνσεις και προοπτικές οικονομικής αναπτύξεως στο πλαίσιο ενός μελλοντικού αλβανοβλαχικού κράτους. Αυτό θα ετίθετο υπό την προστασία της Ρουμανίας ή της Ιταλίας.⁴² Εν τούτοις, οι Βλάχοι απέρριψαν τις προτάσεις και τους εξεδίωξαν. Επέμειναν δε στην ελληνικότητά τους, παραβλέποντας τις ταλαιπωρίες τις οποίες υπέστησαν κατά τις μετακινήσεις τους στο προσεχές διάστημα εξαιτίας των σφαλμάτων και των παραλείψεων στις οποίες υπέπεσε η ελληνική αντιπροσωπεία στο συνέδριο.⁴³

Την 13^η Ιουλίου, υπεγράφη η Συνθήκη του Βερολίνου, οι όροι της οποίας απετέλεσαν επιτυχία της βρετανικής (πρωτίστως) και της αυστριακής (δευτερευόντως) διπλωματίας. Επίσης, ωφελημένη εξήλθε και η Γαλλία, η οποία εξασφάλισε τη διεθνή συναίνεση για την κατάκτηση της Τυνησίας. Αντιθέτως, η Ρωσία είχε κερδίσει έναν πόλεμο, ο οποίος της στοίχισε πολύ σε αίμα και χρήμα (το ρούβλι υποτιμήθηκε κατά 40%) αλλά είχε απωλέσει το μεγαλύτερο μέρος των εδαφικών κερδών της στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η Θεσσαλία είχε 180.000 Έλληνες, 70.000 Τούρκους, 4.000 Εβραίους και 1.000 Κιρκάσιους. Ως εκ τούτου, ετέθη εκ των πραγμάτων το ζήτημα της

Χόμπαρτ Πασάς.

απελευθερώσεώς της.

Τελικώς, οι Μεγάλες Δυνάμεις συνεφώνησαν στην παραχώρηση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας, εξαιρουμένης της περιοχής της Ελασσόνας (ΙΓ΄ Πρωτόκολλο) και της Άρτης στην Ελλάδα, ενώ προσέφεραν και τη μεσολάβησή τους για την διευκόλυνση των ελληνοτουρκικών συνομιλιών. Η Υψηλή Πύλη πέτυχε όπως ο διακανονισμός αυτός συμπεριληφθεί σε ξεχωριστό πρωτόκολλο και όχι στο κείμενο της Συνθήκης. Κατά συνέπεια, επηκολούθησαν τρία περίπου έτη σχοινοτενών διαπραγματεύσεων έως ότου υπογραφούν τα τελικά κείμενα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο σχετικό πρωτόκολλο γίνεται λόγος για προσάρτηση και όχι για απελευθέρωση. Αυτό εγράφη κατόπι

Τιμολέον Φιλήμων (1833-1898).

τουρκικών πιέσεων, υπονοώντας ότι επρόκειτο για απόσπαση εδάφους. Πιθανότατα, αυτό έγινε διότι η Υψηλή Πύλη απέβλεπε στην ανάκτηση της περιοχής μόλις οι συνθήκες το επέτρεπαν.

Μετά το πέρας των εργασιών του συνεδρίου (και κατόπιν εντόνων πιέσεων των Γάλλων και των Γερμανών) ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της Υψηλής Πύλης για τον επανακαθορισμό της μεθορίου. Η πρώτη διμερής διάσκεψη έλαβε χώρα στην Πρέβεζα από τον Φεβρουάριο έως τον Μάιο του 1879. Αυτή οδήγήθηκε σε ναυάγιο επειδή οι αντιπροσωπείες των δύο κρατών αδυνατούσαν να καταλήξουν σε ένα *minimum* συμφωνίας, καθώς οι Τούρκοι δεν συναινούσαν στην παραχώρηση ούτε σπι-

θαμής ηπειρωτικού και θεσσαλικού εδάφους στην Ελλάδα.⁴⁴ Ως προς τη Θεσσαλία, οι Τούρκοι ανέφεραν ότι το τμήμα το οποίο θα παρέμενε εντός της επικράτειάς τους έπρεπε να έχει έξοδο στη θάλασσα. Επιπλέον, δήλωσαν ότι η Θεσσαλία λειτουργούσε ως δικλείδα ασφαλείας για τη Μακεδονία. Προς ενίσχυση της επιχειρηματολογίας τους, οι αντιπρόσωποι της Υψηλής Πύλης έκαναν ευρεία χρήση των πορισμάτων ορισμένων Ιταλών αξιωματούχων. Η στάση αυτή των Τούρκων υπεχρέωσε την Αθήνα να καταφύγει στις Μεγάλες Δυνάμεις, όπως προέβλεπε η Συνθήκη του Βερολίνου.⁴⁵ Ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών Ουίλλιαμ Χένρυ Βαντινγκτόν (William Henry Waddington) πρότεινε την σύγκληση νέας διασκέψεως στην Κωνσταντινούπολη. Πράγματι, αυτή συνεκλήθη τον Αύγουστο του 1879 και οι εργασίες της διήρκεσαν κατά τους επομένους τέσσερις μήνες. Τελικώς, όμως, και αυτή έληξε άδοξα τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους.

Κατέστη πλέον προφανές ότι δεν αρκούσε η διαμεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων αλλά απαιτείτο η παρέμβασή τους υπό τη μορφή διαιτησίας. Απεφασίσθη, λοιπόν, η σύγκληση νέας διασκέψεως μακράν της Βαλκανικής. Ως τόπος διεξαγωγής της ορίστηκε το Βερολίνο, το οποίο είχε μετατραπεί σε διπλωματική πρωτεύουσα της Ευρώπης κατά την περίοδο εκείνη. Η διάσκεψη αυτή έλαβε χώρα από την 13^η Ιουνίου έως την 1^η Ιουλίου του 1880.⁴⁶ Έως τότε, η Υψηλή Πύλη αρνείτο πεισματικά

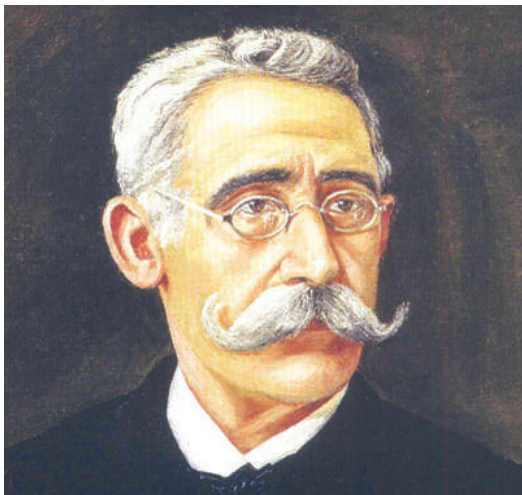
την εφαρμογή του Γ΄ Πρωτοκόλλου της Συνθήκης του Βερολίνου. Οι εργασίες της διασκέψεως ολοκληρώθηκαν σε βραχύ χρονικό διάστημα. Αν και είχαν προσκληθεί αντιπρόσωποι των δύο ενδιαφερομένων κρατών, οι αποφάσεις ελήφθησαν από τους διπλωμάτες των Μεγάλων Δυνάμεων. Αυτοί, λοιπόν, όρισαν τη νέα οροθετική γραμμή μεταξύ Ελλάδος και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία εκτεινόταν από τις εκβολές του Καλαμά μέχρι τις ανατολικές κλιτύς του Ολύμπου. Αυτό εσήμαινε ότι το μεγαλύτερο τμήμα της Θεσσαλίας και της νοτίου Ηπείρου (συμπεριλαμβανομένων των πόλεων των Ιωαννίνων και του Μετσόβου) αποδιδόταν στην Ελλάδα. Οι πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη έλαβαν την εντολή να ανακοινώσουν επισήμως τις αποφάσεις της διασκέψεως στις κυβερνήσεις των δύο ενδιαφερομένων κρατών.

Αν και η Αθήνα έσπευσε να αποδεχθεί ασμένως την απόφαση της διασκέψεως, ο Σουλτάνος την απέρριψε ασυζητητί. Το τουρκικό επιχείρημα συνίστατο στη μη συμμετοχή του αντιπροσώπου της Υψηλής Πύλης στη διαδικασία λήψεως της συγκεκριμένης αποφάσεως. Ο Αβδούλ Χαμίτ αξιοποίησε κατά τον καλύτερον τρόπο τη χρονική συγκυρία, καθώς ουδείς στην Ευρώπη ήταν διατεθειμένος να προχωρήσει σε ένοπλη σύγκρουση με την Υψηλή Πύλη για να της επιβάλει έναν νέο εδαφικό ακρωτηριασμό. Άλλωστε, αυτό διεφάνη

και από την ίδια την μορφή της αποφάσεως, η οποία δεν εμπεριείχε κανέναν κυρωτικό μηχανισμό για την επιβολή της. Μολαταύτα, η απόφαση του Σουλτάνου προκάλεσε αίσθηση στην Ευρώπη. Η Αθήνα ανέβασε τους τόνους της αντιπαραθέσεως, απειλώντας με εισβολή στα εδάφη τα οποία της είχαν επιδικασθεί. Ο Τρικούπης προχώρησε σε επιστράτευση και ο Σουλτάνος απήντησε κινητοποιώντας τις δυνάμεις του στα ελληνοτουρκικά σύνορα. Η ένταση έφθασε στο κατακόρυφο ακριβώς την στιγμή κατά την οποία όλοι πίστεψαν ότι το ζήτημα είχε διευθετηθεί! Η σθεναρή στάση του Αβδούλ Χαμίτ προκάλεσε διάσταση απόψεων μεταξύ των κυβερνήσεων των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες έδωσαν αντιφατικές οδηγίες στους

Ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (1842-1918).

Κωνσταντίνος Λομβάρδος (1820-1888).

αντιπροσώπους τους.

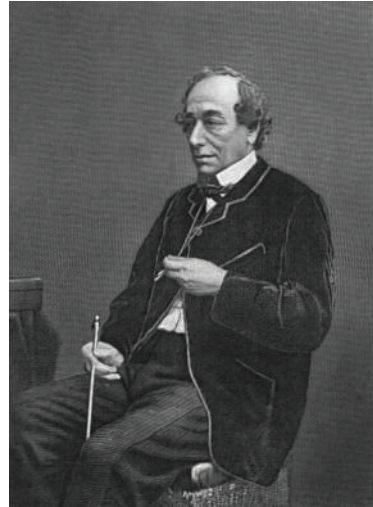
Η κρίση κορυφωνόταν και οι Μεγάλες Δυνάμεις απέστειλαν στην Υψηλή Πύλη κοινή διακοίνωση, με την οποία συναινούσαν στη σύγκληση νέας διασκέψεως (και μάλιστα στην Κωνσταντινούπολη) υπό τον όρο της μεταβολής της τουρκικής πολιτικής. Η οθωμανική κυβέρνηση έπρεπε να είναι προετοιμασμένη να προβεί σε ουσιαστικές παραχωρήσεις. Ο Αβδούλ Χαμίτ συναίνεσε, ελπίζοντας σε διάσπαση του μετώπου των Μεγάλων Δυνάμεων. Πράγματι, οι Γάλλοι πρότειναν ως σύνορο μεταξύ Ελλάδος και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τη γραμμή Ιωαννίνων – Αγ. Δονάτου – Πρεβέζης. Εντούτοις, οι Βρετανοί πίεσαν παρασκηνιακά για την υιοθέτηση άλλης γραμμής (πολύ πιο νότια ευρισκομένης), η οποία έδιδε στην Ελλάδα μόνον την περιοχή της Άρτης.

Η τουρκική διπλωματία κατέφυγε στη συνήθη παρελκυστική πρακτική της. Τελικώς, η διάσκεψη υιοθέτησε τις απόψεις των Βρετανών και κατέληξε στην παραχώρηση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας και ενός μικρού μέρους της Ηπείρου (περιοχή της Άρτης), την 28^η Μαρτίου 1881. Ας μην παροραθεί το γεγονός ότι η Αθήνα ώφειλε να αποζημιώσει όσους Τούρκους έχαναν τις περιουσίες τους στις προαναφερθείσες περιοχές. Η συμφωνία περιεβλήθη την ισχύ συνθήκης, η οποία υπεγράφη μεταξύ της Υψηλής Πύλης και των Μεγάλων Δυνάμεων την 12^η / 24^η Μαΐου του ίδιου έτους. Επηκολούθησε η υπογραφή της ελληνοτουρκικής συμβάσεως στην Κωνσταντινούπολη την 20^η Ιουνίου / 2^α Ιουλίου 1881.⁴⁷ Επρόκειτο για την πρώτη διεύρυνση των εδαφικών ορίων της Ελλάδος προς βορράν και τη δεύτερη συνολικά μετά τη ενσωμάτωση των Επτανήσων στον εθνικό κορμό. Η Ελλάδα αυξήθηκε κατά 13.300 τ.χλμ. και 300.000 περίπου κατοίκους.

Οι Οθωμανοί άρχισαν να εκκενώνουν την Θεσσαλία από την 24^η Ιουλίου. Λίγο μετά, διέβη τη μεθόριο ο Ελληνικός Στρατός με επικεφαλής τον Υποστράτηγο Σκαρλάτο Σούτσο, ο οποίος είχε τιμητικώς στο πλάι του ως αρχηγό του Γενικού Επιτελείου, τον Ταγματάρχη πλέον του πυροβολικού, Κων. Ισχομάχο. Φθάνοντας στον κάμπο, πήρε κατεύθυνση προς δυσμάς και λίγο μετά έφθασε στη Ματαράγκα. Εκεί, έλαβε χώρα μία λιτή τελετή στο πεδίο της

τότε πρόσφατης μάχης. Το ίδιο έγινε και σε όλα τα μέρη όπου οι Θεσσαλοί και οι υπόλοιποι Έλληνες είχαν χύσει το αίμα τους κατά τις επαναστάσεις του 1821, του 1854, του 1866 και του 1878. Ο Στρατός επίτηδες ακολούθησε μία πορεία που περνούσε από τους τόπους θυσίας, όπως η Σέκλιζα.

Η πρώτη μεγάλη πόλη που απελευθερώθηκε ήταν η Καρδίτσα, την 18^η Αυγούστου. Από τα χαράματα σε όλα τα σπίτια της πόλεως κυμάτιζε η ελληνική σημαία, ενώ οι κάτοικοι κατευθύνονταν προς την είσοδο της Καρδίτσας. Εκεί είχε δημιουργηθεί μια πελώρια ασπίδα με δάφνες και έλατα, ενώ πλησίον της ευρίσκοντο οι τοπικοί άρχοντες, με επικεφαλής τον Τούρκο δήμαρχο Καχριμάν Βέη και τον Μητροπολίτη Λαρίσης Νεόφυτο, στον οποίο υπαγόταν εκκλησιαστικά τότε η Καρδίτσα. Ο τελευταίος, με την αρχιερατική του στολή και τον σταυρό στα χέρια, είχε στα δεξιά του τον επίσκοπο Θαυμακού. Κατά τις 9 π.μ., η τρίτη φάλαγγα του Ελληνικού Στρατού με επικεφαλής τον Σούτσο προσήγγισε την πόλη, προκαλώντας ενθουσιασμό στους παρισταμένους. Ο Σούτσος κατέβηκε από το άλογό του, εδέχθη τις ευλογίες των Αρχιερέων, ενώ ασπάστηκε τον σταυρό και το Ευαγγέλιο. Η παράδοση της Καρδίτσας στις ελληνικές Αρχές έγινε ομαλά. Το μόνο επεισόδιο που αναφέρεται είναι η πυρκαγιά της αγοράς που ξέσπασε την νύκτα της παραμονής. Αυτή φαίνεται ότι προκλήθηκε από τους Τούρκους για εκ-

Ο Βρετανός πρωθυπουργός Μπέντζαμιν Ντισραέλι (1804-1881).

δίκηση. Κάηκαν τα περισσότερα καταστήματα διότι ήταν ξύλινα και πρόχειρα κατασκευασμένα.

Την 23^η Αυγούστου 1881, ο Ελληνικός Στρατός έφθασε στα Τρίκαλα. Οι κραυγές «Ζήτω η Ελευθερία» και «Ζήτω ο Ελληνικός Στρατός» σκέπασαν όλη την πόλη. Οι κάτοικοι βγήκαν στους δρόμους, πετώντας τα φέσια τους. Τα κορίτσια έραιναν με λουλούδια τους στρατιώτες, ενώ γερόντισσες και μητέρες που έχασαν τα παιδιά τους στις μάχες αγκάλιαζαν τα μαχόμενα νειάτα της πατρίδος. Οι καμπάνες προανήγγειλαν τον ερχομό του κλήρου, που χαιρέτισε με συγκίνηση τους άνδρες του Ελληνικού Στρατού. Λίγο μετά, έφθασαν οι Εύζωνοι, ο σημαιοφόρος των οποίων έκλινε τη σημαία του για να χαιρετήσει τον κλήρο και τον λαό. Κατόπιν, ο στρατός απεσύρθη στις όχθες του Ληθαίου, όπου

Anton Alexander von Werner, Το Συνέδριο του Βερολίνου.

έστησε τα όπλα του σε σχήμα πυραμίδας. Ακολούθησε η δοξολογία στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Επισκέψεως, όπου ο διωγμένος από τους Τούρκους Ηπειρώτης ποιητής Χρήστος Χρηστοβασίλης απήγγειλε το κάτωθι ποίημα:

Αδέρφια καλωσήρθατε, αδέρφια
αγαπημένα,
Με τον σταυρό στο φλάμπουρο, με
τα σπαθιά ζωσμένα.
Σας επονέσαμε πολύ, καρτέρι κι
ακαρτέρι
Ξαρματωμένοι και γυμνοί στο τούρ-
κικο το χέρι.
Απ' της σκλαβιάς το βογκητό κι από
το στεναγμό μας
εστράβωσαν τα μάτια μας τηρώντας
και τηρώντας
Τον δρόμο να μας έρθετε σαν αετοί
πετώντας.
Να φέρετε τη λευτεριά, τη νεκρανά-

στασή μας
και να ησιχάσει αδούλευτο το μαύρο
το κορμί μας.

Αδέλφια λεοντόκαρδα, λιγάκι ανα-
παυθείτε
μέσα εδώ στον τόπο μας, μα μην
ξαρματωθείτε
έχουμε δρόμο γλήγορα, κοιτάτε τι αν-
τάρα
σηκώνεται στην Ήπειρο, στο Λούρο,
στη Χιμάρα.
Έχουμε αδέρφια μέσα εκεί, αδέρφια
αδικημένα
κι αναστενάζουνε πικρά που μείναν
σκλαβωμένα
σκιάζονται, δεν δέχονται να είναι
ακόμα δούλοι
κι ο Τούρκος να τους κάθεται στα
Γιάννενα, στο Σούλι.

Τα Τρίκαλα ορίστηκαν πρωτεύουσα
νομού με δικαιοδοσία τη δυτική Θεσσα-

λία.⁴⁸ Στην πόλη εγκαταστάθηκε νομάρχης, πρόεδρος Πρωτοδικών και άλλες Αρχές. Ο στρατός τοποθέτησε συνοριακά φυλάκια στο Δοκίμι για να ελέγχει την διάβαση Ζυγού, στο Αγιόφυλλο σε άλλα σημεία των Χασιών μέχρι το Ζάρκο. Ακολούθως, τα ημέτερα τμήματα πορεύθηκαν προς τη Λάρισα. Το Σάββατο 30 Αυγούστου, μία επιτροπή αξιωματικών εισήλθε στην πόλη και είχε τις πρώτες επαφές με τον Τούρκο διοικητή Χιντέτ Πασά. Την επόμενη ημέρα, έφθασε σε αυτήν και ο υπόλοιπος στρατός και έλαβε χώρα η επίσημη τελετή απελευθέρωσης της πόλεως. Η είσοδος των ελληνικών στρατευμάτων φαίνεται πως έγινε από τη λεγομένη Πύλη των Τρικάλων, όπου τελείωνε η πόλη και υπήρχε φυλάκιο για την είσπραξη δημοτικού φόρου από τα εισαγόμενα προϊόντα. Σήμερα, εκεί βρίσκεται το 404 Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Εν τούτοις, η άποψη αυτή έχει αμφισβητηθεί, καθώς ο Σπ. Παγανέλλης υπεστήριξε (το 1931) ότι η είσοδος του Ελληνικού Στρατού έγινε από την Πύλη των Φαρσάλων.⁴⁹

Αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο είναι ότι η απελευθέρωση της πόλεως ύστερα από 458 έτη σκλαβιάς (1423-1881) προκάλεσε φρενίτιδα χαράς των κατοίκων της. Ο Θρ. Μακρής περιέγραψε την απελευθέρωση της πόλεως σε κείμενό του υπό τον τίτλο «Η μεγάλη μέρα», το 1947, ως ακολούθως: «Εξημέρωσε τέλος η μεγάλη της απελευθέρωσης ημέρα, η Κυριακή, 31^η Αυγούστου 1881, και η Λάρισα με

την Ελληνικήν και εορτάσιμον όψιν της ευρίσκεται από βαθείας νυκτός επί ποδός. Προ του Μητροπολιτικού, πενιχροτάτου τότε, ναού του Αγίου Αχιλλίου, εστήθη υπερύψηλος και πλατύτοξος αψίς, διακεκοσμημένη με κλάδους ημέρου δάφνης μετά ροδόχρωα άνθη της, και με ελληνικάς σημαίας και τοιαύτας των προστατίδων Δυναμειων, ετέρα δε ομοία εις την Πύλην Τρικκάλων (όπου νυν το μέγα Στρατιωτικόν Νοσοκομείον), δι' ης θα εισήρχετο ο Στρατός. Ο μακαρίτης νεαρός τότε φαρμακοποιός Κωνσταντίνος Αστεριάδης..., φορών ωραίαν φουστανέλλαν εξήλθε μετ' άλλων νέων μέχρι της παρά το Βαϊσλάρ θέσεως “Νταούλια” ή “Τσατάλη” και υπεδέχθη Λόχον, εισελθόντα και παραλαβόντα την πόλιν παρά του Διοικητού αυτή όστις μετὰ των λοιπών Τούρκων ανωτέρων διοικητικών υπαλλήλων διημύθη δια της όπισθεν του ερειπωμένου ήδη ναΐσκου του Αγ. Βησσαρίωνος οδού (προ της νυν Γενικής Ασφαλείας) προς την γέφυραν, όπου ιππεύσας ώδευσεν εκείθεν προς τον Τύρναβον.

Εις δεξιά της αψίδος στηθείσαν εξέδραν ανέρχονται αι μαθήτρια... λευκά ενδεδυμένοι κρατούσαι μικράς σημαίας και άνθη, εις την αριστερά δε της αψίδος άλλην εξέδραν τοποθετούνται, φέροντες επί του στήθους χιαστί κυανολεύκους ταινίας και σημαίας εις τας χείρας, υπό την διδασκάλισσάν των Ζωήν Σπαούλαν καλούμενην, οι μαθηταί, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγετο και ο χαράσων τας γραμ-

μάς ταύτας. Εις την πύλην καταφθάνει μετ' ολίγον ο αοίδιμος Μητροπολίτης Νεόφυτος Πετρίδης (αποβιώσας τον Σεπτέμβριο του 1896), συνοδευόμενος του εν Τυρνάβω εξάρχου του Παναγίου Τάφου αρχιμανδρίτου Γρηγορίου Δροσινά, και σύμπαντος του ιερού της πόλεως κλήρου, όλοι φέρουν πολυτελείς στολάς.

Μετά την όπισθεν του Μητροπολίτου τοποθέτησιν του ιερού Κλήρου, προσήλθον και κατέλαβον δεξιά τούτου θέσιν πάντες οι προύχοντες Λαρισσαίοι, η στιγμή είναι ιερά, και το εθνικόν αίσθημα εκσπά εις ταχείς και ζηηρούς της καρδιάς παλμούς. Και όταν μετ' ολίγον ο Στρατός επλησίασεν, όλοι δακρύουσιν, ενώ συγχρόνως εκσπώσιν εις ουρανομήκεις ζητωκραυγάς, εν συνεχεία των οποίων διέρχεται κατά πρώτον τμήμα ευσταλών ευζώνων, το οποίον διευθύνεται προς την μακαρίτιδα γέφυραν, προς χαιρετισμόν των τελευταίων αναχωρούντων Τούρκων. Προηγούνται επί λευκών ίππων και με τας επισήμους στρατιωτικάς στολάς των οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων, ακολουθεί η Μουσική του Στρατού, έπονται οι σαλπισταί και είτα ελαφρώς κυματίζουσα η Σημαία και ο αρχηγός της καταλήψεως Σούτσος, επί λευκού μεγαλοσώμου ίππου. Απερίγραπτος ο επικρατήσας την στιγμήν εκείνην πανζουρλισμός, φέσια κατέρυθρα ξεσκίζονται και πετώνται εις τον αέρα, οι μαθηταί και οι μαθήτριάς ζητωκραυγάζοντας υψώνουσι και κινούσι δαιμονιωδώς τας σημαίας, ρίπποσιν άνθη, και μετ' ολί-

γον άδουσιν ωραίον εμβατήριον, εις την απελευθερωθείσαν Θεσσαλίαν αφιερωμένον.

Ο Στρατηγός Σούτσος κατελθών του ίππου, ασπάζεται το Ευαγγέλιον και την δεξιάν του Μητροπολίτου, η δε διδασκάλισσα Αγγελική Σκόρδα με ηχηράν φωνήν προσφωνεί τον Στρατηγόν τον οποίον και στεφανώνει δι' εκ δάφνης στεφάνου. Το πλήθος έξαλλον δεν παύει διατόρως ζητωκραυγάζον, οι δε κατά σειράν ιστάμενοι υδροφόροι (σακατζήδες) προσφέρουσι νερό εις τους κουρασμένους και καθίδρους στρατιώτας. Ενώ δε ο κόσμος προχωρεί συνοδεύων τον στρατόν, ακούεται διαλαλουμένη η πρώτη εκδοθείσα την ημέραν εκείνην εν τη πόλει μας εφημερίς "Αστήρ της Θεσσαλίας" γενομένη ανάρπαστος υπό του πλήθους. Πάντες κατευθύνονται εις τον Μητροπολιτικόν Ναόν, όπου μετά την δοξολογίαν ψάλλεται υπό του καλλιφώνου πρωτοψάλτου Μιχαλάκη Γαλανίδου... δια πρώτην φοράν ο Πολυχρονισμός του αειμνήστου Βασιλέως Γεωργίου Α΄. Ο Στρατός παρουσιάζει όπλα, η Μουσική ανακρούει ειδικόν εμβατήριον και ο Μητροπολίτης μετά σύντομον ενθουσιωδέστατον λόγον ζητωκραυγάζει υπέρ του Έθνους, του Στρατού του Στρατηγού Σούτσου, όστις κατόπιν διευθύνεται μετά του Επιτελείου του εις το Διοικητήριον, εις τον εξώστην του οποίου είχεν υψωθή από της προτεραίας υπερμεγέθης Σημαία».

Οι εναπομείναντες Τούρκοι της Λαρίσης είχαν αρχίσει ήδη να εγκαταλείπουν

την πόλη, με 300 άμαξες και 2.000 ζώα που διέθεσε η οθωμανική κυβέρνηση. Λίγο μετά, ο Στρατηγός Σούτσοσ παρέλαβε και τυπικώς την διοίκηση της Λαρίσης από τον Τούρκο διοικητή Χιντέτ Πασά και στο ευρισκόμενο στην κεντρική πλατεία Διοικητήριο υψώθηκε μεγάλη ελληνική σημαία. Σύμφωνα δε με μία μαρτυρία, όταν ο Χιντέτ Πασάς περνούσε από το ζαχαροπλαστείο που ήταν στη γωνία των οδών Κύπρου και Παπαναστασίου, του έπεσε στο κεφάλι μία μεγάλη ελληνική σημαία την οποία αναρτούσε εκείνη ακριβώς την στιγμή ο ιδιοκτήτης του, ονόματι Σαρανταένας. Τότε, ο Τούρκος αξιωματικός εστράφη προς αυτόν και του είπε με οργή (η οποία δικαιολογείτο από την πίκρα την οποία ένιωθε): «Ιστέκα μπρε τζανούμ να περάσω πρώτα και ύστερα βάλε ντέκα (δηλαδή δέκα) παντιέρες» (δηλαδή σημαίες). Στην πόλη εγκατεστάθησαν ο νο-

μάρχης και οι δικαστικές Αρχές, καθώς αυτή απετέλεσε την πρωτεύουσα της κεντρικής και ανατολικής Θεσσαλίας, ενώ ο στρατός τοποθέτησε συνοριακά φυλάκια στην περιοχή Τυρνάβου – Καλλιπεύκης – Ολύμπου – Παπαπουλίου.

Το ίδιο χαρμόσυνο κλίμα επεκράτησε σε όλες τις πόλεις της Θεσσαλίας όπου εισήλθε ο απελευθερωτής Ελληνικός Στρατός. Η εφημερίδα *Αστήρ της Θεσσαλίας* (στα φύλλα της 7^{ης} και της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1881)⁵⁰ περιέγραψε ως ακολούθως την υποδοχή του ελληνικού στρατού στην είσοδο του Τυρνάβου στην ιστορική γέφυρα του Τιταρήσιου: «Μετά ζητωκραυγών και άπειρων ενθουσιασμών υπεδέχθησαν οι κάτοικοι του Τυρνάβου τον εκεί μεταβάντα Ελληνικόν στρατόν. Μαθόντες διότι ένεκεν της έχρειας καταστάσεως του στρατώνος αναγκάζεται το ίππικόν να φύγει εκείθεν, μεγάλης εποί-

Το κτήριο της καγκελαρίας, όπου έλαβαν χώρα οι εργασίες του Συνεδρίου του Βερολίνου.

Ο χάρτης των Βαλκανίων όπως διαμορφώθηκε μετά το Συνέδριο του Βερολίνου.

ησαν διαδήλωσιν και το οίκημα του Διοικητού του ιππικού Μαυρομιχάλη και δια ζητωκραυγών και πατριωτισμόν εκφράσεων παρακαλούν αυτόν να μην αναχωρήσει υποσχόμενος αυτοίς να καθάρισει τον στρατώνα, ο δε Μαυρομιχάλης τους απάντησε καταλλήλως υποσχεθείς αυτοίς ότι άμα διωρθωθεί στρατών θα μετέφερε πάραυτα το ιππικόν. Κατά την είσοδο του Ελληνικού στρατού στον Τύρναβο ο Δήμαρχος Τυρνάβου έκανε την παρακάτω προσφώνηση:

“Στρατηγέ, Αξιωματικοί και Στρατιώται
Ως ευπαρέσθητα τέκνα του πολιτισμού
και της Ελευθερίας, ως ευπαράσθητοι

στρατιώται της τάξεως και του νόμου.
Αδελφοί συμπολίται χαιρετήζωμεν εν αδελφική αγάπη την σημαίαν του Σταυρού της Ελευθερίας και ευχηθώμεν όπως εντός ολίγου ίδωμεν αυτή κυματίζουσα και επί των θόλων της Αγίας Σοφίας. Μέλλημα δε ημών εν τω μέλλον εστί προετοιμασία του έθνους προς επιτέλεσιν του μεγάλου σκοπού και απελευθερώσιν των λοιπών δούλων αδελφών μας των στεναζόντων υπό τον ζυγόν της τυραννίας. Νυν δε ανακράζομεν ενελέητον χαρά και αγαλιάσει το έθνος.

Ζήτω ο Βασιλεύς Γεώργιος.

Ζήτω ο Ελληνικός στρατός. Ζήτω ο

στρατηγός του Ελληνικού στρατού”.

Ύστερα, μαθήτρια του παρθεναγωγείου Τυρνάβου, προσφέρουσα στεφάνι, είπε:

“Στρατηγέ

Ευγνωμονούσα η πόλις Τίρναβος υμείν τον δε στέφανον ευχόμενος το πανδωτήρι ίνα και άλλοι πόλεις στεφανώσωσι υμάς και τον γεναίον στρατόν μας με τον αμάραντον στέφανον της δόξης”».

Τέλος, ο Βόλος απελευθερώθηκε επισήμως την 2^α Νοεμβρίου 1881. Ο ανταποκριτής της πολιτικοσαυρικής εφημερίδος *Μη Χάνεσαι* (του Β. Γαβριηλίδη) περιέγραψε την ιστορική μέρα ως ακολούθως. «Χιλιάδες σημαίαι ελληνικαί και αγγλικαί αίφνης αναπετάννυνται εις τους εξώστας, τα παράθυρα των οικιών και των ιστών των πλοίων κυματίζουσι, κυματίζουσι χαιρετώσαι το Σαρακηνόν, τον τάφο του Όγλ και των νέων, οίτινες έπεσαν κατά την μάχη της Μακρινίτσας. Οι Τούρκοι συσπειρούνται εις τα αμπάρια του θωρηκτού των. Η επιτροπή, η επί της παραδόσεως, περιπλανάται περί τας λεωφόρους του Βώλου έφιππος, προπερευομένου του ρώσσου προέδρου της.

Ζητωκραυγαί του πλήθους προ της εμφανίσεως και του ελάχιστου σκευοφόρου ημιόνου του ελληνικού στρατού, και κρότοι σφαιρών και κινήσεις μεγάλη και πυροβολισμοί των χωρικών του Πηλίου κατερχομένων εκ των χωρίων των ακούγονται... Ο στρατός της καταλήψεως πλησιάζει. Τρέχω και εγώ διότι θέλω να τα ίδω όλα,

όλα, όλα, άτινα θα περιμένης άμα τελείωση και η τελευταία πράξις του Ελληνικού μας ζητήματος».⁵¹

«Πέριξ μεγάλης μεταξωτής Ελληνικής σημαίας, ην κρατεί Θεσσαλός τις προ του Δημαρχείου του Βώλου, συσπειρούται κόσμος πολύς, πληθύς άμετρος παντοδαπής ενδυμασίας και παντός γένους. Είναι η σημαία των εν Κωνσταντινουπόλι Θεπταλομαγνητών. Αντί σταυρού εις την κορυφήν του αργυρού κονταρίου φέρει αγαλμάτιον αργυρούν γυναικός, απεικονιζούσης την Θεσσαλίαν θραύουσας τας αλύσσεις της... Η σημαία είναι διπρόσωπος, επί της μιας όψεως κυανή, εν τω μέσω της οποίας ην λευκός σταυρός, ήσαν γεγραμμένα “Ζήτω η Ελευθερία” και κάτω “Τω Βασιλεί των Ελλήνων”... Επί της ετέρας όψεως ή κεντημένη χρυσίω η Αργώ με τους αργοναύτας της...

Εν τω μέσω δε των Παληών και των Καινουργίων ευρίσκεται πλατεία παμμεγίστη εις την μίαν άκραν της οποίας είναι εκτισμένος ο τουρκικός στρατών. Προ του στρατώνος τούτου την πρωίαν της Δευτέρας οι μεν παρεπίδημοι Ηπειρώται και Μακεδόνες έστησαν τον οβελίσκον όν εκόσμησαν με διάφορα επιγράμματα .. ο δήμος δε Βώλου προ της εισόδου του στρατώνος δύο πυραμίδας εφ ων έθηκε τας προτομάς του Ρήγα και του Πατριάρχου».⁵² Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή των γεγονότων από τον Γεωργ. Σουρή στο ποιήμα του υπό τον τίτλο «Στο Βώλο».

Η απώλεια της Θεσσαλίας και δη της Λαρίσης προκάλεσε θλίψη σε όλους τους μουσουλμάνους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η δε Υψηλή Πύλη προσπάθησε να αμβλύνει τις εντυπώσεις, παρουσιάζοντας την διπλωματική ήττα ως ένδειξη μεγαλοψυχίας. Στη σχετική φετβά η οποία εξεδόθη αναφέρονταν επί λέξει τα εξής: «Επειδή η ελεημοσύνη είναι Θεία εντολή, επιτρέπεται να αποσπασθή τεμάχιον τι εκ της μεγάλης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δοθή εις γειτονικόν εθνάριον, όπως ζήση εν τω μέλλοντι ανέτως τούτο».⁵³

Η τουρκοκρατία στην Θεσσαλία διήρκεσε επί 487 έτη, δηλαδή σχεδόν επί πέντε αιώνες. Κατά τη διάρκειά της, θρήνησε την απώλεια χιλιάδων κατοίκων της και υπέστη τεράστιες καταστροφές. Εν τούτοις, οι κάτοικοί της διετήρησαν πάντοτε άβυστη τη φλόγα της ελευθερίας και ευρέθησαν στην πρωτοπορία των εθνικών αγώνων με τις συνεχείς εξεγέρσεις τους. Επίσης, κατέκτησαν επίζηλη θέση στον τομέα της εκπαίδευσης, των Γραμμάτων και των Τεχνών, με πλειάδα προσωπικότητων που άφησαν ανεξίτηλο ίχνος στην πνευματική ζωή του υπόδουλου ελληνισμού. Μετά το 1881, γνώρισε περιόδους ακμής και παρακμής, ευρισκόμενη όμως πάντα στα χέρια της «μητρός Ελλάδος», ακολουθώντας την τύχη της και συμμεριζόμενη τις δυσκολίες της. Οι κάτοικοί της κατέβαλαν βαρύ φόρο αίματος σε όλες τις πολεμικές προσπάθειες της πατρίδος (ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, Βαλκα-

νικοί Πόλεμοι, Μικρασιατική εκστρατεία, έπος 1940-1941), γνωρίζοντας όσο ίσως καμμία άλλη περιοχή της πατρίδος μας το μένος των ξένων (εθνικός διχασμός, κατοχή και εθνική αντίσταση 1941-1944). Σήμερα, ήρθε πλέον το πλήρωμα του χρόνου για να αναγνωρισθεί η μακραίωνη προσφορά των κατοίκων της στην ιστορική διαδρομή του ελληνικού Έθνους.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αρσενίου Λαζ., *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία, 1393-1881*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 2010.

Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821 - 1960*, τ. Α'. Αθήνα: Χρήσιμα βιβλία [1965],

Ευαγγελίδης Τρ., *Τα μετά τον Όθωνα: ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α' (1862 - 1898)*. Αθήνα: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1898.

Κορδάτος Γ., *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1983.

Κύρου Αλ., *Ελληνική εξωτερική πολιτική*. Αθήνα, [χ.ε.] 1955.

Αχ. Λαζάρου, «1898: ολοκαύτωμα Κουτσούφλιανης, 1898: ελληνικό έγκλημα καθοσίωσης», στο συλλογικό έργο *Τα Πρακτικά Του Α' Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας*. Καλαμπάκα: Γένεσις, 2001, σσ. 537 - 542.

Λάσκαρις Στ. Θ., *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος, 1821 - 1914*. Αθήνα: Δελαγραμμάτικας, 1947.

Μαγόπουλος Βασ., *Η οδύσεια των «λιποτακτών» ηρώων της Θεσσαλικής Επανάστασης του 1878*. Καρδίτσα, χ.ε., 2013.

Νάλτσας Χριστοφ., *Τα ελληνοσλαυικά σύνορα: Αι προς βορράν εθνικά μας διεκδικήσεις*. Θεσσαλονίκη: τυπ. Μ. Τριανταφύλλου 1946.

Νικολάου Χαρ., *Διεθνείς πολιτικές και στρατιω-*

τικές συνθήκες – συμφωνίες και συμβάσεις. Αθήνα: Φλώρος, 1996.

Πετρόπουλος Κων., *Χαρ. Τρικούπης*. Αθήναι, [χ.ε.], 1966.

Πολιτάκος Ιωάν., *Στρατιωτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*. Αθήνα: ΓΕΣ, 1980.

Πολίτης Π.Γ., *Απομνημονεύματα περί της τελευταίας εν Θεσσαλία επαναστάσεως*. Αθήναι: Τύποις Θ. Παπαλεξανδρή, 1879.

Πρωτοψάλτης Εμμ., *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος: Ένας μεγάλος Έλλην πολιτικός*. Καλαμάτα: Επιστημονική Εταιρεία Παραδοσιακών Σπουδών 1980.

Ράγκος Γ., «Κάρολος Όγλ, ο πρώτος δημοσιογράφος που δολοφονήθηκε στην Ελλάδα», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τ. 563 (Μάιος 2015), σσ. 88-99.

Τούντα – Φεργάδη Αρ., *Ελληνο-ιταλικές συνομιλίες πριν από το Συνέδριο του Βερολίνου (Μάρτιος – Απρίλιος 1878)*. Αθήνα: Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 1993.

Υποσημειώσεις

- ¹ Λαζ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία, 1393-1881*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 2010, σελ. 361.
- ² Λαζ. Αρσενίου, σελ. 362.
- ³ Ο αριθμός δεν είναι απολύτως επιβεβαιωμένος. Έχει γραφεί και ο αριθμός 75 για τους αγωνιστές που συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα υπό τον Βούλγαρη. Βλέπε Λαζ. Αρσενίου, σελ. 368.
- ⁴ Αργότερα, η προσωρινή κυβέρνηση ανασχηματίστηκε στη Μακρυνίτσα με την συμμετοχή 60 πληρεξουσίων από πολλά χωριά. Νέος πρόεδρος ανέλαβε ο Ιερώνυμος Κασσαβέτης, αντιπρόεδροι ο Ζ. Μπασδέκης και ο Κ. Σταμούλης, μέλη ο Γαρέφης κ.ά.
- ⁵ Μιλτ. Σεϊζάνης, *Η πολιτική της Ελλάδος και η Επανάσταση του 1878 εν Μακεδονία, Ηπείρω και Θεσσαλία μετά εικονογραφιών*. Αθήναι, χ.ε., 1878, (ανατ. Καραβιάς, 2002), σελ. 252.
- ⁶ Τρ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα: ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α΄. (1862 - 1898)*. Αθήναι: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1898, σσ. 387-

388 και 389-390.

- ⁷ Το ότι η Ελλάδα έπρεπε να συμμετάσχει νωρίτερα του πολέμου είναι πλέον ευρέως αποδεκτόν. Ακόμη και ο βρετανικός Τύπος το παραδέχθηκε μεταπολεμικά. Πιο συγκεκριμένα, η εφημερίδα *Standard* (η οποία υπεστήριζε τους Συντηρητικούς) έγραψε, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Λαμπρά ευκαιρία υπήρξε δια τους Έλληνας πολιτικούς ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, της ευκαιρίας όμως αυτής δεν ηθέλησαν να εωφεληθούν. Και είναι μιν αληθές ότι η Αγγλία συνεβούλευσε τότε εις αυτούς αποχήν και ουδετερότητα, πραγματικοί όμως πολιτικοί άνδρες είναι μόνον όσοι γνωρίζουν ποίας συμβουλίας να ακολουθήσουν και ποίας να απορρίψουν» (βλ. Αλ. Κύρου, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*. Αθήναι: [χ.ε.] 1955, σελ. 38). Το δημοσίευμα αυτό αποτελεί κόλαφο για τους τότε υποστηρικτές της ουδετερότητας.
- ⁸ Την ηγεσία της κυβερνήσεως ασκούσαν εκ περιτροπής τα μέλη της στις συνεδριάσεις του Υπουργικού Συμβουλίου, Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος: Ένας μεγάλος Έλλην πολιτικός*. Καλαμάτα: Επιστημονική Εταιρεία Παραδοσιακών Σπουδών 1980, σελ. 23.
- ⁹ Αρ. Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνο-ιταλικές συνομιλίες πριν από το Συνέδριο του Βερολίνου (Μάρτιος – Απρίλιος 1878)*. Αθήνα: Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 1993, σελ. 8.
- ¹⁰ Την εποχή εκείνη, ο Ελληνικός Στρατός απαρτιζόταν από 10 συντάγματα πεζικού (8.700 άνδρες), 4 τάγματα Ευζώνων (2.000 άνδρες), 1 σύνταγμα πυροβολικού (900 άνδρες), 1 σύνταγμα Μηχανικού (500 άνδρες) και 1 σύνταγμα Ιππικού (420 άνδρες), δηλαδή συνολικά 12.520 άνδρες. L. Sergeant, *New Greece*. London: Cassell & Galpin, 1878, p. 110.
- ¹¹ Ιωαν. Πολιτάκος, *Στρατιωτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*. Αθήνα: ΓΕΣ, 1980, σελ. 10 και Αρ. Τούντα – Φεργάδη, σελ. 8.
- ¹² Π.Γ. Πολίτης, *Απομνημονεύματα περί της τελευταίας εν Θεσσαλία επαναστάσεως*. Αθήναι: Τύποις Θ. Παπαλεξανδρή, 1879, σελ. 38.
- ¹³ Μιλτ. Σεϊζάνης, σελ. 333.

- ¹⁴ Τρ. Ευαγγελίδης, σελ. 446.
- ¹⁵ Αυτή είχε υπογραφεί μεταξύ του Μεγάλου Δουκός Νικολάου και του Σερβέρ Πασά. Βλ. ενδεικτικά Ιωάν. Πολιτάκος, σελ. 10.
- ¹⁶ Ιωάν. Πολιτάκος, σελ. 10.
- ¹⁷ Ο Τερτίτης, έχοντας επίγνωση ότι η ενέργειά του συνιστούσε παραβίαση του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα, έστειλε αναφορά στον ευρισκόμενο στη Λαμία Σκαρλάτο Σούτσο και αιτιολόγησε τη στάση του, σημειώνοντας, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Θα μειώμεν ίνα κατά δύναμιν προστατεύσωμεν τους κατοίκους κατά των εξαγριωμένων μουσουλμανικών ορδών μέχρις ου εν Ευρωπαϊκώ Συνεδρίω, διατεθήσεται η τύχη των δούλων ημών αδελφών, θέλομεν δε ευπειθώς προσέλθω εις τας ημετέρας αρχάς πρόθυμοι να υποστώμεν οιανδήποτε επιβληθησομένην ποινήν».
- ¹⁸ Οι πηγές δεν συμφωνούν ως προς τους αριθμούς, καθώς κάποιοι συγγραφείς κάνουν λόγο για 12 λοχίες, 7 δεκανείς και 170 σπλίτες.
- ¹⁹ Πιο συγκεκριμένα, στο στρατόπεδο της Λαμίας ο φίλος του επιλοχία Τερτίτη 28χρονος λοχίας Γεώργιος Λάιος πήρε την νύκτα τον λόχο του, που αποτελείτο από 150 άνδρες, και βγήκε έξω από την πόλη. Εκεί, τους εξήγησε την κατάσταση και αυτοί edέχθησαν να εισβάλουν στην τουρκοκρατούμενη περιοχή. Καθ' οδόν, 54 εξ αυτών λιποψύχησαν και έμειναν 96, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν οι λοχίες Ν. Δημητρίου, Ι. Θεοδώρου, Α. Λαγιανδρέας και Α. Πρεμέτης, και οι δεκανείς Α. Αναγνωστάκης, Β. Κύπριος, Γ. Κωστάκης, Δ. Παπαβαγγέλης, και Γ. Παπαμιχαήλ.
- ²⁰ Βλ. Βασ. Μαγόπουλος, *Η οδύσσεια των «λιποτακτών» ηρώων της Θεσσαλικής Επανάστασης του 1878*. Καρδίτσα, χ.ε., 2013.
- ²¹ Τα τοπικά ανταρτικά σώματα αποτελούντο κυρίως από ένοπλες μονάδες, με αρχηγούς τους τσελγκάδες Ι. Ζήκο (με 40 άνδρες), Βελέντζα (με 30 άνδρες), Β. Ζούρκο (με 50 άνδρες) και Δήμο Κωστούλα (με 25 άνδρες). Λαζ. Αρσενίου, σελ. 369.
- ²² Μιλτ. Σεϊζάνης, σελ. 257.
- ²³ Το πλήρες όνομά του ήταν Αύγουστος Κάρολος

- Χόμπαρτ (Augustus Charles Hobart-Hampden). Το 1867 (περίπου), εκλήθη να υπηρετήσει στο οθωμανικό ναυτικό. Ο Σουλτάνος τον προήγαγε σε υποναύαρχο και του ανέθεσε αμέσως την οργάνωση του οθωμανικού στόλου. Συνέβαλε στην καταστολή της Κρητικής Επανάστασης (1866-1869) και τιμήθηκε με τον τίτλο του πασά. Το 1881, έγινε ο πρώτος χριστιανός ο οποίος έλαβε τον βαθμό του στρατάρχη.
- ²⁴ Ο Ογλ γεννήθηκε στο Μάριλεμπον του κεντρικού Λονδίνου, την 6^η Απριλίου 1851. Ήταν το τέταρτο από τα 9 τέκνα που απέκτησαν οι γονείς του Γζων και Σάρα Ογλ. Μεγάλωσε σ' ένα άνετο περιβάλλον και μετά την ολοκλήρωση των γυμνασιακών του σπουδών φοίτησε στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, όπου σπούδασε αρχιτεκτονική. Αργότερα, μαθήτευσε κοντά στον γνωστό αρχιτέκτονα Φρέντερικ Ουίλιαμ Ρόπερ. Παράλληλα, συνεργάστηκε με την περιοδική έκδοση *Builder*. Το 1872, ολοκλήρωσε τις σπουδές του και κατόπιν εργάστηκε στο Βασιλικό Ινστιτούτο Βρετανών Αρχιτεκτόνων. Κατόπιν, επεσκέφθη τη Ρώμη και την Αθήνα, όπου εργάστηκε στο αρχιτεκτονικό γραφείο του Ερνέστου Τσίλλερ. Τον Ιούλιο του 1876, απευθύνθηκε στους *Times* για συνεργασία από την Αθήνα. Η συνεργασία επισημοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Έκτοτε, ο νεαρός δόκιμος δημοσιογράφος έφερε τον τίτλο «Ανταποκριτής των Τάιμς».
- ²⁵ Μιλτ. Σεϊζάνης, σελ. 284.
- ²⁶ Γ. Ράγκος, «Κάρολος Όγλ, ο πρώτος δημοσιογράφος που δολοφονήθηκε στην Ελλάδα», στο περ. *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τ. 563 (Μάιος 2015), σσ. 88-99 (σελ. 92).
- ²⁷ Γ. Ράγκος, σσ. 93-94.
- ²⁸ Πάντως, υπάρχει η πληροφορία, προερχόμενη από τρεις οπλαρχηγούς (τους Θ. Βελέντζα, Κ. Λώρη, και Ι. Φαρμάκη), ότι ο Όγλ δολοφονήθηκε κατ' εντολήν του Χόμπαρτ Πασά. Γ. Ράγκος, σελ. 96.
- ²⁹ Μιλτ. Σεϊζάνης, σελ. 306.
- ³⁰ Λαζ. Αρσενίου, σελ. 372.
- ³¹ Εκτός από τους Θεσσαλούς, πρωταγωνιστικό ρόλο στις συνεχείς εξεγέρσεις είχαν παίξει και

- οι κάτοικοι της επαρχίας Δομοκού, περιοχής η οποία δεν είχε συμπεριληφθεί εντός των ορίων του ελληνικού κράτους.
- ³² Αν και ο Ισχυόμαχος είχε διαθέσει ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του στον αγώνα, ουδέποτε υπέβαλε αίτηση αποζημιώσεως. Μετά από την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στον εθνικό κορμό, εξελέγη βουλευτής Λαρίσης, διαθέτοντας τμήμα του μισθού του υπέρ των συμπολιτών του. Αυτοκτόνησε λόγω οικονομικών προβλημάτων, το 1888.
- ³³ Αρ. Τούντα – Φεργάδη, σελ. 8.
- ³⁴ Αρ. Τούντα – Φεργάδη, σσ. 12 – 13.
- ³⁵ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821 - 1960*, τ. Α'. Αθήνα: Χρήσιμα βιβλία [1965], σσ. 98 - 101 και Χαρ. Νικολάου, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες – συμφωνίες και συμβάσεις*. Αθήνα: Φλώρος, 1996, σσ. 131 - 135.
- ³⁶ Πολλοί μελετητές αποφαίνονται αναφανδόν περί του εσφαλμένου της αργοπορημένης εισόδου της Ελλάδος στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, βλ. ενδεικτικά Εμμ. Πρωτογάλτης, σσ. 24 και 25.
- ³⁷ Γ. Κορδάτος, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1983, σελ. 62. Επιπλέον, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Ρόμπερτ Άρθουρ Τάλμποτ, κόμης του Σώλσμπερυ (Robert Arthur Talbot Gascoyne Cecil 3rd Marquis of Salisbury), είχε δηλώσει χαρακτηριστικά: «ουδέν να πράξωμεν υπέρ της Ελλάδος, διότι δεν έχει παρουσιάσει υπέρ αυτής τετελεσμένον γεγονός», βλέπε Χριστοφ. Νάλτσας, *Τα ελληνοσλαβικά σύνορα: Αι προς βορράν εθνικάί μας διεκδικήσεις*. Θεσσαλονίκη: Τυπ. Μ. Τριανταφύλλου 1946, σελ. 29.
- ³⁸ Δυστυχώς, ευρέθησαν Έλληνες συγγραφείς οι οποίοι έσπευσαν να δικαιολογήσουν τον Disraeli, βλ. Κων. Πετρόπουλος, *Χαρ. Τρικούπης*. Αθήνα, [χ.ε.], 1966, σελ. 22.
- ³⁹ Σημειωτέον ότι μεταγενέστερα ο Τρικούπης ενστερνίστηκε την άποψη αυτή από το βήμα του Κοινοβουλίου, επικρίνοντας την κυβέρνηση διότι είχε αποδεχθεί εδαφικές παραχωρήσεις στην Θεσσαλία και την Ήπειρο. Λαζ. Αρσενίου, σελ. 384.
- ⁴⁰ Αρχικώς, η Ρώμη είχε εκφράσει έντονη συμπάθεια για τις ελληνικές διεκδικήσεις. Επί της βάσεως αυτής είχαν λάβει χώρα διμερείς επαφές, οι οποίες οδήγησαν στην υπογραφή μίας συμφωνίας, τον Μάιο του 1862. Μετά την μετάβαση του Λομβάρδου στην Ρώμη, η ελληνική κυβέρνηση πίστευε εσφαλμένα ότι θα είχε εξασφαλίσει την διπλωματική αρωγή της Ιταλίας στο Συνέδριο του Βερολίνου, βλ. σχετικά Τούντα – Φεργάδη, σσ. 12 – 18.
- ⁴¹ Αχ. Λαζάρου, «1898: ολοκαύτωμα Κουτσούφλιανης, 1898: ελληνικό έγκλημα καθοσιώσεως», στο συλλογικό έργο *Τα Πρακτικά του Α' Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας*. Καλαμπάκα: Γένεσις, 2001, σ.σ. 537 – 542 (σελ. 538).
- ⁴² Αχ. Λαζάρου, σελ. 538.
- ⁴³ Αχ. Λαζάρου, σελ. 538.
- ⁴⁴ Στ. Θ. Λάσκαρις, *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος, 1821 - 1914*. Αθήνα: Δελαγραμμάτικας, 1947, σσ. 145 - 147.
- ⁴⁵ Εμμ. Πρωτογάλτης, σελ. 29.
- ⁴⁶ Στ. Θ. Λάσκαρις, σσ. 169 - 170.
- ⁴⁷ Βλ. Χαρ. Νικολάου, σσ. 148-149.
- ⁴⁸ Λαζ. Αρσενίου, σελ. 386.
- ⁴⁹ Λαζ. Αρσενίου, σελ. 387.
- ⁵⁰ Το ντοκουμέντο αυτό αναδημοσιεύθηκε για πρώτη φορά τον Μάιο του 1982 στην εφημερίδα *Η Φωνή του Αμπελώνα* σε άρθρο του αείμνηστου καθηγητή Ηλία Γεωργίου.
- ⁵¹ Εφημ. *Μη χάνεσαι*, 8/11/1881.
- ⁵² Εφημ. *Μη χάνεσαι*, 15/11/1881.
- ⁵³ Εμμ. Πρωτογάλτης, σελ. 29.

**Ναυτικό Αεροπορικό Σώμα
στις Φλόγες του
Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου
(1916-1918)**

Πασχάλης Παλαβούζης
Διευθυντής 1ου ΕΠΑ.Λ. Καβάλας,
Ερευνητής Αεροπορικής - Στρατιωτικής Ιστορίας

Sopwith Jagdeinsitzer über Maidos
brennend abgeschossen am 23.1.18
P. Führer 70th Squadron

Εισαγωγή – πριν τον Μεγάλο Πόλεμο

Στο ξεκίνημα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Α΄ ΠΠ) η αεροπορία παρέμενε ένα ατελώς δοκιμασμένο όπλο αμφίβολης αξίας και άγνωστης προοπτικής. Για απολύτως πρακτικούς λόγους, δηλαδή για μεγιστοποίηση των κερδών από τη χρήση της ιπτάμενης μηχανής για πολεμικούς σκοπούς, οι ισχνές αεροπορικές δυνάμεις όσων κρατών είχαν την πολυτέλεια να διαθέτουν τέτοιες ήταν ενταγμένες στα όπλα του Στρατού Ξηράς και του Ναυτικού. Παραδείγματα στρατιωτικής χρήσης του αεροπλάνου σε τακτικό επίπεδο προϋπήρχαν από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Σε παγκόσμια κλίμακα, ωστόσο, η συστηματική διερεύνηση της χρησιμότητας ένταξης αεροπορικών δυνάμεων σε μελλοντικές επιχειρήσεις προχωρούσε αργά –πολύ αργότερα από τη διαφανόμενη παγκόσμια κρίση.

Στις 6 Φεβρουαρίου 1913¹, μεσούντος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, συντελέστηκε ένα μοναδικό γεγονός με παγκόσμια απήχηση και ιδιαίτερη ιστορική αξία για το νεοσύστατο αεροπορικό όπλο. Ένα εύθραυστο υδροπλάνο Maurice Farman Hydroplane² αποθαλασσύθηκε από τον κόλπο του Μούδρου έχοντας ως πλήρωμα δύο παράτολμους Έλληνες αεροπόρους,

Φθαρμένη μεν, αλλά σπανιότατη φωτογραφία Ελλήνων αεροπόρων στη Θάσο. Προέρχεται από το προσωπικό άλμπουμ του Νεοζηλανδού ανθυποπλοίαρχου (Ι) P. K. Fowler που εικονίζεται στην πίσω σειρά, δεύτερος από αριστερά. Στα δεξιά του Fowler κάθεται κάποιος πολίτης ενώ αριστερά του εικονίζονται κατά σειρά οι ανθυποπλοίαρχοι (Ι) Π. Ψύχας και Ν. Μελετόπουλος. Στην πρώτη σειρά είναι ο υποπλοίαρχος (Ι) Αριστείδης Μωραϊτίνης και δίπλα του ο ανθυποπλοίαρχος (Ι) Κ. Παναγιώτου. Ξαπλωμένος δίπλα στον Παναγιώτου ίσως είναι (δε διακρίνονται διακριτικά στη στολή του) ο ανθυποπλοίαρχος (Ι) Ι. Χαλκιάς και στην άκρη του κάδρου ένας άγνωστος υποπλοίαρχος.

τον υπολοχαγό (ΜΧ) Μιχαήλ Μουτούση ως χειριστή και τον σημαιοφόρο του Πολεμικού Ναυτικού Αριστείδη Μωραϊτίνη, ύπαρχο του τορπιλοβόλου 15, ως παρατηρητή. Κατευθύνθηκαν βορειοανατολικά προς τα Δαρδανέλια με αντικειμενικό σκοπό την αναγνώριση του τουρκικού στόλου στο ναύσταθμο του Ναγαρά. Η επιχείρηση στέφτηκε με απόλυτη επιτυχία και σηματοδότησε την έναρξη χρήσης του αεροπλάνου επ' ωφελεία του Πολεμικού Ναυτικού· θεωρείται παγκοσμίως ως η πρώτη επιχείρηση ναυτικής συνεργασίας.

Σε συνδυασμό με μια σειρά από άλλους παράγοντες³, συντέλεσε στη δημιουργία

γία Ναυτικού Αεροπορικού Σώματος (ΝΑΣ) στην Ελλάδα τον Μάιο⁴ του 1914. Πρώτος διοικητής και εκπαιδευτής ανέλαβε ο Βρετανός υποπλοίαρχος (I) Collyns Price Pizey, ενώ, όταν ο Pizey τοποθετήθηκε επιθεωρητής του νεοσύστατου Σώματος σχεδόν έναν χρόνο αργότερα, καθήκοντα διοικητή ανέλαβε ο υποπλοίαρχος (I) Αριστείδης Μωραϊτίνης. Δυστυχώς, το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου και η αρχική ελληνική ουδετερότητα επέδρασαν αρνητικά στην εξελικτική πορεία του ΝΑΣ. Η σταδιακή αποχώρηση της βρετανικής ναυτικής αποστολής ήταν το πρώτο πλήγμα. Έτσι, όπως σημειώνει ο αντιναύαρχος ε.α. Ιωάννης Παλούμπης⁵, «ήταν πλέον φανερό ότι όλη η οργανωτική προσπάθεια που είχε προηγηθεί, όλος ο ενθουσιασμός που συνόδευε τα πρώτα βήματα της Ναυτικής Αεροπορίας εξανεμιζόταν και περιερχόταν σε μια τελματώδη κατάσταση αδράνειας. Μέχρι το Σεπτέμβριο του 1916 δε σημειώθηκε καμιά θετική κίνηση υπέρ της Ναυτικής Αεροπορίας».

Το βάπτισμα του πυρός

Κυρίαρχη πολιτική πραγματικότητα στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914 - 1918) υπήρξε η οξεία αντιπαράθεση των κορυφαίων πολιτειακών παραγόντων της χώρας (βασιλιά Κωνσταντίνου, πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου) σε σχέση με την ακολουθητέα εξωτερική πο-

λιτική, γεγονός που οδήγησε στον εθνικό διχασμό. Οι δύο αντίπαλοι συνασπισμοί (*Entente Cordiale* – Αντάντ από τη μια, *Κεντρικές Αυτοκρατορίες* από την άλλη) εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο την εγχώρια πολιτική σύγχυση και παραβίασαν αποκάλυπτα με κάθε ευκαιρία την ελληνική ουδετερότητα και εθνική κυριαρχία. Από τη στιγμή που στρατιωτικές τους δυνάμεις βρέθηκαν να επιχειρούν επί ελληνικού εδάφους με την ανοχή – αν όχι ενθάρρυνση – των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων ή πολιτικών παρατάξεων, προέβησαν σε όλες εκείνες τις ενέργειες προκειμένου να εξασφαλίσουν ή να διατηρήσουν το πλεονέκτημα έναντι του αντιπάλου. Έτσι, η ελληνική επικράτεια μετατράπηκε σταδιακά σε «σκακιέρα», στην οποία οι δύο αντίπαλοι κινούνταν κατά το δοκούν χωρίς να υπολογίζουν τις διαμαρτυρίες των κυβερνώντων.

Η ανατολική Μακεδονία αποτέλεσε, δυστυχώς, κομμάτι αυτής της σκακιέρας, όταν τον Αύγουστο του 1916, με την ανοχή της ελληνικής κυβέρνησης, γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις προέλασαν χωρίς αντίσταση στα ελληνικά εδάφη. Το γεγονός αυτό προκάλεσε κύμα αγανάκτησης στο σώμα των ελλήνων αξιωματικών. Οι περισσότεροι άνδρες του Ναυτικού Αεροπορικού Σώματος, μη δεχόμενοι να παραμένουν αδρανείς μπροστά στο δράμα των ελληνικών πληθυσμών της Μακεδονίας, έσπευσαν να προσχωρήσουν στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης, προσφέροντας τις

υπηρεσίες τους στην Προσωρινή Κυβέρνηση Βενιζέλου – Κουντουριώτη – Δαγκλή, που από τις 9 Οκτωβρίου 1916 είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη. Να τι έγραφε ο βρετανός αντιναύαρχος Cecil Thursby, διοικητής Ναυτικών Δυνάμεων Ανατολικής Μεσογείου, στην εβδομαδιαία του αναφορά με ημερομηνία 6 Οκτωβρίου 1916: «Ενεργοποιώ στο αεροδρόμιο της Θάσου 1 αξιωματικό και 17 άνδρες του Ελληνικού Ιπτάμενου Σώματος, που προσφέρθηκαν εθελοντικά να υπηρετήσουν κατά της Βουλγαρίας [...]».

Αεροφωτογραφία της βάσης στο Καζαβήτι. Τα υπόστεγα των αεροπλάνων είναι σημμένα σε ημικυκλική διάταξη στις παρυφές των ελαιώνων. Το πλέον απομακρυσμένο είναι το υπόστεγο των υδροπλάνων.

Περισσότερο αναλυτικός ήταν στην αναφορά του με ημερομηνία 21 Οκτωβρίου: «Μια που δεν έχω λάβει οδηγίες να αναγνωρίσω την Προσωρινή Κυβέρνηση του κ. Βενιζέλου, δεν τον έχω ακόμη επι-

σκεφτεί. Ο ναύαρχος Κουντουριώτης μ' επισκέφτηκε στις 16 Οκτωβρίου ζητώντας μου να αναλάβω την εκπαίδευση του Ελληνικού Ιπτάμενου Σώματος σε σύγχρονα, γρήγορα αεροσκάφη. Το Σώμα αποτελείται από 12 εκπαιδευμένους και μερικώς εκπαιδευμένους πιλότους και 30 άτομα προσωπικού εδάφους (υπολόγους), που προσφέρθηκαν να υπηρετήσουν εθελοντικά την Προσωρινή Κυβέρνηση. Όταν περατωθεί η εκπαίδευση, ο ναύαρχος Κουντουριώτης ζητά να εξοπλισθεί το Σώμα με βομβαρδιστικά, καταδιωκτικά

και άλλα πολεμικά αεροπλάνα, καθώς και με τον απαραίτητο εξοπλισμό για τη συντήρηση και καλή λειτουργία του Σώματος, είτε κάτω από τις δυνάμεις των συμμαχων, είτε με τις ελληνικές δυνάμεις.

Δεν έχω ακόμη απαντήσει σε αυτά τα αιτήματα. Επί του παρόντος, 17 αξιωματικοί και άνδρες του Ελληνικού Ιπτάμενου Σώματος βρίσκονται στο αεροδρόμιο της Θάσου (προσφέρθηκαν εθελοντικά να πολεμήσουν μαζί μας κατά της Βουλγα-

ρίας). Έξι από αυτούς είναι πιστοποιημένοι πιλότοι από τους οποίους ένας μπορεί να πετάξει σύγχρονα αεροπλάνα, ένας είναι μερικώς εκπαιδευμένος και τέσσερις έχουν μικρή πτητική εμπειρία. Δύο είναι

Έλληνες και ξένοι αεροπόροι της Α Μοίρας σε αναμνηστική φωτογραφία μπροστά από ένα υπόστεγο Bessoneau στην αεροπορική βάση Καζαβητίου. Εικονίζονται:

Πίσω σειρά (όρθιοι): ιατρός Grey, ανθυποπλοίαρχοι (Ι) Ι. Χαλκιάς, H.R. Aird, ανθυπασπιστής Noble, ανθυποπλοίαρχος (Ι) Κ. Παναγιώτου, ανθυπασπιστής Reynolds, ανθυποπλοίαρχος (Ι) Ν. Μελετόπουλος, υπολοχαγός Silly (φρουρά), ανθυποπλοίαρχος (Ι) Π. Ψύχας, ανθυπασπιστής Terreneaux.

Μεσαία σειρά (καθιστοί): ιατρός-χειρουργός Spalding, ανθυποπλοίαρχος (Ι) Κ. Κωνσταντίνου, υποπλοίαρχος (Ι) G.A. Magor, υποπλοίαρχος R. Hargcourt (αξιωματικός αντιαεροπορικών), πλωτάρχης (Ι) P.A. Shepherd (διοικητής), υποπλοίαρχος (Ι) Α. Μωραϊτίνης (διοικητής ελληνικού κλιμακίου), ανθυποπλοίαρχοι (Ι) C. Gilmour, A.F. Brandon, J.D. Heig.

Μπροστά (καθισμένοι): ανθυποπλοίαρχοι (Ι) R. Forbes-Bentley, J.A. Harman, N.H. Starbuck, P.K. Fowler, υπολοχαγός (ΠΝ) Taylor, στρατιωτικός ιερέας Burn, ιατρός (;

μηχανικοί και θα μπορούσαν να προσφέρουν χρήσιμες υπηρεσίες με την κατάλληλη καθοδήγηση. Οχτώ είναι ναύτες ικανοί να καθαρίζουν κινητήρες κ.λπ. και ένας είναι γιατρός».

Στους χειριστές που έσπευσαν από την πρώτη στιγμή να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην Προσωρινή Κυβέρνηση περιλαμβάνονταν οι ανθυποπλοίαρχοι⁶ (Ι) Κωνσταντίνος Παναγιώτου, Νικόλαος Με-

λετόπουλος, Ιωάννης Χαλκιάς, Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου και Δημήτριος Αργυρόπουλος. Την ομάδα συμπλήρωνε ο παρατηρητής ανθυποπλοίαρχος (Ι) Νικόλαος Μπούμπουλης. Ύστερα προστέθηκαν ο υποπλοίαρχος (Ι) Αριστείδης Μωραϊτίνης και ο παρατηρητής ανθυποπλοίαρχος (Ι) Παντελής Ψύχας. Οι μηχανικοί ήταν οι Νικόλαος Παναγιώτου (αδερφός του Κωνσταντίνου) και Μιχαήλ Μεγαλίδης. Μαζί με

τον γιατρό Νικολαΐδη και κάποιους υπαξιωματικούς και ναύτες ως προσωπικό εδάφους, έσπευσαν να πυκνώσουν τις τάξεις των συμμάχων αεροπόρων στη Θάσο, εντασόμενοι στη Μοίρα Α. Επιχειρησιακή δράση ανέλαβαν αρχικά οι εμπειρότεροι. Κι αυτοί ήταν ο Κωνσταντίνου και ο Χαλκιάς. Οι υπόλοιποι στάλθηκαν στο αεροδρόμιο της Χορταρόλιμνης⁷ στη Λήμνο για να φρεσκάρουν τις γνώσεις τους και να γνωρίσουν τα σύγχρονα αεροπλάνα, με τα οποία θα επιχειρούσαν από τη Θάσο.

Πολύ γρήγορα οι Έλληνες αεροπόροι της Θάσου όχι μόνο συνεργάστηκαν άψογα με τους Άγγλους συναδέλφους τους, αλλά διακρίθηκαν σε όλες τις αποστολές που τους ανατέθηκαν. Κάποιοι δε έπεσαν ηρωικά στο πεδίο της μάχης. Η πρώτη καταγεγραμμένη εμπλοκή Έλληνα αεροπόρου του Ναυτικού Αεροπορικού Σώματος στις επιχειρήσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αφορά στην πρώτη αποστολή βομβαρδισμού του γερμανικού αεροδρομίου στο Αρκαδικό της Δράμας τη 10^η Νοεμβρίου 1916. Στην επιχείρηση συμμετείχαν δύο βομβαρδιστικά Henri Farman HF.27 με αγγλικά πληρώματα κι ένα κα-

ταδιωκτικό Nieuport 12 ως συνοδεία. Στο διθέσιο Nieuport χειριστής ήταν ο ανθυποπλοίαρχος (Ι) G. A. Magor και παρατηρητής - πολυβολητής ο ανθυποπλοίαρχος (Ι) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου⁸: «[...] Καθώς ένα από τα βομβαρδιστικά απομακρυνόταν από το αεροδρόμιο, ευρισκόμενο στα 6000 πόδια, εντόπισε ένα μεγάλο εχθρικό διπλό που προσέγγιζε το αεροδρόμιο 4000 πόδια ψηλότερα. Ο παρατηρητής (του Farman) έριξε δύο κόκκινες φωτοβολίδες, για να τραβήξει την προσοχή του συνοδού καταδιωκτικού, το οποίο (ο Κωνσταντίνου) άνοιξε πυρ από μεγάλη απόσταση με άμεση συνέπεια την επιστροφή του εχθρικού αεροπλάνου στην κατεύθυνση της Ξάνθης [...]».

Ο Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου, ευκα-

Βομβαρδισμός του αεροδρομίου της Δράμας το πρωινό της 10ης Νοεμβρίου 1916. Διακρίνονται τα υπόστεγα των αεροπλάνων και οι εκρήξεις των βομβών.

τάστατος Έλληνας εξ Αιγύπτου, είχε σπουδάσει πριν από τον πόλεμο μηχανικός στην Ελβετία και στη συνέχεια είχε φοιτήσει επιτυχώς στην Ανώτατη Σχολή Αεροναυτικής και Μηχανικών Κατασκευών στη Γαλλία. Είχε, λοιπόν, αποκτήσει πολύτιμες γνώσεις αεροναυτικής και μηχανολογίας και με αυτές επέστρεψε στην Ελλάδα και προσέφερε πολύτιμη βοήθεια στην τεχνική υποστήριξη της Σχολής Εκπαίδευσης του Ναυτικού Αεροπορικού Σώματος. Εκμεταλλευόμενος μια τροποποίηση στον Ν.257/1914, ο έως τότε ιδιώτης αερομηχανικός Κωνσταντίνου αιτήθηκε να εκπαιδευτεί ως χειριστής υδροπλάνων. Η εκπαίδευσή του δεν ολοκληρώθηκε επιτυχώς, γι' αυτό και αναχώρησε ξανά για τη Γαλλία, όπου τον Ιούλιο του 1915 πήρε το πολυπόθητο Δίπλωμα Αεροπόρου και ακολούθως τοποθετήθηκε με τον βαθμό του δεκανέα (I) στη Μοίρα C-56 με έμβλημα ένα ... αιγυπτιακό σκαθάρι! Αυτή ήταν εξοπλισμένη με βομβαρδιστικά Caudron G.3 και G.4 και υποστήριζε τη 10η Γαλλική Στρατιά στο Δυτικό Μέτωπο. Πετώντας σε αφιλόξενους κι επικίνδυνους ουραμούς, διακρίθηκε την 5^η Σεπτεμβρίου 1915, όταν, «προσβληθείς από εχθρικά αεροπλάνα που πλήγωσαν τον παρατηρητή του κι έκοψαν τα πηδάλια διευθύνσεως, κατόρθωσε χάρις στην ψυχραιμία του να φέρει το αεροπλάνο μέσα στις γραμμές μας». Ο Κωνσταντίνου, ήδη παρασημοφορημένος με τον Γαλλικό Πολεμικό Σταυρό, μεταφέρθηκε στο Μακεδονικό Μέτωπο

τον Οκτώβριο του 1915 ως οργανικό στέλεχος της Μοίρας C-89S. Όταν σχηματίστηκε η Προσωρινή Κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1916, παραιτήθηκε από τις Γαλλικές Αεροπορικές Δυνάμεις και παρουσιάστηκε με τους παλιούς συναδέλφους του από το Ναυτικό Αεροπορικό Σώμα, για να αναλάβει δράση κατά των Βούλγαρων εισβολέων.

Αλλά και ο Ιωάννης Χαλκιάς, ιδιώτης αεροπόρος από τα Καρδάμυλα της Χίου, απόφοιτος γαλλικής σχολής αεροπορίας με έδρα το φημισμένο αεροδρόμιο στην Etampes, θεωρούνταν έμπειρος, γιατί είχε διατελέσει, μεταξύ άλλων, εκπαιδευτής στην Αεροπορική Υπηρεσία Στρατού. Το 1914 είχε προστρέξει κι αυτός, μαζί με τον Κωνσταντίνου και τον Μελετόπουλο, να στελεχώσουν το νεοσύστατο Ναυτικό Αεροπορικό Σώμα. Η πρώτη καταγεγραμμένη του αποστολή στη Θάσο βρίσκεται στο βιβλίο πτήσης του παρατηρητή ανθυποπλοίαρχου (I) Ν. Η. Starbuck: «*Ημερομηνία: 28 Νοεμβρίου 1916, Αποστολή: Φωτογράφιση, Τύπος α/φους: Nieurport 12 '8912', Διάρκεια (πτήσης): 1 ώρα 43 λεπτά, Περιοχή: Κόλπος Ελευθερών, Πιλότος: Χαλκιάς, Παρατηρήσεις: Επιτυχής*».

Κλιμάκωση των επιχειρήσεων

Κατά το πρώτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου 1917 περατώθηκε με επιτυχία η εκπαίδευση των Ελλήνων αεροπόρων,

μηχανικών και τεχνικών στη Χορταρόλιμη της Λήμνου και αμέσως ανέλαβαν δράση έναντι των Βούλγαρων εισβολέων στην ανατολική Μακεδονία, με ορμητήριο την αεροπορική βάση Καζαβητίου Θάσου. Επικεφαλής είχε τεθεί ο υποπλοίαρχος (Ι) Αριστείδης Μωραϊτίνης. Γεννημένος ηγέτης, σκληρός πρωτίστως με τον εαυτό του και οπαδός της αυστηρής πειθαρχίας, έδινε πάντα το παρών στην κορύφωση της εναέριας δράσης πολεμώντας παράτολμα κι αποφασιστικά κι ενέπνεε με το παράδειγμά του τους νεαρότερους και άπειρους Έλληνες και ξένους αεροπόρους. Ήταν ατρόμητος κι έμοιαζε άτρωτος. Ήταν ο Έλληνας αρχηγός που σέβονταν και εμπιστεύονταν οι πάντες...

Στόχοι των Ελλήνων αεροπόρων αποτέλεσαν το σιδηροδρομικό δίκτυο (σταθμοί, γέφυρες, σήραγγες, τραίνα) στους νομούς Δράμας και Ξάνθης, οι αεροπορικές βάσεις των αντιπάλων (αεροδρόμιο Δράμας, βάση υδροπλάνων Ζέρεβιτς), οι λιμένες Ελευθερών και Καβάλας, οχυρωμένες θέσεις (π.χ. φρούρια Καβάλας), στρατόπεδα και συγκεντρώσεις στρατευ-

Ένα Nieuport 12 ετοιμάζεται στο αεροδρόμιο της Θάσου για αναγνωριστική πτήση (1916).

μάτων, αλλά και τα αθέριστα σπαρτά στους αγρούς πέριξ του ποταμού Νέστου. Τα αεροπλάνα που χρησιμοποιούσαν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1917 ήταν ως επί το πλείστον Henri Farman HF.27 σε ρόλο βομβαρδισμού ή αναγνώρισης, Nieuport 12 σε ρόλο αναγνώρισης, φωτογράφισης και (ενίοτε) δίκωξης, και Bristol Scout C/D σε ρόλο δίκωξης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παράτολμες, νυχτερινές αποστολές βομβαρδισμού που εκτέλεσαν ελληνικά πληρώματα την άνοιξη του 1917.

Η πρώτη από αυτές έλαβε χώρα τη νύχτα της 30^{ης} προς 31^η Μαρτίου 1917 και έμεινε στην ιστορία ως το «κατόρθωμα του Μωραϊτίνη», επισφραγίστηκε δε με συγχαρητήριο τηλεγράφημα του Άγγλου αντιναυάρχου Cecil Thursby προς τον

Βομβαρδιστικό Henri Farman HF.27 στο Καζαβήτι. Τριγύρω του βρίσκονται Έλληνες υπαξιωματικοί και ναύτες ως προσωπικό υποστήριξης. Υπήρξε το κυριότερο βομβαρδιστικό αεροπλάνο του Ναυτικού Αεροπορικού Σώματος κατά τον Α΄ Π.Π.

ναύαρχο Κουντουριώτη, το οποίο δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες της εποχής. Στην εβδομαδιαία αναφορά επιχειρήσεων #55 (6/4/1917) της 2^{ης} Πτέρυγας διαβάζει κάποιος: «Σάββατο, 31 Μαρτίου - Πραγματοποιήθηκε επιτυχημένη νυχτερινή επιδρομή στη Δράμα από ένα Henri Farman. Το αεροδρόμιο δέχτηκε επίθεση από ύψος 600 ποδών με μία βόμβα των 100 λιβρών και τέσσερις των 16 λιβρών. Όλες έπεσαν πολύ κοντά στα υπόστεγα και μία βόμβα των 16 λιβρών πέτυχε απευθείας χτύπημα σε ένα από τα (πάνινα) υπόστεγα, το οποίο κατέρρευσε. Έπειτα ρίχτηκε μία βόμβα των 100 λιβρών από ύψος 500 ποδών στο σιδηροδρομικό σταθμό, όπου βρίσκονταν 3 τραίνα, προφανώς γεμάτα με στρατεύματα, μια που εκδηλώθηκε πυκνό πυρ με ατομικά όπλα. Αυτή η βόμβα έπεσε στο κέντρο του σιδηροδρομικού σταθμού και είναι σίγουρο

πως προκάλεσε σημαντικές καταστροφές. Πιλότος - υποπλοίαρχος (Ι) Μωραϊτίνης με παρατηρητή τον ανθυποπλοίαρχο (Ι) Ψύχα (αμφότεροι του Ελληνικού Ναυτικού) με το HF.27 '9139'. Η νυχτερινή επίθεση στη Δράμα συνδυάστηκε με επιθέσεις στα φρούρια ανατολικά της πόλης της Καβάλας, τις οποίες πραγματοποίησαν άλλοι αεροπόροι της Θάσου.

Επιχειρώντας και πάλι

Ο σιδηροδρομικός σταθμός Δράμας κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής (1916 - 1918)

νύχτα, το ζευγάρι Μωραϊτίνης – Ψύχας σημείωσαν μία ακόμη επιτυχία το βράδυ της 8^{ης} προς 9^η Απριλίου 1917, όταν «[...] ένα *Henri Farman* επιτέθηκε στη βάση υδροπλάνων στο Ζέρεβιτς. Παρά το φράγμα του πυκνού αντιαεροπορικού πυρός πάνω από τον στόχο, σημειώθηκαν πέντε απευθείας χτυπήματα στο μεγάλο ξύλινο υπόστεγο από ύψος 1100 ποδών. Μία βόμβα των 100 λιβρών και τέσσερις των 16 λιβρών ρίχτηκαν στο υπόστεγο, στην ευθεία από το νοτιότερο άκρο στο βορειότερο. Λόγω του σκοταδιού δεν ήταν δυνατό να γίνει αποτίμηση της ζημιάς αλλά είναι πολύ πιθανό πως το υπόστεγο καταστράφηκε ολοσχερώς. Πιλότος - υποπλοίαρχος (I) Μωραϊτίνης με παρατηρητή τον ανθυποπλοίαρχο (I) Ψύχα (αμφότεροι του Ελληνικού Ναυτικού) με το (αεροσκάφος) *HF.27 'N3010'*». Την ακριβώς επόμενη νύχτα ήταν η σειρά του Κωνσταντίνου να επιτύχει έξοχα αποτελέσματα βομβαρδίζοντας το αεροδρόμιο στη Δράμα. Παρατηρητής του ήταν ο Άγγλος σημαιοφόρος (I) Robert Julien Dashwood. Να τι έγραφε στην εβδομαδιαία αναφορά επιχειρήσεων #57 (20/4/1917) ο διοικητής της 2^{ης} Πτέρυγας, πλοίαρχος (I) Francis Rowland Scarlett: «*Η επίθεση πραγματοποιήθηκε με φεγγαρόφωτο από τον ανθυποπλοίαρχο (I) Κωνσταντίνου και παρατηρητή τον σημαιοφόρο (I) R. J. Dashwood επί του HF.27 'N3010'*. Ανακύκλωσαν κι επιτέθηκαν τρεις φορές πάνω από τον στόχο ρίχνοντας συνολικά δύο βόμβες των 100

λιβρών και τέσσερις των 16 λιβρών με τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Εξαιρετική αεροφωτογραφία της βάσης υδροπλάνων στο Ζέρεβιτς, στη λίμνη Βιστωνίδα. Διακρίνονται τουλάχιστον 4 γερμανικά υδροπλάνα. Η φωτογραφία τραβήχτηκε στα τέλη Φεβρουαρίου 1917 από ύψος 2000 ποδών περίπου.

Μία βόμβα των 100 λιβρών εξερράγη πολύ κοντά στο κεντρικό υπόστεγο του αεροδρομίου προκαλώντας μεγάλη πυρκαγιά που όχι μόνο πρέπει να προκάλεσε σημαντικές καταστροφές στο υπόστεγο αυτό καθαυτό, αλλά επεκτάθηκε και σε δύο αποθήκες καυσίμου στο πίσω μέρος του υπόστεγου. Μία από τις βόμβες των 16 λιβρών έπεσε κοντά στο δυτικότερο υπόστεγο, το οποίο υπέστη επιπλέον καταστροφές από την πυρκαγιά που είχε εξαπλωθεί από τις αποθήκες καυσίμων και το πρώτο υπόστεγο. Οι πυρκαγιές έκαιγαν ακόμη, όταν το αεροπλάνο προσγειωνόταν στη θάσσο. Το επόμενο πρωινό, προκειμένου να γίνει σαφής αποτίμηση του

μεγέθους της καταστροφής, πραγματοποιήθηκε φωτοαναγνωριστική πτήση. Ο παρατηρητής ανέφερε ότι η μια πλευρά του υπόστεγου είχε εξαφανιστεί, ενώ οι φωτογραφίες του αεροδρομίου έδειξαν πως οι νοτιοανατολικές γωνίες των δύο υπόστεγων έλειπαν». Εκείνο βέβαια που δεν αποκάλυψε η αναγνώριση της επόμενης ημέρας ήταν η ολική καταστροφή ενός καταδιωκτικού Halberstadt D.V - του εφεδρικού αεροπλάνου του Γερμανού άσου Rudolf von Eschwege - εντός του υπόστεγου, αλλά και η προσπάθεια των ανδρών του αεροδρομίου να στήσουν βιαστικά ένα άλλο εφεδρικό υπόστεγο στον χώρο του κατεστραμμένου, για λόγους παραπλάνησης του εχθρού.

Ο Eschwege κοιτά σκεφτικός και περίλυπος τα αποκαΐδια του εφεδρικού αεροσκάφους του. Διακρίνεται ο κινητήρας, , και τα δύο πολυβόλα . Κανονικά τα Halberstadt Scout D.III ήταν εφοδιασμένα με δύο πολυβόλα, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση είτε ο Eschwege είχε τοποθετήσει και δεύτερο, είτε η έκδοση του αεροπλάνου ήταν η D.V.

Ο πρώτος νεκρός

Μια από τις κύριες ενασχολήσεις των αεροπόρων της Θάσου ήταν η πυρπόληση των σπαρτών στις πεδιάδες Χρυσουπόλεως και Ξάνθης. Παρά το ότι αυτού του είδους οι επιχειρήσεις είχαν τακτικό χαρακτήρα, η στόχευση ήταν καθαρά στρατηγική· αποσκοπούσαν, δηλαδή, στην αποστέρωση σημαντικών εφοδίων από τον εχθρό, αλλά και στην τρομοκράτηση του αγροτικού πληθυσμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι προβληματική ή και αδύνατη η παροχή σχετικών υπηρεσιών προς τον εχθρό. Φυσικά, για να είναι αποτελεσματικές τέτοιες αποστολές, έπρεπε να επικρατούν πολύ συγκεκριμένες καιρικές

συνθήκες: ζέστη και ισχυροί άνεμοι. Σε μια τέτοια επιχείρηση, στις 5 Ιουνίου 1917, καταρρίφθηκε και έχασε τη ζωή του ο Έλληνας ανθυποπλοίαρχος (Ι) Δημήτριος Αργυρόπουλος, χειριστής ενός HF.27 ('N3010'). Με παρατηρητή τον ανθυποπλοίαρχο (Ι) Παντελή Ψύχα, συνοδεία δεύτερου βομβαρδιστικού Farman και ενός καταδιωκτικού υδροπλάνου Sopwith Schneider, έριξαν τις εμπρηστικές τους βόμβες στην πεδιάδα της Χρυσουπόλεως. Εκεί, όμως, τους είχε στήσει καρτέρι ο Eschwege. Περίμενε υπομονετικά να πέσουν οι πρώ-

τες βόμβες. Έπειτα, ξεπερνώντας σοβαρό πρόβλημα εκκίνησης του δύστροπου κινητήρα του αεροπλάνου του, ενός καταδιωκτικού Albatross D.III, απογειώθηκε ταχύτατα προς καταδίωξη των συμμαχικών αεροπλάνων. Κατάφερε πλήγμα στο αεροπλάνο των Αργυρόπουλου - Ψύχα, το οποίο τελικά συνετρίβη ανοιχτά των ακτών της Κεραμωτής.

Αεροφωτογραφία του κάμπου στη Ζηλωτή του νομού Ξάνθης, όπου φαίνεται το αποτέλεσμα της επίθεσης με εμπρηστικές βόμβες.

Ο Τάκης Αργυρόπουλος, όπως τον γνώριζαν όλοι, Έλληνες και ξένοι, έχασε τη ζωή του. Να τι σημείωνε ο πλοίαρχος (Ι) Scarlett στην αναφορά του: «Ο θάνατος του ανθυποπλοίαρχου (Ι) Αργυρόπουλου αποτελεί πραγματική απώλεια για την αεροπορική κοινότητα, γιατί ήταν ικανός και γενναίος αεροπόρος και την ημέρα και τη νύχτα. Ήταν εξαιρετικά αγαπητός μεταξύ των Ελλήνων και Άγγλων συναδέλφων του και συντέλεσε τα μέγιστα για την εδραί-

ωση φιλικών αισθημάτων μεταξύ των ελληνικών και βρετανικών μονάδων της Θάσου. Η δράση του ανθυποπλοίαρχου (Ι) Ψύχα επισύρει το μέγιστο έπαινο ως κατόρθωμα ανδρείας και καρτερίας. Γιατί, παρά το ότι βρισκόταν σε εξαιρετικά μειονεκτική θέση υπερασπιζόμενος ένα βαρύ αεροπλάνο που δεχόταν επίθεση από πίσω, διατήρησε την ψυχραιμία του και έπραξε ό,τι ήταν δυνατόν. Όταν βρέθηκε στη θάλασσα, δεν εγκατέλειψε τον ανθυποπλοίαρχο (Ι) Αργυρόπουλο παρά μόνο

Ο ανθυποπλοίαρχος (Ι) Δημήτριος Αργυρόπουλος (πρώτος από αριστερά) στη Θάσο στις αρχές του 1917. Ακριβώς δίπλα του εικονίζεται ο νοτιοαφρικανός ανθυποπλοίαρχος (Ι) A. F. Brandon που προσέτρεξε για βοήθεια.

Προσέγγιση ενός Henri Farman HF.27 στη βάση Καζαβητίου.

όταν βεβαιώθηκε ότι αυτός ήταν νεκρός. Έδειξε μεγάλη καρτερία κολυμπώντας 2,5 μίλια μέχρι τη Θάσο. Την επόμενη μέρα εκτέλεσε ελαφρά υπηρεσία». Ο Δημήτριος Αργυρόπουλος του Δημητρίου, γεννημένος το 1894, παρουσιάστηκε ως ιδιώτης με τη 2^η Σειρά του 1915 στο Π. Φάληρο για να λάβει εκπαίδευση χειριστή-αεροπόρου του Ναυτικού Αεροπορικού Σώματος. Υπήρξε ο πρώτος Έλληνας αεροπόρος νεκρός κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο παρατηρητής του, ανθυποπλοίαρχος (Ι) Παντελής Ψύχας, ιδιώτης, εκπαιδευθείς και αυτός με τη 2η Σειρά του 1915, τιμήθηκε από την αγγλική διοίκηση για τη δράση του την 5^η Ιουνίου 1917, με τον Σταυρό Διακεκριμένης Πτήσης.

Η ελληνική Μοίρα Ζ

Συνεπεία της διακεκριμένης δράσης των Ελλήνων αεροπόρων, της επίσημης εισό-

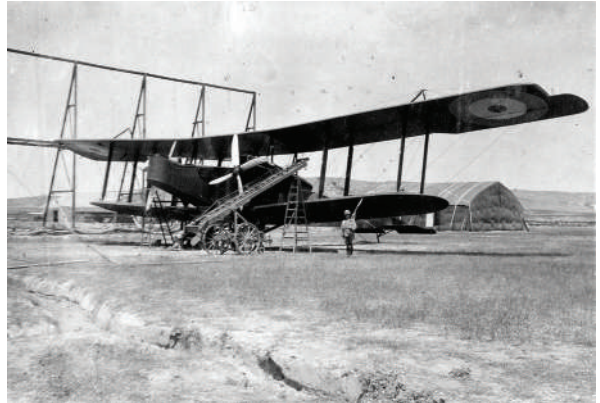
δου της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και της εκπαίδευσης νέων αεροπόρων στο νησί της Λήμνου, αποφασίστηκε τον Ιούνιο του 1917 η ίδρυση ελληνικής Μοίρας, με έδρα το αεροδρόμιο Καζαβητίου Θάσου. Πρώτος διοικητής της υπήρξε ο υποπλοίαρχος (Ι) Μωραϊτίνης. Η πρώτη αναφορά σε αμιγώς ελληνική Μοίρα έγινε στην εβδομαδιαία αναφορά επιχειρήσεων #65 (15/6/1917). Έως τότε οι Έλληνες αεροπόροι της Θάσου συνιστούσαν το ελληνικό σμήνος της αγγλοελληνικής

Μοίρας Α. Αρχικά η ελληνική Μοίρα αναφέρονταν ως Μοίρα «άλφα» αλλά το γεγονός αυτό προκάλούσε σημαντικά προβλήματα στις αναφορές των επικεφαλής αξιωματικών ναυτικού και αεροπορίας. Έτσι, στην αναφορά του με ημερομηνία 15/08/1917, ο Επικεφαλής Αξιωματικός Ναυτικού της 6^{ης} Αποσπασμένης Μοίρας, πλοίαρχος Cecil Staveley, σημείωνε: «Το όνομα αυτής της Μοίρας είναι συχνά πηγή σύγχυσης και μπερδέματος στις αναφορές. Οι δύο Μοίρες στη Θάσο είναι γνωστές ως Α και «άλφα»⁹ αλλά η δεύτερη δεν έχει σύμβολο στον κώδικα Μορς και επιπλέον διαβάζεται συχνά και μεταδίδεται ως L. Γι' αυτό προτάθηκε στο διοικητή της Πτέρυγας όπως ανατεθεί κάποιον αγγλικό γράμμα». Ο Scarlett, αποδεχόμενος τις προτάσεις του Staveley, έδωσε στην ελληνική Μοίρα το αγγλικό γράμμα Ζ με την προοπτική χρήσης άλλων γραμμά-

των του αγγλικού αλφάβητου σε ανάστροφη σειρά (Υ, Χ, κλπ.), όταν θα σχηματίζονταν και άλλες ελληνικές Μοίρες.

Από τις πρώτες αποστολές που ανέλαβε η αυτόνομη, πλέον, ελληνική Μοίρα ήταν η κάλυψη ενός στρατηγικού βομβαρδιστικού HP O/100 που είχε καταφθάσει στη Λήμνο την 8^η Ιουνίου 1917. Η άφιξη του σηματοδοτούσε την έναρξη επιχειρήσεων στην τότε πρωτεύουσα του τουρκικού κράτους, την Κωνσταντινούπολη. Εκεί, άλλωστε, ναυλοχούσαν από τον Οκτώβριο του 1914 δύο επίφοβα γερμανικά καταδρομικά, που τύποις είχαν παραδοθεί στο τουρκικό ναυτικό και είχαν συμβάλει όσο τίποτα άλλο στην επίσπευση της εισόδου της Τουρκίας στον πόλεμο, στο πλευρό των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Τα πλοία αυτά ήταν το βαρύ καταδρομικό SMS Goeben (*Yavuz Sultan Selim* σε τουρκική υπηρεσία) και το ελαφρύ καταδρομικό SMS Breslau (*Midilli*). Συνιστούσαν πραγματική απειλή για τις συμμαχικές δυνάμεις στο Αιγαίο και αποτελούσαν στόχο πρώτης προτεραιότητας για το βομβαρδιστικό. Όταν στις αρχές Ιουλίου 1917 αποφασίστηκε η έναρξη των πληγμάτων στρατηγικού χαρακτήρα στην τουρκική πρωτεύουσα, κρίθηκε απαραίτητη η πραγματοποίηση περισπαστικών επιδρομών στη χερσόνησο της Καλλίπολης από άλλα (τακτικά) αεροσκάφη με στόχο την απασχόληση της εχθρικής αεράμυνας. Τις επιδρομές αυτές κλήθηκαν να υλοποιήσουν

οι Έλληνες αεροπόροι της Θάσου και η Μοίρα F αποτελούμενη κυρίως από Καναδούς. Στη διάθεση των Ελλήνων τέθηκαν 4 βομβαρδιστικά HF.27 του κέντρου εκπαίδευσης στη Χορταρόλιμνη.

Άποψη του στρατηγικού βομβαρδιστικού Handley Page HP O/100 στο αεροδρόμιο της Χορταρόλιμνης στη Λήμνο.

Μισοκατεστραμμένη, αλλά εξαιρετικά σπάνια, φωτογραφία που απεικονίζει τα τέσσερα Henri Farman HF.27 με τα οποία επιχειρήσαν οι Έλληνες αεροπόροι πάνω από τα Δαρδανέλια, καλύπτοντας την αποστολή του HP O/100. Στις επιχειρήσεις αυτές χάθηκαν δύο εκλεκτοί αεροπόροι, οι ανθυποπλοίαρχοι (Ι) Ι. Χαλκιάς και Β. Λάζαρης.

Το βράδυ της 8^{ης} Ιουλίου στις 20:45, λίγο πριν φύγει το αγγλικό βομβαρδιστικό, άρχισε η απογείωση των ελληνικών Henri Farman HF.27. Κατευθύνθηκαν στη χερσόνησο και χτύπησαν στόχους κοντά στη Γιάλοβα, το Μπόγκαλι και τη Μάδυτο (Μάιδος). Βομβαρδίστηκαν επίσης από χαμηλό ύψος και με απευθείας πλήγματα αποθήκες και το κάστρο στο Τσανάκ. Δυστυχώς το HP O/100 συνάντησε ισχυρό βορειοανατολικό άνεμο, με αποτέλεσμα την πολύ αργή πρόοδο στο ταξίδι του προς την τουρκική πρωτεύουσα. Αναγκάστηκε να επιστρέψει ρίχνοντας το σύνολο του φορτίου του - 16 βόμβες των 112 λιβρών - σε στόχους ευκαιρίας πάνω στη χερσόνησο. Εκείνο το βράδυ ρίχτηκαν συνολικά 3200 λίβρες με ακριβό όμως τίμημα. Το αεροσκάφος των ανθυποπλοίαρχων (Ι) Ιωάννη Χαλκιά και Βαρθολομαίου Λάζαρη δεν επέστρεψε ποτέ στη βάση του! Δε μαθεύτηκε ποτέ κάτι για την τύχη των δύο αεροπόρων της Θάσου. Σύμφωνα με βρετανικές εκτιμήσεις: «Φυσούσε πολύ ισχυρός άνεμος και πιθανόν είχαν παρασυρθεί από ισχυρό ρεύμα χάνοντας το δρόμο της επιστροφής. Οι δύο αξιωματικοί ήταν γενναίοι και είχαν προσφέρει πολύτιμο έργο στις νυχτερινές επιδρομές των προηγούμενων ημερών». Πάντως, η επιτυχία για το αγγλικό αεροπλάνο ήρθε το επόμενο βράδυ, πάντα με την κάλυψη των Ελλήνων αεροπόρων.

Η δράση του ελληνικού σμήνους στις επιχειρήσεις πάνω από τη χερσόνησο της

Καλλίπολης επαινέθηκε με ενθουσιασμό από τη βρετανική πλευρά. Με σχετική εισήγηση του πλοίαρχου (Ι) Robert Gordon προς τον αντιναύαρχο Cecil Thursby προτείνονταν για παρασημοφόρηση ο υποπλοίαρχος (Ι) Αριστείδης Μωραϊτίνης και οι ανθυποπλοίαρχοι (Ι) Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου, Νικόλαος Μελετόπουλος και Ιωάννης Χαλκιάς. Ο Λάζαρης θα λάμβανε εύφημο μνεία για τις υπηρεσίες του. Η εισήγηση έγινε αμέσως αποδεκτή από τον Αντιναύαρχο και ακολούθως από τη σχετική υπηρεσία του βρετανικού Ναυαρχείου. Έτσι, ο Μωραϊτίνης έλαβε το Παράσημο Διακεκριμένης Υπηρεσίας (D.S.O.), ενώ οι Κωνσταντίνου και Μελετόπουλος τον Σταυρό Διακεκριμένης Υπηρεσίας (D.S.C.). Δυστυχώς, σύμφωνα με τη βρετανική νομοθεσία, δεν ήταν δυνατό να παρασημοφορηθεί ο Ιωάννης Χαλκιάς λόγω «απώλειας εν υπηρεσία». Οι εναπομείναντες παρασημοφορημένοι Έλληνες αεροπόροι επέστρεψαν στη Θάσο στις 18 Ιουλίου «έχοντας ολοκληρώσει με το φως του φεγγαριού όλες τις νυχτερινές αποστολές βομβαρδισμού που τους είχαν ανατεθεί πάνω από τη χερσόνησο (της Καλλίπολης)».

Η επιστροφή στη Θάσο σηματοδότησε την επανέναρξη των επιχειρήσεων πάνω από τα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας. Τη νύχτα της 2^{ας} Αυγούστου 1917 δύο HF.27 της Μοίρας Z επιτέθηκαν από χαμηλό ύψος στο αεροδρόμιο της Δράμας. Οι Μωραϊτίνης - Χρυσίδης έπληξαν

με τις βόμβες τους το υπόστεγο καταδιωκτικών Halberstadt της μονάδας επιφέροντας σοβαρές ζημιές στα αεροσκάφη. Οι Μελετόπουλος – Σκουφόπουλος βομβάρδισαν επιτυχώς εγκαταστάσεις στρατωνισμού στην περιοχή του αεροδρομίου. Πριν, ωστόσο, προλάβουν τα πληρώματα να αναπαυθούν από τις κοπιαστικές νυχτερινές αποστολές, δέχτηκαν στη βάση τους στη Θάσο επιδρομές από τα υδροπλάνα του Ζέρεβιτς και τα αεροπλάνα της Δράμας. Οι Γερμανοί αεροπόροι πέτυχαν απευθείας πλήγμα σε ένα από τα υπόστεγα, το οποίο παραδόθηκε στις φλόγες. Η φωτιά γρήγορα εξαπλώθηκε στον παρακείμενο χώρο απόθεσης βομβών και καυσίμων με αποτέλεσμα ολόκληρη η περιοχή να τιναχτεί στον αέρα. Ο ανθυποπλοίαρχος (Ι) Σκουφόπουλος θα λάμβανε αργότερα τον Πολεμικό Σταυρό από την ελληνική κυβέρνηση, γιατί είχε ριχτεί με αυτοθυσία μέσα στο φλεγόμενο υπόστεγο και είχε διασώσει ένα Henri Farman με τον κινητήρα του.

Νωρίς το πρωί της Παρασκευής 3 Αυγούστου, οι Γερμανοί αεροπόροι επανήλθαν με σκοπό την αποτίμηση της καταστροφής. Στην αναφορά του ο Gordon σημείωνε: «Στις 08:15 το πρωί έλαβε χώρα άλλη μία επίθεση από δύο αεροπλάνα, αλλά ο στόχος της επίσκεψης ήταν να πάρουν φωτογραφίες, για να εκτιμήσουν τη ζημιά που έγινε, παρά για να προκαλέσουν νέες καταστροφές. Δύο ώρες αργότερα επισκέφτηκαν το αερο-

Το κατεστραμμένο υπόστεγο Bessoneaux στις παρυφές του ελαιώνα με βαρέλια καυσίμου σε πρώτο πλάνο.

δρόμιο 4 αεροσκάφη, δύο από τα οποία ήταν αεροπλάνα και δύο υδροπλάνα. Τα αεροσκάφη που πραγματοποίησαν αυτές τις δύο τελευταίες επιθέσεις αναχαιτίστη-

Εικόνες πλήρους καταστροφής στο αεροδρόμιο της Θάσου μετά τη γερμανική επίθεση το βράδυ της 2ας προς 3η Αυγούστου 1917. Άσκαστα βλήματα βρίσκονταν διάσπαρτα ανάμεσα στα καμένα ελαιόδεντρα.

Καταδιωκτικό αεροσκάφος Sopwith Pup στο Καζαβήτι. Όλα τα στοιχεία συγκλίνουν στην άποψη πως το '9941' ήταν το αεροσκάφος με το οποίο ο Μωραϊτίνης κατέρριψε ένα από τα υδροπλάνα του Ζέρεβιτς την επόμενη μέρα (03/08/1917).

καν από τον υποπλοίαρχο (Ι) Μωραϊτίνη, που πέταξε με ένα Sopwith Pup. Αντάλλαξε πυρά με τα εχθρικά αεροσκάφη και στις δύο περιπτώσεις, και στην τελευταία επίθεση χτύπησε κι ανάγκασε ένα υδροπλάνο σε αναγκαστική προσθαλάσωση κοντά στην Καβάλα. Δύο εχθρικά αεροσκάφη προσέγγισαν ξανά τη Θάσο στις 11:30 της ίδιας ημέρας, αλλά δεν πραγματοποίησαν επίθεση». Ο Έλληνας αρχηγός, με το μαχητικό πνεύμα που τον διέκρινε, όχι μόνο δεν είχε πτοηθεί από την επιτυχημένη επίθεση του εχθρού, αλλά, δίνοντας πρώτος το παράδειγμα, είχε πρωτοστατήσει στη διάσωση του άψυχου υλικού παλεύοντας με τις φλόγες, ενώ το επόμενο πρωί αντιπαρατάχθηκε με τα εχθρικά αεροσκάφη στον αέρα, πετυχαίνοντας μάλιστα την κατέρριψη ενός από

αυτά.

Οι «επισκέψεις» των γερμανών αεροπόρων στη Θάσο συνεχίστηκαν και στο επόμενο διάστημα. Την 20^η Αυγούστου έλαβε χώρα μια αερομαχία πάνω από τον χώρο του αεροδρομίου και εντυπωσίασε όλους τους παρευρισκόμενους. Ήταν μεταξύ του Γερμανού άσου υπολοχαγού (Ι) Rudolf von Eschwege και του Έλληνα ανθυποπλοίαρχου (Ι) Νικόλαου Μελετόπουλου. Ο Μελετόπουλος πετούσε ένα από τα Bristol Scout D της Ζ Μοίρας,

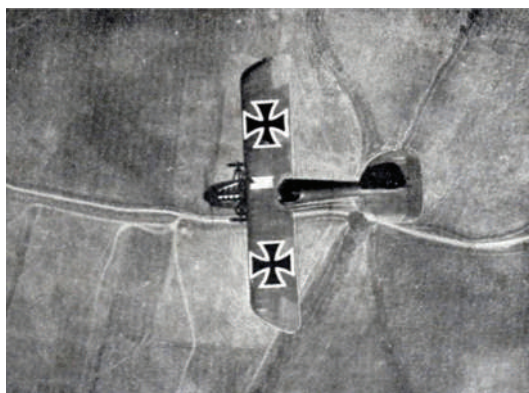
εφοδιασμένο με τον περιστρεφόμενο κινητήρα Gnome Monosoupare των 100 hp. Ο Eschwege κατά πάσα πιθανότητα πετούσε με το Albatross D.III, εφοδιασμένο με τον υδρόψυκτο κινητήρα Mercedes D.IIIa των 170 hp και δυο πολυβόλα των 7.92 mm στο ρύγχος. Παρά τη μειονεκτική θέση του Μελετόπουλου λόγω υποδεέστερου εξοπλισμού και καθυστερημένης εισόδου στην εμπλοκή, η αερομαχία με τον Γερμανό άσο είχε κρατήσει πάνω από 10 λεπτά και ο Έλληνας ανθυποπλοίαρχος είχε καταφέρει να προσγειωθεί αναγκαστικά, αν και τραυματισμένος. Για τον Μελετόπουλο ήταν ένας προσωπικός άθλος. Για τον Eschwege ήταν η 14^η επιβεβαιωμένη κατέρριψη.

Μερικός εκσυγχρονισμός

Φωτογραφία του υπολοχαγού (Ι) Rudolf von Eschwege στη Δράμα.

Το Albatross D.III του Eschwege πάνω από την ενδοχώρα.

Στις 27 Αυγούστου συναντήθηκε ο ναύαρχος Κουντουριώτης με τον πλοίαρχο (Ι) F. R. Scarlett. Μεταξύ άλλων συζητήθηκε η συγκρότηση και δεύτερης ελληνικής Μοίρας με γράμμα αναφοράς το αγγλικό Υ. Η δεύτερη αυτή Μοίρα επρόκειτο να εξοπλιστεί με υδροπλάνα για την εκτέλεση ανθυποβρυχιακών κι αναγνωριστικών αποστολών. Η ενεργοποίηση της δεύτερης Μοίρας δεν πραγματοποιήθηκε παρά την άνοιξη του 1918. Πάντως, στα θετικά αποτελέσματα της συνάντησης των δύο ανδρών συγκαταλέγεται η συναίνεση των Άγγλων στη σταδιακή ανανέωση του εξοπλισμού της Μοίρας Ζ. Στα τέλη Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους άρχισαν να παραλαμβάνονται αεροσκάφη Sopwith 1 ½ Strutter σε δύο εκδόσεις – Fighter (9400) και Bomber (9700). Την 1^η Δεκεμβρίου πέρασε στο δυναμικό της Μοίρας το μοναδικό αεροπλάνο διώξεως τύπου Sopwith Triplane, που επιχειρούσε στο Αιγαίο από τον προηγούμενο Φεβρουάριο. Το φθινόπωρο του 1917, όμως, σημειώθηκε και μια σημαντική αλλαγή στη διοίκηση της Μοίρας. Ο ανθυποπλοίαρχος (Ι) Σπυρίδωνας Χάμπας ανέλαβε προσωρινά από τον υποπλοίαρχο (Ι) Αριστεΐδη Μωραΐτινη, που έφυγε για τη Λήμνο, προκειμένου να εποπτεύσει την εκπαίδευση των νέων αεροπόρων. Εκεί, βέβαια, δεν έμεινε με σταυρωμένα χέρια. Εντάχθηκε στο δυναμικό της αγγλικής Μοίρας G και την 18^η

Μονοθέσιο βομβαρδιστικό Sopwith 1 1/2 Strutter (Type 9700). Η ελληνική Μοίρα άρχισε να παραλαμβάνει τέτοια αεροσκάφη στα τέλη Σεπτεμβρίου 1917, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αντικαταστάθηκαν πλήρως τα Henri Farman HF.27.

Οκτωβρίου 1917 πέταξε μαζί με Άγγλους συναδέλφους του σε αποστολή βομβαρδισμού του Τσανάκ, το οποίο επισκεπτόταν ο Κάιζερ. Ήταν περισσότερο μια αποστολή εκφοβισμού παρά εξόντωσης του Γερμανού ηγέτη.

Η μετάβαση στους νέους τύπους αεροπλάνων δεν ήταν χωρίς προβλήματα, ιδιαίτερα για τους νέους και άπειρους αεροπόρους, Έλληνες και ξένους. Οι ανάγκες του πολέμου πολλές φορές υπαγόρευαν τη συντόμευση της βασικής (κυρίως) εκπαίδευσης και τη χαλάρωση της αυστηρότητας με την οποία αξιολογούνταν οι εκπαιδευόμενοι. Αυτό είχε σα συνέπεια την εκδήλωση συχνών ατυχημάτων, πολλά από τα οποία ήταν θανατηφόρα. Σε ένα τέτοιο ατύχημα έχασαν τη ζωή τους οι νεοφερμένοι στη Θάσο χειρι-

στές ανθυποπλοίαρχοι (Ι) Ιωάννης Λογιάδης και Βασίλειος Σακετόπουλος και ο παρατηρητής δίοπος (Ι) Γεώργιος Οικονόμου. Αξίζει να σημειωθεί πως οι Λογιάδης και Σακετόπουλος είχαν προσέλθει για εκπαίδευση στο αεροδρόμιο της Χορταρόλιμνης ως ιδιώτες, ενώ ο πρώτος από αυτούς πραγματοποίησε εκπαιδευτικές πτήσεις σε αεροσκάφη Henri Farman και BE2e τουλάχιστον έως τις 20 Σεπτεμβρίου. Το τραγικό δυστύχημα συνέβη τις μεσημβρινές ώρες μιας συννεφιασμένης μέρας, του Σαββάτου 15 Δεκεμβρίου 1917.

Την ημέρα εκείνη οι τρεις αεροπόροι μετείχαν σε αποστολή βομβαρδισμού στόχων στην Καβάλα. Τα αεροπλάνα τους, το μονοθέσιο Sopwith Bomber 'N5200' και το διθέσιο Sopwith Fighter 'N5648' συγκρούστηκαν στον αέρα σε ύψος 3000 ποδών, ενώ βρισκόνταν σε απόσταση 1,5 μιλίου από το αεροδρόμιο. Οι χειριστές των αεροπλάνων, έχοντας μείνει ικανοποιημένοι από την έκβαση της αποστολής τους, ξεκίνησαν μια μικρή επίδειξη, η οποία όμως είχε τραγική κατάληξη. Καθώς διασταυρώσανε, το σύστημα προσγείωσης του ενός χτύπησε στο φτερό του άλλου, με αποτέλεσμα τα δύο αεροπλάνα να καταπέσουν στη θάλασσα και να βυθιστούν σαν πέτρα. Οι απώλειες για την ελληνική Μοίρα Z δυστυχώς επρόκειτο να αυξηθούν.

Φωτογραφία από την ανάσωση ενός εκ των δύο αεροσκαφών της Ζ Μοίρας μετά το τραγικό δυστύχημα. Παρών ο προσωρινός διοικητής της Μοίρας, ανθυποπλοίαρχος (Ι) Σπυρίδωνας Χάμπας.

«Κατάσταση Γκαίμπεν»

Εκείνο που φοβόνταν περισσότερο οι Άγγλοι συνέβη ένα ομιχλώδες κυριακάτικο πρωινό του Ιανουαρίου 1918. Στις 20 του μηνός, ώρα 07:46, ελήφθη από όλους τους σταθμούς ασυρμάτου στο Αιγαίο ένα αγωνιώδες σήμα με πέντε μόνο γράμματα: "GOBLO". Σήμανε γενικός συναγερμός! Τα δύο επίφοβα γερμανικά καταδρομικά Goeben και Breslau είχαν εξέλθει των Στενών και με την κάλυψη της ομίχλης είχαν κινηθεί βορειοδυτικά προς την Ίμβρο. Στον μικρό όρμο του Αγ. Κηρύκου, στο βορειοανατολικό άκρο του νησιού, βρήκαν τη βαριά κανονιοφόρο HMS Raglan και την ελαφρότερη M.28, άνοιξαν σφοδρό πυρ εναντίον τους και τις βύθισαν με αποτέλεσμα τον θάνατο 138 συνολικά ανδρών. Στις 08:35, λίγο αφότου η κανονιοφόρος M.28 είχε τιναχθεί στον αέρα, μετά από εύστοχη βολή του Breslau, μεταδόθηκε

προς όλες τις συμμαχικές βάσεις στο Αιγαίο συμπληρωματική, λακωνική διαταγή: «*κάντε όλα τα απαραίτητα βήματα και εμπλέξτε τον εχθρό*». Πρώτη που ανταποκρίθηκε ήταν φυσικά η αεροπορική βάση στην Ίμβρο. Ώρα 08:45, η Ίμβρος τηλεγραφούσε πως 8 με 10 αεροπλάνα της, βομβαρδιστικά και καταδιωκτικά, βρίσκονταν στον αέρα παρενοχλώντας τα εχθρικά πλοία. Διωκόμενα από τα αεροσκάφη της Ίμβρου και τα ηρωικά πληρώματα

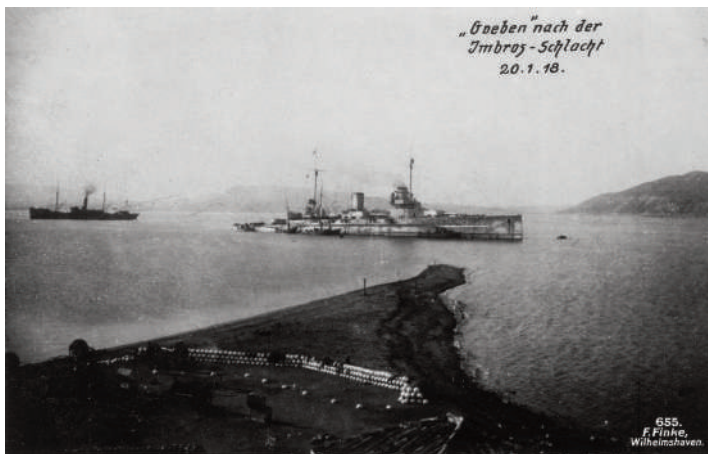
δύο αντιτορπιλικών - Lizard και Tigress, τα δύο γερμανικά καταδρομικά έπλευσαν σε ναρκοπέδιο, όπου το Breslau προσέκρουσε διαδοχικά σε πέντε νάρκες και βυθίστηκε στις 09:05.

Ο ιστός της βυθισμένης κανονιοφόρου HMS Raglan στον όρμο του Αγ. Κηρύκου (Κουσουί), στην Ίμβρο.

Το Goeben, έχοντας προσκρούσει κι αυτό σε τρεις συνολικά νάρκες και πιεζόμενο συνεχώς από τη συμμαχική αεροπορία, έστρεψε προς την ασφάλεια των Στενών, καλυπτόμενο από την τουρκογερμανική αεροπορία και τέσσερα τουρκικά αντιτορπιλικά. Ήταν 09:50, όταν ο Αριστείδης Μωραϊτίνης, πετώντας με ένα καταδιωκτικό Camel ως συνοδεία δύο υδροπλάνων Sorwith Baby από τον Μούδρο, ενεπλάκη σε σφοδρή αερομαχία με δέκα (!) εχθρικά υδροπλάνα κι αεροπλάνα πάνω από το Goeben, κατορθώνοντας το ακατόρθωτο να καταρρίψει δηλαδή τρία από αυτά, πριν βληθεί κι ο ίδιος, χωρίς ευτυχώς συνέπειες. Προσγείωσε το Camel του με ασφάλεια στην Ίμβρο, πήρε άλλο αεροπλάνο κι απογειώθηκε ξανά! Το Goeben, στην προσπάθειά του να ξεφύγει, προσάραξε στα αβαθή στον Ναγαρά - κάποτε το αγκυροβόλιο του τουρκικού στόλου που γνώριζε τόσο καλά ο Μωραϊτίνης! Από εκείνη τη στιγμή ξεκίνησε η μεγαλύτερη επιχείρηση στην ιστορία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βύθισης πολεμικού σκάφους πρώτης γραμμής από την αεροπορία.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν συμπέσει με την αλλαγή της διοίκησης στην ελληνική Μοίρα Z της Θάσου. Στις 19 Ιανουαρίου,

Το Goeben προσαραγμένο στα αβαθή του Ναγαρά. Με την προσάραξη του καταδρομικού, ξεκίνησε η μεγαλύτερη επιχείρηση στην ιστορία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, βύθισης πολεμικού σκάφους από την αεροπορία.

αργά το βράδυ, έφθασε στη Θάσο ο υποπλοίαρχος (Ι) Κωνσταντίνος Παναγιώτου για να αναλάβει από τον προσωρινό διοικητή ανθυποπλοίαρχο (Ι) Σπυρίδωνα Χάμπα. Νωρίς το πρωί την επόμενη μέρα ο Χάμπας μετέβη στη Λήμνο με ένα Sorwith 1 1/2 Strutter (Type 9700 - Bomber) - πιθανόν το 'N5216' - για να λάβει μέρος στις επιχειρήσεις. Τις πρώτες μεταμεσημβρινές ώρες της 23^{ης} Ιανουαρίου 1918 απογειώθηκε με ένα Sorwith Bomber με σκοπό το βομβαρδισμό του γερμανικού καταδρομικού. Δεν επέστρεψε ποτέ. Ο θρύλος λέει πως είχε προδιαγραφεί η μοίρα του Χάμπα από ένα «τυχαίο» γεγονός. Στο διάβα του χρόνου «εμφανίστηκαν» προφορικές μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες είχε ζητηθεί από τον Χάμπα να γράψει σε χαρτάκια τα ονόματα των πιλό-

των που ήταν ικανοί να λάβουν μέρος στην επιχείρηση. Ύστερα έγινε η κλήρωση και το όνομα που κληρώθηκε ήταν αυτό του Χάμπα. Όταν όμως έφυγε για την «αποστολή δίχως επιστροφή», ανακάλυψαν πως όλα τα χαρτάκια είχαν γραμμένο μόνο ένα όνομα, το δικό του!

Αν και η επίσημη βρετανική αναφορά μιλούσε για απευθείας πλήγμα στο αεροσκάφος του Χάμπα από αντιαεροπορικά πυρά, η αλήθεια ήταν αρκετά διαφορετική. Ο προσωρινός διοικητής της Θάσου είχε καταρριφθεί από τον Γερμανό διώκτη, υπολοχαγό (I) Emil Meinecke, ο οποίος σε συνέντευξή του το 1971 δήλωσε: «Εκείνη η μέρα ήταν ξανά μια μέρα πολέμου με συνεχείς αερομαχίες, προσγειώσεις για ανεφοδιασμό σε καύσιμα, λάδι και πυρομαχικά και ξανά απογειώσεις. Το απόγευμα κατέρριψα ένα Sopwith, το οποίο έπεσε φλεγόμενο. Ο πιλότος του κατάφερε και πήδησε από το φλεγόμενο αεροπλάνο περίπου από τα 2000 μέτρα και έπεσε στα Δαρδανέλια, στο λιμάνι του Çanakkale. Το πτώμα του ανασύρθηκε από το ναυτικό προσωπικό της βάσης του Çanakkale και μεταξύ των εγγράφων που βρέθηκαν στα ρούχα του ήταν μια φωτογραφία που στάλθηκε στην έδρα της Μοίρας. Η φωτογραφία έδειχνε δύο αξιωματικούς να στέκονται μπροστά σε ένα Sopwith 11/2 Strutter. Ο αξιωματικός αριστερά της έλικας ήταν ο νεκρός πιλότος, ο ανθυποπλοίαρχος Χάμπα. Τόσο οι Άγγλοι όσο και εμείς πετούσαμε χωρίς

αλεξίπτωτα. Κι ενώ οι Άγγλοι είχαν σωστικές λέμβους και σωσίβια, εμείς δε διαθέταμε». Ο θάνατος του Χάμπα γέμισε με θλίψη τους αεροπόρους της Θάσου. Αλλά, όπως έλεγε και ξανάλεγε ο Μωραϊτίνης σε Έλληνες και ξένους, «ο πόλεμος είναι πόλεμος». Πάντως, πιστοί στους άγραφους κώδικες της ιπποτικής συμπεριφοράς, οι Γερμανοί αεροπόροι πέταξαν μετά από μέρες πάνω από την Ίμβρο κι έριξαν ερματισμένο φάκελο που περιείχε ένα σημείωμα. Με αυτό πληροφορούσαν τους συμμάχους πως ο Έλληνας αεροπόρος είχε κηδευτεί με όλες τις στρατιωτικές τιμές στο αγγλικό κοιμητήριο του Çanakkale.

Η φωτογραφία που βρέθηκε στη σορό του Χάμπα. Εικονίζεται αριστερά από τον έλικα ενός Sopwith Bomber. Δεξιά εικονίζεται κατά πάσα πιθανότητα ο πλωτάρχης (I) Arthur Charles Barnby που εκτέλούσε χρέη διοικητή της Α Μοίρας στη Θάσο.

Ο γερμανός διώκτης Emil Meinecke μπροστά από ένα καταδιωκτικό Halberstadt Scout D.II της τουρκικής FA6 με έδρα το Chanak. Ήταν αυτός που κατέριψε τον Χάμπα.

Αναδιοργάνωση

Στα τέλη της άνοιξης του 1918 υπέστη αναδιοργάνωση το Ναυτικό Αεροπορικό Σώμα. Διοικητής τοποθετήθηκε ο πλωτάρχης (I) Αριστείδης Μωραϊτίνης, ο οποίος, παρά τα αυξημένα του καθήκοντα σχετικά με την οργάνωση του Σώματος, δεν έχανε την ευκαιρία να πετά σε επιχειρησιακές αποστολές. Αντικαταστάτης του ορίστηκε ο υποπλοίαρχος (I) Νικόλαος Μελετόπουλος, που εγκαταστάθηκε στο Ρωμανό της Λήμνου. Η Μοίρα στη Θάσο ονομάστηκε Η.1. Από το αεροδρόμιο Ρωμανό (το αεροδρόμιο στη Χορταρόλιμνη είχε κλείσει προσωρινά λόγω πλημμυρών) επιχειρούσε το Σμήνος (μετέπειτα Μοίρα) Η.2, ενώ, προς το τέλος του καλοκαιριού, ο Σταυρός Θεσ-

σαλονίκης έγινε η έδρα του Σμήνου Η.1.1, κλιμακίου ουσιαστικά της Η.1 Μοίρας. Το Σμήνος Η.2 πραγματοποιούσε κυρίως ανθυποβρυχιακές αποστολές και βομβαρδισμούς με συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό, δεδομένης της ένταξης νέων αεροπόρων στο Σώμα. Μέσα στο καλοκαίρι του 1918 μεταστάθμευσε στην Ίμβρο με σκοπό την προσβολή του τουρκικού αεροδρομίου στο Γαλατά, αλλά και στη Μυτιλήνη, στο αεροδρόμιο Καλλονής, με σκοπό την προσβολή στόχων στην πε-

ριοχή της Σμύρνης.

Η Μοίρα Η.1 στη Θάσο συνέχιζε τις αναγνωρίσεις και τους βομβαρδισμούς πάνω από την ενδοχώρα με ολοένα και πιο μειωμένη ένταση. Στις 28 Σεπτεμβρίου 1918 καταγράφεται η τελευταία (κατά πάσα πιθανότητα) επιχειρησιακή αποστολή της Μοίρας με στόχο την αεροφωτογράφιση και τον βομβαρδισμό του Ζέρεβιτς. Στην αποστολή αυτή χρησιμοποιήθηκαν δύο αεροσκάφη Sopwith 1 1/2 Strutter, ένα βομβαρδιστικό ('N5506') κι ένα καταδιωκτικό ('N5176'). Τα αεροσκάφη είχαν προωθηθεί στη Θάσο έναν μήνα πριν. Ήδη, όμως, η βουλγαρική κυβέρνηση είχε αιτηθεί ανακωχή από τις 24 Σεπτεμβρίου. Η ανακωχή υπογράφηκε στις 29 του ίδιου του μηνός στη Θεσσαλονίκη, σηματοδοτώντας τυπικά τη λήξη του πολέ-

Έλληνας χειριστής στο πιλοτήριο ενός Bristol Scout C, στη Θάσο. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον ανθυποπλοίαρχο (Ι) Νικόλαο Μελετόπουλο.

μου στην ανατολική Μακεδονία. Ένα μήνα μετά υπογράφηκε η ανακωχή με την Τουρκία στο Μούδρο...

Επίλογος

Τη 15^η Νοεμβρίου 1918, τέσσερα νεότευκτα βομβαρδιστικά De Havilland D.H.4 με ελληνικά πληρώματα απογειώθηκαν από τη Λήμνο με κατεύθυνση το αεροδρόμιο του Αγίου Στεφάνου, 7 χιλιόμετρα δυτικά της Κωνσταντινουπόλεως. Τα αεροσκάφη έπιασαν κλειστό σχηματισμό ρόμβου, κάλυψαν με επιτυχία τα 190 μίλια και προσγειώθηκαν μετά από 3 ώρες και 10 λεπτά στο αεροδρόμιο της Πόλης. Επικεφαλής του σχηματισμού τέθηκαν δύο παλαίμαχοι αεροπόροι της Θάσου, ο Έλληνας αρχηγός, πλωτάρχης (Ι) Αριστείδης Μωραϊτίνης, με παρατηρητή τον ανθυποπλοίαρχο (Ι)

Παντελή Ψύχα. Έτυχαν θερμής, αλησμόνητης υποδοχής από τους Έλληνες της Πόλης, μια θριαμβευτική κατάληξη ενός σκληρού αγώνα που είχε δοθεί πάνω από τις στεριές και θάλασσες της ανατολικής Μακεδονίας, της Θράκης και του βορειοανατολικού Αιγαίου.

Βιβλιογραφία – Πηγές

Ελληνόγλωσση

Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. *Η Θάσος τον Ιούλιο 1917*, Θασιακά τ. 7 (1990–1991).

Βεντήρης, Γεώργιος. *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 2 τόμοι, εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1931.

Βροντάκης, Εμμανουήλ Α. *Ιστορία της Ελληνικής Αεροπορίας (1908-1935)*, Αθήνα 1937.

Ελληνική Αεροπορία, Συνοπτική Ιστορία, 1908 - 1944, Υπηρεσία Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας, Αθήνα 2000.

Εμείς οι Έλληνες - Πολεμική Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, τόμος Α΄, εκδόσεις ΣΚΑΪ, Αθήνα 2008.

Η πορεία προς την ενιαία Πολεμική Αεροπορία - Παραγωγή Ιπτάμενου Προσωπικού 1912-1946, Μουσείο Ιστορίας Π.Α., Αθήνα 2010.

Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας, τόμος Α΄, έκδοση Διευθύνσεων Ιστορίας Αεροπορίας, Αθήνα 1980 (επανεκδοση 1999).

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, Αθήνα 2000.

Καρταλαμάκης, Ηλίας Δ., αεροπόρος. *Ελληνικά Φτερά 1912 - 1932*, Αθήνα 1983.

Λαγός, Κωνσταντίνος, *Ο Αεροπόρος - Ανθυποπλοίαρχος Σπύρος Χάμπας*, περιοδικό Ίκαρος τ. 07, έκδοση Σχολή Ικάρων, άνοιξη 2010.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. *1915: Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015.

Ναυτική Επιθεώρησης, Τύποις Εταιρείας - Π. Δ. Σακελλάριος, Αθήνα 1929.

Οικονομάκος, Πέτρος. *Η Ελληνική Αεροπορία μέχρι του 1940*, Αθήνα 1970.

Παλαβούζης, Πασχάλης Σ. *Αεροδρόμιο Σέδες - «Γένεσις»*, περιοδικό Πτήση & Διάστημα τ. 346, Αθήνα 2015.

Παλαβούζης, Πασχάλης Σ. και Γεωργιάδης Παναγιώτης Ι. *Αεροδρόμιο Καζαβητίου - Θάσος (1916-1918)*, Θασιακά τ. 16 (2011-2014), έκδοση Δήμου Θάσου, Καβάλα 2014.

Παλαβούζης, Πασχάλης Σ. *Τακτική και στρατηγική χρήση του αεροπλάνου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με παραδείγματα αναφοράς από το ελληνικό θέατρο επιχειρήσεων*, περιοδικό Εθνικές Επάλξεις τ. 115, Σύνδεσμος Επιτελών Εθνικής Αμύνης, Αθήνα 2016.

Παλαβούζης, Πασχάλης Σ. *Θάσος - Το άγνωστο αεροδρόμιο (1916-1918)*, Ξυράφι, Καβάλα 2016.

Παλούμπης, Ι., Αντιναύαρχος ε.α. Π.Ν. *Απ' τα πελάγη ... στους αιθέρες*, Ναυτικών Μουσείων της Ελλάδος, Πειραιάς 2009.

Παπανδρέου, Ανδρέα Κ. *Οι αετοί του Καζαβητίου κατά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο*, Θασιακά τ. 2 (1985).

Ξενόγλωσση

Buxton, Ian. *Big Gun Monitors*, Seaforth Publishing, GB 2008 (reprint).

Flanagan, Brian P. *Emil Meinecke: Fighter Ace on the Dardanelles*, Cross & Cockade Journal (US) Vol. 12/3, autumn 1971.

Heydemarck, G. *Leutnant von Eschwege*, Hermann Eichblatt Verlag, Leipzig, 1931.

Heydemarck, G. *War Flying in Macedonia* (translated in English by C.W.

Sykes), John Hamilton Ltd., 1933.

Imrie, Alex. *Eschwege - Eagle of the Aegean*, Aircraft Illustrated Extra No.2, Ian Allan Ltd., UK.

Jones, H. A. *The War in the Air*, Vol. V, Oxford 1935.

King, Brad. *Royal Naval Air Service 1912 – 1918*, Hikoki Publications, 1997.

Mason, Francis K. *The British Bomber since 1914*, Putnam Aeronautical Books, 1994.

Mason, Francis K. *The British Fighter since 1912*, Putnam Aeronautical Books, 1992.

Palavouzis, Paschalis. *FSL P.K. Fowler: His Service in the Aegean*, Cross & Cockade International Vol. 44/1, spring 2013.

Smith, Alan. *Norman Henry Starbuck, RNAS & RAF*, Cross & Cockade International Vol. 42/4, winter 2011.

Sturtivant, Ray and Page, Gordon. *Royal Navy Aircraft Serials and Units 1911 – 1919*, Air-Britain Publication, 1992.

Thetford, Owen. *British Naval Aircraft since 1912*, Putnam Aeronautical Books, 1991.

Αρχεία

Χρησιμοποιήθηκαν ως πρωτογενείς πηγές οι ακόλουθοι φάκελοι:

The National Archives, Kew Gardens, London

ADM 116.1724,
ADM 137.363/ 364/365/366/ 367/

368/369/398/399/400/545/1144/2164,

AIR 1.490.15.312.292,

AIR 1.2081.204.454.1 (Part 1 & Part 2),

AIR 1.271.15.226.121,

AIR 1.271.15.226.121,

AIR 1.361.15.228.10,

AIR 1.649.17.122.401,

AIR 1.649.17.122.408,

AIR 1.649.17.122.409,

AIR 1.649.17.122.420,

AIR 1.649.17.122.422,

AIR 1.661.17.122.659,

AIR 1.2314.223.12.

Σημ.: Οι φάκελοι με το πρόθεμα ADM ανήκουν στο βρετανικό Ναυαρχείο και αφορούν στην αεροναυτική δραστηριότητα στην περιοχή του Αιγαίου μεταξύ 1915 και 1918. Οι φάκελοι με το πρόθεμα AIR έχουν να κάνουν με τις αεροπορικές επιχειρήσεις σε Αιγαίο και Μακεδονία στο ίδιο διάστημα.

Imperial War Museum, London

Private Papers of H T Couldrake, Catalogue Number: Documents.12704

Bundesarchiv, Freiburg

PH 19/154, PH 19/276, PH 19/227, PH 19/142 F.A. 30 – *Luftaufnahmen Türkei/Bulgarien*, Bd. 1-4, 1917–1918.

PH 19/353 F.A. 30 – *Nachschub englische Struma-Front*, Karten, Luftbilder etc. 1917.

RM 40, RM 110/22, RM 12-I *Seeflugstation Xanthi*, 1917.

Σημ.: Όλοι οι φάκελοι αφορούν στη δρα-

στηριότητα των μονάδων FA30 και Seeflugstation Xanthi την περίοδο 1917–1918.

Δικτυογραφία

<http://naval-history.net/>
<http://1914-1918.invisionzone.com/forums/index.php>
<http://www.theaerodrome.com/index.php>
<http://www.crossandcockade.com/Default.asp>
<https://www.overthefront.com/>
<http://discovery.nationalarchives.gov.uk/>

Υποσημειώσεις

- ¹ Όλες οι ημερομηνίες στο κείμενο ακολουθούν το νέο, Γρηγοριανό ημερολόγιο που ίσχυε (και ισχύει) στην Ευρώπη. Ωστόσο, στην ελληνική βιβλιογραφία και στα ελληνικά αρχεία οι μερομηνίες είναι με το παλαιό, Ιουλιανό ημερολόγιο και έπονται 13 ημέρες του νέου.
- ² Επρόκειτο για μετατροπή σε υδροπλάνο ενός Maurice Farman MF.7.
- ³ Ιδιαίτερα καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος του αντιναυάρχου Mark Edward Frederic Kerr, που διαδέχτηκε τον αντιναύαρχο Lionel Grand Tufnell στην αρχηγία της βρετανικής ναυτικής αποστολής στην Ελλάδα. Ο Kerr

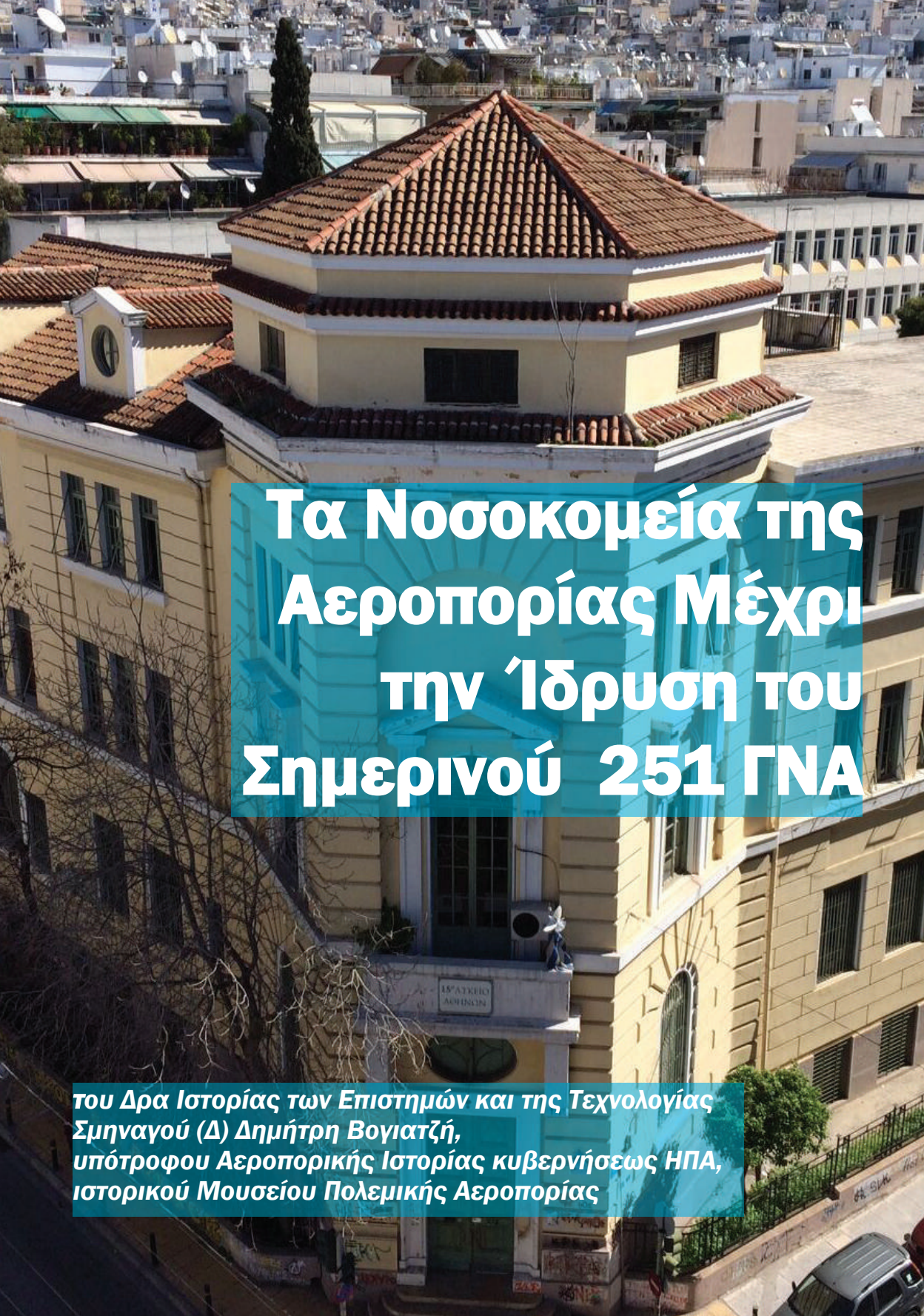
ήταν ένθερμος υποστηρικτής της χρήσης του αεροπλάνου στις θαλάσσιες επιχειρήσεις και επέλεξε να εκπαιδευτεί ο ίδιος ως χειριστής, ενόσω βρισκόταν στην Ελλάδα. Του απονεμήθηκε το Δίπλωμα Αεροπόρου (Aviator's Certificate) υπ' αριθμ. 842 στις 16 Ιουλίου 1914 και έμεινε έτσι στην ιστορία ως ο πρώτος ανώτατος αξιωματικός του βρετανικού ναυτικού που εκπαιδεύτηκε στον χειρισμό αεροπλάνων.

- ⁴ Με τον Νόμο 257/1914, που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 121/2-5-1914 (παλαιό ημερολόγιο).
- ⁵ βλ. Ιωάννη Παλούμπη, *Απ' τα πελάγη ... στους αιθέρες. Το χρονικό της Ναυτικής Αεροπορίας (1913–1941)*, εκδ. Ναυτικού Μουσείου, Πειραιάς 2009, σ. 44.
- ⁶ Ο ακριβής βαθμός τους στο ελληνικό πολεμικό ναυτικό ήταν Σημαιοφόρος και ήταν αντίστοιχος του βαθμού του Ανθυποπλοιάρχου στο βρετανικό ναυτικό. Επειδή υπηρέτησαν ως αεροπόροι ενταγμένοι στη 2η Πτέρυγα της (βρετανικής) Βασιλικής Ναυτικής Αεροπορικής Υπηρεσίας, στα βρετανικά αρχεία αναφέρονται ως Ανθυποπλοίαρχοι (Sub Lieutenants) και όχι ως Σημαιοφόροι (Ensigns). Αυτήν τη σύμβαση ακολουθούμε από εδώ και στο εξής.
- ⁷ Το αεροδρόμιο ήταν γνωστό στους Άγγλους ως Marsh (βαλτότοπος) και,

πράγματι, ενώ προσέφερε ιδανικής σκληρότητας επίπεδο έδαφος για την απρόσκοπτη εκτέλεση των αποπροσγειώσεων, πολύ συχνά πλημμύριζε με απρόβλεπτες συνέπειες. Αποτέλεσε το βασικότερο αεροδρόμιο επί της Λήμνου για την εκτέλεση επιχειρήσεων πάνω από την τουρκική ενδοχώρα, αλλά και για την πραγματοποίηση της αεροπορικής εκπαίδευσης Ελλήνων και Άγγλων αεροπόρων. Όταν πλημμύριζε, χρησιμοποιούταν εναλλακτικά το αεροδρόμιο της Τεχνικής Βάσης (Repair Base) στο ΒΔ άκρο του κόλπου του Μούδρου, στην ίδια πρακτικά περιοχή που βρίσκεται το σύγχρονο αεροδρόμιο. Πάντως, πολύ συχνά, σε ελληνικά και βρετανικά αρχεία το αεροδρόμιο στη Χορταρόλιμνη αναφέρεται λανθασμένα ως αεροδρόμιο Μούδρου.

- ⁸ Απόσπασμα από την εβδομαδιαία αναφορά ειχειρήσεων #35 (17/10/1916) της 2ης Πτέρυγας (2 Wing R.N.A.S.)
- ⁹ Ecole Supérieure d'Aéronautique et de Construction Mécanique (ESACM).
- ¹⁰ Ανακοίνωση του Γάλλου στρατηγού Victor d'Urbal, διοικητή της 10ης Στρατιάς, όπως παρατίθεται στο βιβλίο του αεροπόρου Ηλία Δ. Καρταλαμάκη, *Ελληνικά φτερά (1912 - 1932)*, Αθήνα 1983, σ. 97.
- ¹¹ Distinguished Flying Cross (D.F.C.).

- ¹² “alpha” στο αγγλικό κείμενο.
- ¹³ Ο δεύτερος τη τάξει ανώτατος αξιωματικός της 2ης Πτέρυγας, που αντικαθιστούσε τη συγκεκριμένη περίοδο τον πλοίαρχο (I) F. R. Scarlett.
- ¹⁴ “H” από το “Hellenic”.

Τα Νοσοκομεία της Αεροπορίας Μέχρι την Ίδρυση του Σημερινού 251 ΓΝΑ

*του Δρα Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας
Σμηναγού (Δ) Δημήτρη Βογιατζή,
υπότροφου Αεροπορικής Ιστορίας κυβερνήσεως ΗΠΑ,
ιστορικού Μουσείου Πολεμικής Αεροπορίας*

Το Ανθρώπινο Ον, το οποίο θα εξελισσόταν ορθολογικά, ταυτίστηκε στις περισσότερες περιπτώσεις με έναν χειριστή της Πολεμικής Αεροπορίας. Οι φωτογραφίες αρχείου που δείχνουν χειριστές να υποβάλλονται στις πιο εξαντλητικές δοκιμές φορώντας διάφορες προσθετικές συλλογές συγκαταλέγονται στις πιο επιβλητικές εικόνες της πρώιμης Cyborg [κυβερνο-οργανισμός - Σ.Σ.] εποχής. Στριμωγμένος μέσα σε εξω-σκελετούς, υποφέροντας από απάνθρωπες (ή μήπως απλώς μετα-ανθρώπινες;) δυνάμεις, με τα αντανакλαστικά του τροποποιημένα από ενδοφλέβια φάρμακα, ο χειριστής μαχητικού κατέστη ο Κυβερνο-οργανισμός-Χριστός της Αμερικής, αυτός που υποφέρει τα πάθη που θα σώσουν το Έθνος. Γέννημα-θρέμμα της Αμερικής, επιλεγμένος λόγω της τελειότητας της φύσης και της διάνοιάς του, παραμορφωμένος από τη Μηχανή, σταλμένος υπεράνω και εκείθεν, υποφέροντας και αναζητώντας για τον λαό, του οποίου οι ψήφοι και οι φόροι τον έστειλαν εκεί: Απόγειο της ελπίδας και σκαπανεύς της ψυχροπολεμικής ψυχής της Υπερδύναμης...¹

Η ιστορία των ελληνικών αεροπορικών νοσοκομείων διαπλέκεται γύρω από δύο προπολεμικά νήματα, από τα οποία το ένα ξεκινά από την Ελλάδα και το άλλο από την Αίγυπτο. Τα νήματα διασταυρώνονται στην Αίγυπτο του Β' Π.Π., αλλά η μεταπολεμική τους εξέλιξη μεταφέρεται οριστικά

σε ελληνικό έδαφος.

Προπολεμικά, ενώ υπήρχαν ελληνικά στρατιωτικά και ναυτικά νοσοκομεία, δεν υπήρχαν αεροπορικά. Για όσο υπήρχαν χωριστές Αεροπορίες Στρατού και Ναυτικού (μέχρι τις αρχές του 1932), η περίθαλψη παρεχόταν από τα οικεία νοσοκομεία. Όμως, με την ίδρυση του Υπουργείου Αεροπορίας (ΥΑ, τέλη 1929) και τη συνεπακόλουθη ίδρυση της ΠΑ, δημιουργήθηκε και Υγειονομική Υπηρεσία Υπουργείου Αεροπορίας, με πρώτο Διευθυντή τον ιατρό του ΕΣ Ελευθέριο Σαράφη.² Μέσω της μετάταξης ιατρών (Ν.5121/1931) του ΕΣ και του ΠΝ στην ΠΑ συγκροτήθηκε ένας βασικός πυρήνας ιατρικού προσωπικού³ (ένας Γενικός Αρχίατρος, ένας Αντιπλοίαρχος Ιατρός, 5 Υπίατροι, 2 Λοχαγοί Ιατροί). Σε αυτούς προστέθηκαν μέσω διαγωνισμού 5 Ανθυποσημναγοί Ιατροί. Μέχρι τον Β' Π.Π. πιστεύεται ότι καλύφθηκαν με αυτούς τους δύο τρόπους οι 16 προβλεπόμενες οργανικές θέσεις. Επιπλέον, με την έκρηξη του πολέμου επιστρατεύτηκαν και έφεδροι αξιωματικοί ιατροί για την κάλυψη των αναγκών στις πολεμικές μοίρες. Εάν δεχτούμε ότι υπήρχε ένας ανά Μοίρα, τότε κατετάγησαν το λιγότερο 14. Άγνωστο ποσοστό από αυτό το ολιγάριθμο προσωπικό κατέφυγε κατά την περίοδο της Κατοχής στη Μέση Ανατολή και έτσι ήταν διαθέσιμο για την επάνδρωση των πρώτων αεροπορικών υγειονομικών υπηρεσιών και νοσοκομείων.

Η επετηρίδα του 1941⁴ καταγράφει τα ονόματα 20 ιατρών (κι ενός φαρμακοποιού), από τους οποίους έχουν ονομαστικά εντοπιστεί 2 (Τριβυζάς, Κορομπίλης) να έχουν υπηρετήσει στη Μέση Ανατολή. Σίγουρα δεν ήταν οι μοναδικοί⁵ από τους 20.

Στην Αίγυπτο, όπως είναι γνωστό, υπήρχε μεγάλη ελληνική κοινότητα ήδη από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Αυτό που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό είναι ότι υπήρχε και ακμάζουσα ιατρική κοινότητα που κάλυπτε πλήρως τις ανάγκες της πολυπληθούς ομογένειας. Οι Αιγυπτιώτες γιατροί επάνδρωναν μεταξύ άλλων τα νοσοκομεία της ελληνικής και ισραηλιτικής κοινότητας. Συμμετείχαν με εθελοντές και χειρουργεία εκστρατείας στους Πολέμους 1912-13 (βλ. σημ. 10), ενώ ανάλογη προσφορά υπηρεσίας τους στη Μικρασιατική Εκστρατεία απορρίφθηκε από τον ΕΣ.⁶ Το

πρώτο ελληνικό νοσοκομείο ήταν το «νοσοκομείο των Γραικών», που λειτούργησε από το 1830 μέχρι το 1882, οπότε αντικαταστάθηκε από το Σωφρόναιο. Στο νοσοκομείο Αλεξάνδρειας «Ο Άγιος Σωφρόνιος»⁷ ο Γερμανός R. Koch, με βοηθούς τους Καρτούλη και Βαλασόπουλο, απομόνωσε το δονάκιο της χολέρας, κατά την επιδημία που ξέσπασε το 1883, ανακάλυψη που οδήγησε στην παρασκευή του εμβολίου. Οι Στέφανος Καρτούλης και Αριστείδης Βαλασόπουλος ήταν αντιπροσωπευτικοί των γιατρών διεθνούς κύρους του αιγυπτιακού ελληνισμού. Η πρώτη (μαζί με την αδελφή της Αλεξάνδρα) Ελληνίδα φοιτήτρια ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η Κεφαλονίτισσα Αγγελική Παναγιωτάτου (πρώτη γυναίκα Υφηγήτρια και μετέπειτα Καθηγήτρια της Ιατρικής Σχολής του ίδιου πανεπιστημίου), έζησε και άσκησε την ιατρική στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.⁸

Η εξειδίκευση των περισσότερων γιατρών (Φωτεινάτος, Δημητριάδης, Ιακωβάτος, Κασιμάτης) ήταν στην οφθαλμολογία,⁹ λόγω του ενδημικού στην Αίγυπτο τραχώματος που προκαλείται από τα μολυσμένα νερά του Νείλου. Την εποχή αυτή – αρχές του 20^{ου} αιώνα – η οφθαλμιατρική δεν είχε ακόμη καθιερωθεί ως χωριστή ειδικότητα και οι Αιγυπτιώτες γιατροί συνετέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση.

1. Το Κοσμάκειον το 1932 (κάρτ ποστάλ εποχής, ιστοσελίδα νοσοκομείου Gamal Abd El Nasser, <https://www.facebook.com/Nasser.Hospital.Patient/>).

Καύχημα της ελληνικής κοινότητας Αλεξάνδρειας (ΕΚΑ) ήταν το Κοτσίκειο Νοσοκομείο, που εγκαινιάστηκε το 1938 αλλά λειτουργούσε από το 1932. Επρόκειτο για ένα υπερσύγχρονο νοσοκομείο 350 κλινών που χτίστηκε με έξοδα του επιχειρηματία Θεοχάρη Κ. Κότσικα. Ύστερα από τον θάνατο του Θεοχάρη, το 1932, οι δωρεές⁴⁰ της χήρας του Αγγελικής και του υιού του Θεόδωρου επέτρεψαν την αποπεράτωση του νοσοκομείου.

Όπως και άλλα, περισσότερο γνωστά ευαγή ιδρύματα (Σχολή Ευελπίδων, ΕΜΠ, Ωδείο Αθηνών), έτσι και τα στρατιωτικά νοσοκομεία της Μέσης Ανατολής και ιδιαίτερα αυτά της Αεροπορίας βασίστηκαν στη γενναιοδωρία των Αιγυπτιωτών. Όμως, σε αντίθεση με το παρελθόν, όταν αυτού του τύπου ο εθελοντισμός αφορούσε εύπορους και χρηματικά ποσά, στη Μέση Ανατολή αφορούσε ευρύτερα στρώματα πληθυσμού και ποικιλία δραστηριοτήτων και οργανώσεων⁴¹.

Με την κάθοδο του Στόλου στην Αλεξάνδρεια, το Κοτσίκειο Νοσοκομείο διατέθηκε από την ΕΚΑ στο ΒΝ (Μάρτιος 1942) και λειτούργησε με την ονομασία «Ναυτικό Νοσοκομείο Αλεξάνδρειας». Το Ναυτικό εξυπηρετούνταν από το περίπτερο των 250 κλινών. Τους αξιωματικούς ΕΣ/ΕΒΑ εξυπηρετούσαν 2 πτέρυγες στο

2. Το νοσοκομείο του ΕΣ στη Hadera της Παλαιστίνης (Αρχειό Γ.Σ).

κεντρικό κτίριο, δυνάμειως 30 κλινών (Α΄ και Β΄ θέσης) και τους στρατεύσιμους μία πτέρυγα των 50 κλινών. Ένα ποσοστό από αυτούς ήταν φυματικοί. Νοσηλεύονταν όμως και συμμαχικά στρατεύματα, αρχής γενομένης από τους Αυστραλούς που είχαν πολεμήσει στις μάχες της Κρήτης και του Τομπρούκ. Καθόσον –όπως μας πληροφορεί πάλι ο Κορομπίλης– υπήρχε και χωριστό νοσοκομείο του ΕΣ στη Hadera της Παλαιστίνης⁴² (με προσαρτημένο παράρτημα στο Κάιρο, στο 63^ο Βρετανικό Νοσοκομείο), η έλλειψη ενός αεροπορικού νοσοκομείου ήταν προφανής.

Κλιμάκια της Σχολής Ικάρων είχαν μεταφερθεί στη Μέση Ανατολή (Ιράκ) για προκεχωρημένη πτητική εκπαίδευση, προτού ακόμη επέλθει η ελληνική κατάρρευση του Μαΐου του 1941. Παρόλο που οι αεροπόροι κατέβηκαν πρώτοι στη Μέση Ανατολή και ο αριθμός τους με τις νέες στρατολογήσεις ομογενών⁴³ συνεχώς με-

γάλωνε, αρχικά δεν διέθεταν δικά τους ιδρύματα περιθαλψής. Ο Φ. Βακιρτζής σε μεταπολεμική δήλωσή του μιλάει για ανεπάρκεια των συμμαχικών υποδομών να τους φιλοξενήσει:

Η Αεροπορία μας με τρεις πολεμικές μοίρες [...] βρισκόταν στην πρώτη γραμμή των επιχειρήσεων στην έρημο και την Μεσόγειο, και το προσωπικό που την επάνδρωνε μαζί με τα κέντρα εκπαίδευσης της Παλαιστίνης ξεπερνούσε τις τρεις χιλιάδες άνδρες¹⁴. Και σας λέγω αυτά για να εννοήσετε τους λόγους που ηνάγκασαν τότε το Αρχηγείο Αεροπορίας (Μέσης Ανατολής) να ζητήσει την συνδρομή της πλούσιας ελληνικής κοινότητας του Καΐρου.¹⁵

Αρχικά χρησιμοποιήθηκαν όμως οι παλαιότερες ελληνικές υποδομές. Ο ιδρυτής του ΓΝΕΒΑ Καΐρου Π. Κορομπίλης κάνει λόγο¹⁶ για ύπαρξη «Παραρτήματος Αεροπορίας» στο Κοτσίκειο. Σ' αυτό είναι γνωστό ότι υπηρετούσαν 5 ιατροί της Αεροπορίας, οι Έφεδροι Υποσμηναγοί Φ. Βακιρτζής και Ι. Μυώνης και οι έφεδροι Ανθυποσμηναγοί Γ. Ντάσσιος, Κ. Κάζιρας, Λ. Κολεβουά.¹⁷ Στην πραγματικότητα ο Κάζιρας έφερε βαθμό του ΕΣ. Από τον ΕΣ προερχόταν και ο Υποσμηναγός Φ. Βακιρτζής, απόφοιτος της Στρατιωτικής Ιατρικής Σχολής Αθηνών, ο οποίος «παραχωρήθηκε» από τον ΕΣ στο ΥΑ στο Κάιρο για να οργα-

νώσει την αεροπορική υγειονομική υπηρεσία, της οποίας διετέλεσε Διευθυντής στη Μέση Ανατολή.

Τους Ντάσσιο, Μυώνη και Κάζιρα τους ξανασυναντάμε και ως ιατρούς της 335 ΒΕΜΔ, της μοίρας καταδιωκτικών που έδρευε αρχικά στο Aqir της Παλαιστίνης, ως εξής:

Βάση της RAF, Aqir Παλαιστίνης, Οκτώβριος 1941

7/10/41: [...] τοποθέτηση στην Μοίρα Ανθυποσμηναγού Γ. Ντάσσιου, Υγειονομικού.

Aqir Παλαιστίνης, Δεκέμβριος 1941

2/12/41: [...] Ο Ανθσγός Γ. Μυώνης (Α.Μ.271), Υγειονομικός, εντάχθηκε στη Μοίρα μετατεθείς.

EI Daba Αιγύπτου (LG [Landing Ground – Σ.Σ.] 20), Απρίλιος 1942

27/4/42: [...] Ο Ανθσγός Γ. Ντάσσιος, Υγειονομικός της Μοίρας μετατέθηκε στο ΚΟΤΣΙΚΕΙΟΝ Νοσοκομείο της ΕΒΑ στην Αλεξάνδρεια. Ο Υπλγός (ΕΣ) Κ. Κάζιρας τοποθετήθηκε προσωρινά στη Μοίρα από την ΕΒΑ στη Γάζα.

EI Daba Αιγύπτου (LG 20), Μάιος 1942

26/5/42: [...] Ο Υπλγός Κάζιρας (Αξκός Υγειονομικός) ανεχώρησε από τη Μοίρα για να παρουσιαστεί στο Νοσοκομείο της ΕΒΑ στην Αλεξάνδρεια. Ο Ανθσγός Πολύζος (Αξκός Υγειονομικός) παρου-

5. Γεννάται η απορία γιατί το νοσοκομείο της ΕΚΚ δεν ονομάστηκε «Αχιλλοπούλειο» αλλά φέρει μέχρι σήμερα την επιγραφή «Ελληνικό Νοσοκομείο».

του νεώτερου γόνου της οικογένειας Κότσικα, του Θεόδωρου Π. Κότσικα.²⁰

Η νέα πτέρυγα πιστεύεται ότι είναι το χωριστό κτίριο σε μορφή περιπτέρου που απεικονίζεται σε ορισμένες φωτογραφίες που έχουν διασωθεί.

Τα αρχικά κτίρια του νοσοκομείου είχαν αρχαίζοντα νεοκλασικό ρυθμό (υπήρχαν τουλάχιστον 2) και λειτουργούν και σήμερα ως νοσοκομείο.

Συνέχεια λειτουργίας παρατηρείται και στο νοσοκομείο της Αλεξάνδρειας, που λειτουργεί σήμερα ως νοσοκομείο «Gamal Abd El Nasser» του αιγυπτιακού ΕΣΥ (το

Κοτσίκειο παραχωρήθηκε από την ΕΚΑ στο ελληνικό Δημόσιο το 1964, το οποίο επέλεξε να το πουλήσει στο αιγυπτιακό κράτος).

Και στα δύο νοσοκομεία υφίστανται σήμερα αναθηματικές πλάκες στα ελληνικά που θυμίζουν τις υπηρεσίες που προσέφεραν τα νοσοκομεία κατά τον Β΄ Π.Π. Μάλιστα, σύμφωνα με αναθηματική πλάκα που υπάρχει στο Κοτσίκειο, εκτός από τους

επιστρατευμένους Αιγυπτιώτες, νοσηλεύονταν εκεί και τα μέλη των οικογενειών τους. Ίσως είναι η πρώτη φορά που παρασχέθηκε αυτό το δικαίωμα, καθώς παρα-

6. Ο μεγάλος δωρητής του ΓΝΕΒΑ Καΐρου Θ. Π. Κότσικας (με ριγέ σακκάκι) εν μέσω ανθέων, στον κήπο του νοσοκομείου

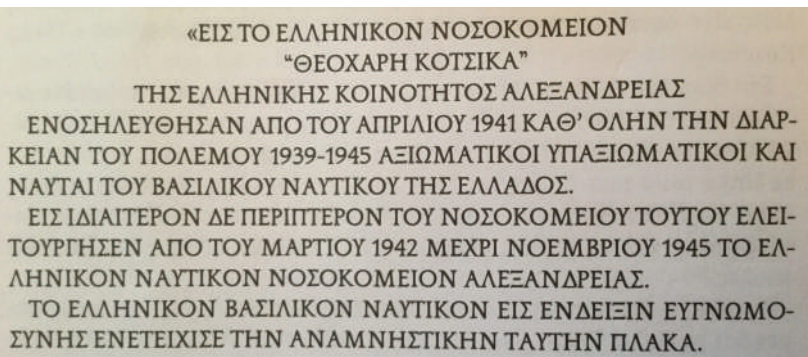

7. Η νέα «αεροπορική» πτέρυγα του νοσοκομείου της ΕΚΚ

ορίστηκε ο Επισμηναγός Ιατρός Παναγιώτης Κορομπίλης (31.5.1942–2.11.1944) και Υποδιευθυντής του ο Σμηναγός Ιατρός Φωτεινός Βακιρτζής, που ως τότε υπηρετούσε στη 13^η Μοίρα Βομβαρδισμού.²¹

Το νεοσύστατο νοσοκομείο εξοπλίστηκε με δωρεές της ΕΚΚ, παροχή υλικών από τον Ερυθρό Σταυρό Αιγύπτου, αλλά κυρίως με μοντέρνο εξοπλισμό που αποκτήθηκε από τις ΗΠΑ. Τη δωρεάν αυτή προμήθεια εξα-

σφάλισε ο Επισμηναγός Κ. Πλατσής, που είχε ταξιδέψει στην Αμερική για να πετύχει την παράδοση κάποιων αεροπλάνων, τα οποία τελικά δεν

8-9. Αναθηματικές πλάκες

από το Κοτσίκειον

(Παρθενιάδης 1960).

μένει άγνωστο αν στα ελληνικά προπολεμικά νοσοκομεία των ΕΔ υπήρχε τέτοια πρόβλεψη.

Πρώτος Διευθυντής του Γενικού Νοσοκομείου της ΕΒΑ (ΓΝΕΒΑ)

1. ΕΝ ΑΥΤΩ ΕΓΚΑΤΕΣΤΑΘΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 1941 ΚΑΙ ΕΛΕΙΟΥΡΓΗΣΕ ΤΟ 11ον ΓΕΝ. ΑΥΣΤΡΑΛΙΑΝΟΝ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟ ΟΠΟΙΟΝ ΕΝΟΣΗΛΕΥΘΗΣΑΝ ΗΡΩΪΚΟΙ ΑΥΣΤΡΑΛΟΙ ΣΥΜΜΑΧΟΙ ΤΡΑΥΜΑΤΙΑΙ ΚΑΙ ΑΣΘΕΝΕΙΣ ΑΓΩΝΙΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΚΡΗΤΗΝ ΚΑΙ ΤΟΜΠΡΟΥΚ.

2. ΑΠΟ 17 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1941 ΜΕΧΡΙ 31 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1945 ΕΝΟΣΗΛΕΥΘΗΣΑΝ 14452 ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ, ΥΠΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΠΛΙΤΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΜΕΣΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΟΠΛΩΝ ΛΑΒΟΝΤΕΣ ΜΕΡΟΣ ΕΙΣ ΚΑΤΑ ΞΗΡΑΝ ΘΑΛΑΣΣΑΝ ΚΑΙ ΑΕΡΑ ΜΑΧΑΣ.

3. ΕΝΟΣΗΛΕΥΘΗΣΑΝ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΝΑΥΤΑΙ ΚΑΙ ΝΑΥΤΕΡΓΑΤΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΛΑΒΟΝΤΕΣ ΜΕΡΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ.

4. ΕΝΟΣΗΛΕΥΘΗΣΑΝ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΞΕΝΟΙ ΕΚ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩΝ ΜΕΣΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ.»

10. Ο Φ. Βακιρτζής (5ος από αριστερά) ως αποσπασμένος ιατρός πολεμικής μοίρας, πιθανότατα της 13ης, στο Α/Δ του Cambrit.

παραδόθηκαν.²²

Η μοναδική γνωστή πηγή που αναφέρει αριθμό κλινών είναι ασαφής («δύο πτέρυγες του Νοσοκομείου δυνάμεις 40 κλινών».)²³ Ο Κορομπίλης αναφέρει μόνο 8 ονόματα αξιωματικών ιατρών (εφέδρων και μονίμων: Βακιρτζής, Καραγιώργος, Ευστρατιάδης, Καραγκιοζίδης, Ζερβακάκος, Καστανιουδάκης, Φιλιππόπουλος και ο Γιουγκοσλάβος Σιμονιό²⁴), κάτι που δεν ταιριάζει με τα 8 τμήματα που ο ίδιος αναφέρει ότι λειτουργούσαν στο νοσοκομείο. Ο Καρταλαμάκης προσθέτει²⁵ άλλους 3, τον οδοντίατρο και Γραμματέα του νοσοκομείου Καΐρου Εφ. Ανθγό Μιχ. Σιγάλα, τον Υπόγō Μαλαχία και τον Ανθγό Λεβεντάκη.

Έτσι, ο αριθμός των γνωστών υγειονομικών της Μέσης Ανατολής –όπως είδαμε, οι αξιωματικοί εναλλάσσονταν σε υπηρεσία στις Μοίρες ή στα νοσοκομεία (βλ. και

σημειώσεις 18 και 22), είτε το Κοτσίκειο είτε αυτό του Καΐρου, ανεβαίνει στους 18. Προϊσταμένη των νοσηλευτριών στο νοσοκομείο ήταν αρχικά η ερυθροσταυρίτισσα Καραγκιοζίδου, σύζυγος του προαναφερθέντος Σιμναγού. Επίσης, στο νοσοκομείο Καΐρου, κατά τα πρότυπα του Κοτσίκειου, υπηρετούσε και αριθμός

11. Το προσωπικό του ΓΝΕΒΑ μπροστά στα προπύλαια του νοσοκομείου Καΐρου. Στο κέντρο με στολή ΕΣ ο κατ' απονομήν Αρχίατρος Χ.Δ. Αυγερινίδης, Διευθυντής του νοσοκομείου της ΕΚΚ, και αριστερά του ο Διευθυντής του ΓΝΕΒΑ Π. Κορομπίλης. Με λευκή πολιτική περιβολή ο χειρουργός Μπελένης.

12. Ορισμένοι από τους προαναφερόμενους υγειονομικούς, σύμφωνα με αναγνώριση προσώπων που έκανε ο αείμνηστος βετεράνος αεροπόρος της Μέσης Ανατολής Ηλίας Καρταλαμάκης. Εξ αριστερών: Ανθγάος Σιγάλας, Σγός Φ. Βακιρτζής, η προϊσταμένη, ο Επογός Κορομπίλης και ο Έφεδρος Σγός Καραγκιοζίδης. Στην τρίτη σειρά, με πολιτικά, ο δωρητής του ΓΝΕΒΑ Καΐρου Θ. Π. Κότσικας.

Η Στρατιωτική Σχολή ΑΞ/κών Αδελφών Νοσοκόμων «Βασίλισσα Φρειδερίκη» ιδρύθηκε μεταπολεμικά σε ελληνικό έδαφος, το 1946.²⁶ Τη λύση έδωσε, ως μη όφειλε, ο γυναικείος πληθυσμός της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου.

Με εισήγηση στην ελληνική κυβέρνηση του κατ' απονομήν Αρχιπλοίαρχου ιατρού, καθηγητή της Ιατρικής Σχολής Αθηνών, Παύλου Πετρίδη ανατέθηκε στην Αργίνη Σαλβάγου να συγκροτήσει «Σώμα Εθελοντών Ελληνίδων Νοσοκόμων εν Αιγύπτω».²⁷

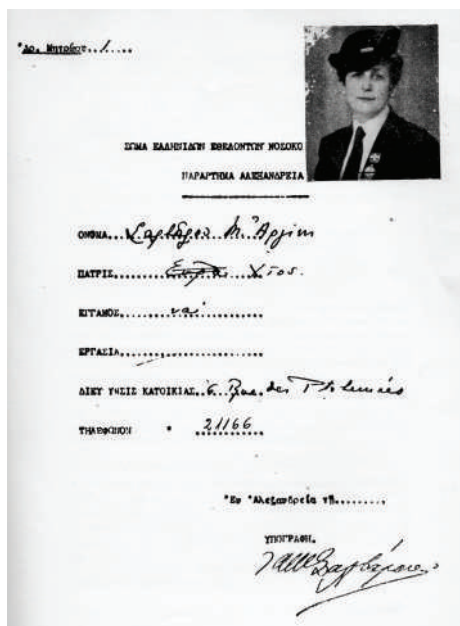
πολιτικού ιατρικού προσωπικού και αριθμός επιστρατευμένων Αιγυπτιωτών ιατρών, οι οποίοι, καθώς δεν έφεραν βαθμό αξιωματικού, δεν αναφέρονται στις υπάρχουσες μαρτυρίες. Αν κρίνουμε από τις υπάρχουσες φωτογραφίες (βλ. Φωτ. 11, 12) ο αριθμός τους δεν ήταν ευκαταφρόνητος.

Ίσως το σοβαρότερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν τα νεότευκτα ελληνικά νοσοκομεία των ΕΔ ήταν η ολική έλλειψη νοσηλευτικού προσωπικού.

Η δημόσια πρόσκληση²⁸ που η Αργίνη απηύθυνε στις 28 Αυγούστου

13. Ο πρόεδρος της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης Εμμανουήλ Τσουδερός ξεναγείται στο ΓΝΕΒΑ Καΐρου από τον Διευθυντή του Π. Κορομπίλη.

14. Η Αργίνη Μ. Σαλβάγου, πρόεδρος του ΣΕΕΝΑ Αλεξάνδρειας, με τη στολή της (Παρθενιάδης 1960).

1942 υπήρξε επιτυχής. Η προσέλευση υπήρξε αθρόα. Μόνο στο Κοτσίκειο πα-

15. Μέλη του ΣΕΕΝΑ γιορτάζουν το Πάσχα στο Κάιρο του 1943.

ρουσιάστηκαν 375 «κυρίες και δεσποινίδες». ²⁹ Σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς που, εξοριστοι ή όχι, τη δουλειά τους έκαναν, οι γυναίκες στελέχωσαν τα νοσοκομεία εθελοντικά και μαζικά, αφού πέρασαν πρώτα από σύντομη εκπαίδευση που παρασχέθηκε από στρατιωτικούς ιατρούς.

Πρόεδρος του ΣΕΕΝΑ Αλεξάνδρειας ορίστηκε η Αργίνη Σαλβάγου, το γένος Μπενάκη, σύζυγος του Μικέ Σαλβάγου, ³⁰ Πρόεδρου ³¹ της ΕΚΑ. Λίγο αργότερα, τον Σεπτέμβριο, συγκροτείται και ΣΕΕΝΑ Καΐρου με Πρόεδρο τη Δέσποινα Κότσικα, επίσης το γένος Μπενάκη, ³² σύζυγο του Προέδρου της ΕΚΚ.

Σήμερα δε γνωρίζουμε ούτε καν αν οι εθελόντριες του ΣΕΕΝΑ έπαιρναν μισθό ³³ για τα «ελαφρά» νοσηλευτικά καθήκοντα που ασκούσαν. Όπως γράφει για αυτές ο Κορομπίλης, αναφερόμενος στη μεταγενέστερη εκδίωξη των Αιγυπτιακών από τον Νάσσερ και τους διαδόχους του: «Δυστυχώς η Πατρίς τούς υπεδέχθη βραδύτερα σαν ξερριζωμένους πρόσφυγες». ³⁴

Τις συνθήκες υπό τις οποίες μεταφέρθηκε το ΓΝΕΒΑ στην Αθήνα επαναφέρει από τη λήθη ο Αντισμήναρχος Μιχαήλ Στρατής ³⁵ σε επιστολή του προς τον συγγραφέα και

ιστοριογράφο της Αεροπορίας, βετεράνο αεροπόρο της Μέσης Ανατολής και του Εμφυλίου, Ηλία Καρταλαμάκη:

Κατά την απελευθέρωση της πατρίδας και βάσει του Σχεδίου Σκιάς (Shadow Scheme)³⁶ υπηρετούσα ως επιτελής οργάνωσης και διοικήσεως εις το Αγγλικόν Αρχηγείον Αεροπορίας Ελλάδος, ο αρχηγός του οποίου, εν αγνοία μου, είχε εκδώσει διαταγή της σειράς μεταφοράς των διαφόρων μονάδων της Αεροπορίας από Μέση Ανατολή εις Ελλάδα. Η διαταγή αυτή όριζε ότι το Νοσοκομείο της Αεροπορίας έπρεπε να διαλυθεί εν Καίρω και το υλικόν του να παραδοθεί εις

16. Η Δέσποινα Κότσικα, πρόεδρος του ΣΕΕΝΑ Καΐρου, δίπλα στην πριγκίπισσα Φρειδερίκη κατά τη διάρκεια τελετής απονομής πτυχίων σε νοσηλεύτριες του ΓΝΕΒΑ Καΐρου.

το Κοτσίκειον και άλλο εις την RAF. Επίσης, διέτασσε να διαλυθεί η Μοίρα Προστασίας Αεροδρομίων.

Μόλις πληροφορήθην την ύπαρξιν της Αγγλικής διαταγής, εξανέστην επαναστατήσας ψυχικώς και, χωρίς να πληροφορήσω ή να ερωτήσω ουδένα και λόγω αρμοδιότητας, έστειλα σήμα εις το εν Καίρω ευρισκόμενον Αρχηγείον Αεροπορίας με το οποίον ακύρωσα την Αγγλική διαταγή και ανέφερον ότι εις πρώτην ευκαιρίαν έπρεπε να μεταφερθεί εις την πατρίδα τόσο το Νοσοκομείον όσο και η Μ.Π.Α. Σημειωτέον ότι τα μόνα Α/Α πυροβόλα τα οποία διέθετε η Ελλάδα ήσαν τα της Μοί-

17. Οι δύο προηγούμενες κυρίες παρακολουθούν τον Δντή του ΓΝΕΒΑ Π. Κορομπίλη να προσφωνεί τις εθελόντριες κατά τη διάρκεια της ίδιας τελετής. Αριστερά ο Μητροπολίτης Καΐρου.

18. Το κτίριο του παλαιού ΓΝΕΒΑ Κυψέλης όπως είναι σήμερα (Πράπογλου 2018).

ρας Προστασίας. [...]

Όταν ελήφθη το σήμα της μεταφοράς του Νοσοκομείου, ο αρχηγός της RAF εν Ελλάδει Πτέραρχος G. Tuttle εξανέστη σφόδρα και εζήτη την κεφαλήν επί πίνακι του δράστου της παρακοής. Τον πληροφορήσα ότι ήμουν εγώ και ενήργησα εν γνώσει των συνεπειών της πράξεώς μου, διότι και αι δύο Μονάδες ήσαν απολύτως απαραίτητοι διά την πατρίδα μας. [...]

Αυτή ήταν η πρώτη εκ των πολλών σφοδρών συγκρούσεων που είχα με τον Tuttle και τελικώς λαβών αφορμή από μία αναφορά μου προς αυτόν, συνεννοηθείς μετά της τότε ηγεσίας ετερμάτισαν παρανόμως

και αδίκως την σταδιοδρομίαν μου, κυριολεκτικώς εν μία νυκτί. [...]

Διά την εξεύρεσιν χώρου προς εγκατάστασιν του Νοσοκομείου απέστειλα τον τότε Επισμηναγό ιατρό Σπέντζο Ευστ. ίνα εξετάσει το κτίριον της Casa d' Italia εις Κυψέλην, κατά πόσον προσφέρεται διά την στέγασιν του Νοσοκομείου. [...] Πράγματι, ύστερα από διαφόρους επισκευάς από συνεργεία τεχνικών υπό τον Σμηναγόν Ανδρέοπουλον, το Νοσοκομείον άμα τη αφίξει του εστεγάσθη εκεί, όπου και παρέμεινε μέχρι τη μεταφορά του εις την νυν θέσιν του.

Μιχαήλ Στρατής
Σμήναρχος (Ιπτάμενος)
εν Αποστρατεία³⁷

(Έχει διατηρηθεί η σύνταξη και η ορθογραφία του πρωτοτύπου.)

Το άκρως ενδιαφέρον ιστορικό της αλλαγής χρήσεων του κτιρίου της Κυψέλης έχει διασώσει ο Δρ. Κώστας Πράπογλου:

Το εκλεκτικιστικό κτίριο στη συμβολή των οδών Κυψέλης 46 και Παξών, στην περιοχή της Κυ-

ψέλης, χτίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και αποτελούσε ιδιοκτησία του εθνικού συλλόγου των Ιταλών στην Αθήνα. Ιδρύθηκε αρχικά ως ιταλική σχολή καλογορριών του Τάγματος του Αγίου Δομίνικου, με την έγκριση του Καθολικού Αρχιεπισκόπου της Αθήνας Λουδοβίκου Πετί (1912-1926). Το όνομα του αρχιτέκτονα παραμένει άγνωστο, πιθανότατα ήταν Ιταλός (Buaccaleone), όμως το κτίριο θα μπορούσε να είναι και έργο του Αλέξανδρου Νικολούδη, καθώς φέρει παρόμοια *art nouveau* αρχιτεκτονικά στοιχεία με το Σαρόγλειο Μέγαρο της οδού Ρηγίλλης.

Η σχολή αρχικά λειτούργησε ως μεικτό νηπιαγωγείο και δημοτικό σχολείο στο ισόγειο και ως γυμνάσιο στον πρώτο όροφο. Τα ιδιαίτερα διαμερίσματα της ηγούμενης, καθώς και το παρεκκλήσι που βρισκόταν δίπλα στην κυρίως αίθουσα υποδοχής για τους σημαντικούς επισκέπτες (διακοσμημένο με βενετσιάνικη επίπλωση και πιάνο με ουρά), βρίσκονταν στον πρώτο όροφο. Ο δεύτερος όροφος λειτουργεί ως οικοτροφείο για 40 κοπέλες-το επισκεπτήριο για τα μέλη των οικογενειών τους πραγματοποιούνταν μια φορά την εβδομάδα. Η σοφίτα

χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικός χώρος για προσωπικά αντικείμενα, ενώ τρεις καλόγριες κοιμούνταν εκεί. Οι κουζίνες, οι αίθουσες εστίασης, οι χώροι αναψυχής, το κελάρι και το θέατρο βρίσκονταν στο υπόγειο. Το σχολείο χρηματοδοτούνταν από την ιταλική κυβέρνηση και όλες οι δασκάλες ήταν αποκλειστικά καθολικές καλόγριες.

Το 1940, με το ξέσπασμα του ελληνο-ιταλικού πολέμου, το οικοτροφείο κλείνει. Το 1941 επαναλειτούργει από τις ίδιες καλόγριες μόνο ως δημοτικό σχολείο, με τη συγκατάθεση των Γερμανών, οι οποίοι λέγεται πως τότε συνέδεσαν το κτίριο μέσω υπόγειας σήραγγας (τούνελ) με τη Σχολή Ευελπίδων. Το 1943 η σχολή κλείνει οριστικά και μετατρέπεται σε νοσοκομείο των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων. Οι καλόγριες διώκονται και φυλακίζονται, ενώ κάποιες καταφέρνουν να διαφύγουν στην Ιταλία. Τα σχολικά θρανία αντικαθίστανται από κρεβάτια, οι αίθουσες διδασκαλίας μετασχηματίζονται σε νοσοκομειακές πτέρυγες και τον πρώτο όροφο καταλαμβάνουν τα χειρουργεία.

Στις 24 Μαρτίου 1945 το κτίριο παραδίδεται στην Ελληνική Αεροπορία και μετατρέπεται σε Γενικό

Νοσοκομείο της Ελληνικής Βασιλικής Αεροπορίας (ΓΝΕΒΑ) για την περίθαλψη του στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού και των προστατευόμενων μελών του. Μεταφέρθηκε στην Αθήνα από το Κάιρο (όπου είχε ιδρυθεί δύο χρόνια νωρίτερα) και εγκαθίσταται εκεί για 30 χρόνια. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, το κτίριο υπέστη μια σειρά περαιτέρω αλλαγών (αλλαγή δαπέδων, υποδιαιρέσεις δωματίων, αντικατάσταση της παλιάς βιβλιοθήκης με νέα αποτελούμενη από ιατρικά βιβλία, αναδιαρρύθμιση του υπογείου σε ραδιοδιαγνωστικά εργαστήρια, τοποθέτηση φαρμακείου, δύο παθολογικών κλινικών, ψυχιατρικής πτέρυγας και εξωτερικών ιατρείων στους υπόλοιπους ορόφους, ενώ τα νεκροτομεία μεταφέρθηκαν σε τμήμα της αυλής). Το 1970, το ΓΝΕΒΑ μετονομάζεται σε 251 ΓΝΑ και στις αρχές του 1976 μεταφέρεται στην Κατεχάκη (Γουδί). Τον ίδιο χρόνο, στο κτίριο της Κυψέλης πρωτολειτούργεί το 15ο Γυμνάσιο Αρρένων. Το 1981, μετονομάστηκε σε 60ο Γυμνάσιο και Λύκειο, ενώ σήμερα στεγάζει το 15ο Λύκειο Κυψέλης.³⁸

Αυτά γράφει ο Δρ. Κώστας Πράπογλου στον κατάλογο της έκθεσης τέχνης

19. Ο χώρος υποδοχής του παλαιού ΓΝΕΒΑ Κυψέλης (φωτογραφία μέσω Κ. Πράπογλου).

20. Το κλιμακοστάσιο του παλαιού ΓΝΕΒΑ Κυψέλης (φωτογραφία μέσω Κ. Πράπογλου).

«[α]γνωστοί προορισμοί, κεφάλαιο II: κέλυφος // η πολιτική της ύπαρξης» που πραγματοποιήθηκε στο παλιό κτίριο του ΓΝΕΒΑ από τις 26 Ιουνίου έως τις 24 Ιουλίου 2018.

Ο Αντιπύραρχος Παπαθανασίου³⁹ προ-

σθέτει στους χρήστες και τους Βρετανούς, από τους οποίους παρέλαβαν το κτίριο οι Έλληνες. Σύμφωνα με λεζάντες φωτογραφιών που βρέθηκαν στο Μουσείο του 251 ΓΝΑ, η παράδοση του κτιρίου έγινε τον Δεκέμβριο του 1944. Όμως παραμένει άγνωστο για ποιον σκοπό το χρησιμοποιούσαν προηγουμένως οι Βρετανοί. Καθόλου απίθανο να χρησιμοποιήθηκε ως σταθμός επίδρασης κατά τα Δεκεμβριανά.

Κατά κανόνα, όταν ένα κτίριο με στρατιωτική χρησιμότητα περνά από διάφορους κατόχους, αδιάφορο αν είναι νικητές ή ηττημένοι, συνηθίζεται για πρακτικούς και προφανείς λόγους να χρησιμοποιείται για τους ίδιους ή παραπλήσιους σκοπούς. Η συνέχεια αυτή παρατηρείται σε όλες τις εγκαταστάσεις της Αττικής – και, για να δώσουμε ένα παράδειγμα, δε χρειάζεται να απομακρυνθούμε από τον τόπο γένεσης του ανά χείρας περιοδικού, το Α/Δ Τατοΐου,⁴⁰ το οποίο φιλοξένησε διαδοχικά Έλληνες, Άγγλους, Γερμανούς, Ιταλούς, και ξανά πάλι Άγγλους, προτού περιέλθει οριστικά στους Έλληνες.

Η ημερομηνία έναρξης λειτουργίας τον Μάρτιο του 1945 που σημειώνει ο Πράπογλου μάλλον αναφέρεται στην ημερομηνία κατά την οποία ολοκληρώθηκαν οι διαρρυθμίσεις-επισκευές που μνημονεύει στην επιστολή του ο Στρατής. επίσης, η χρονο-

21. Αυθεντική λεζάντα: «1977, ΓΝΕΒΑ τελευταία μέρα, Γραφείο Προϊσταμένης.»

λόγηση παύσης λειτουργίας και μεταφοράς το 1976 είναι ενδεικτική. Στο αρχείο του Μουσείου του 251 ΓΝΑ βρέθηκε φωτογραφία που τραβήχτηκε επί τούτου την τελευταία ημέρα που λειτούργησαν υπηρεσίες του νοσοκομείου. Είναι του 1977, δυστυχώς χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένη ημερομηνία. Οπότε και το σχολείο ίσως να πρωτολειτούργησε τον Σεπτέμβριο του 1977. Σε αντίθετη περίπτωση, νοσοκομείο και σχολείο συλλειτουργούσαν για ένα χρόνο, κάτι που – αν επιβεβαιωθεί⁴¹ είναι το επιστέγασμα στην πολυώροφη τούρτα της ιστορίας του κτιρίου. Οι διακυμάνσεις αυτές στις ημερομηνίες είναι φυσιολογικές για ένα ερευνητικό αντικείμενο (Ιστορία Αεροπορίας) που δεν διαθέτει επί της ουσίας γραπτή ιστορία, παρά μόνο προφορική.⁴²

Η πραγματοποίηση της έκθεσης τέχνης έδωσε μια μοναδική ευκαιρία σε ένα ευρύ

22. «Τι θα έβλεπε ο ασθενής από τη γωνία του κρεβατιού του...»
(φωτογραφία: Δ. Βογιατζής, Ιούλιος 2018).

κοινό (που περιελάμβανε φιλότεχνους, φίλους της αρχιτεκτονικής ή της ιστορίας, αλλά και πρώην εργαζόμενους στο κτίριο) να επισκεφθούν και να φωτογραφίσουν τους (ακόμα και συνήθως δύσκολα προσβάσιμους – όπως τα υπόγεια ή η σοφίτα) εσωτερικούς χώρους του παλαιού νοσοκομείου. Υπό κανονικές συνθήκες, καθώς το κτίριο είναι σήμερα σχολείο, η πρόσβαση είναι περιορισμένη και η φωτογράφιση στους άδειους χώρους που φιλοξένησαν κάποτε ασθενείς, λόγω της παρουσίας εδράνων και μαθητών, αδύνατη.

Στην έκθεση συμμετείχαν οι εικαστικοί: Κατερίνα Αποστολίδου, Αικατερίνη Γεγισιάν, Κλειώ Γκιζελή, Απόλλωνας Γλύκας, Μπέττυ Ζέρβα, Ελένη Ζούνη, Γιάννης Θεοδωρόπουλος, Γιάννης Κονταράτος, Ελένη Λύρα, Δέσποινα Μειμάρογλου, Γιώργος Χ.

Παλαμάρης, Ρένα Παπασπύρου, Ανδρέας Σάββα, Δημήτρης Σκουρογιάννης, Μαριάννα Στραπατσάκη, Ράνια Σχορετσανίτη, Νίκος Τρανός, Παύλος Τσάκωνας, Μαρία Ανδρομάχη Χατζηνικολάου, Ευάγγελος Χατζής, Μαίρη Χρηστέα.

Από την περιήγηση στα έργα τέχνης φάνηκε ότι αυτά συνομιλούσαν ιδιαίτερος με το ΓΝΕΒΑ Κυψέλης – όπως άλλωστε ήταν εξ αρχής και η πρόθεση του επιμελητή της έκθεσης, ο οποίος την ήθελε

23. Φωτογραφία τραβηγμένη από την πίσω αυλή. Διακρίνεται το έργο της Ελένης Λύρα Μεταβάσεις (2018) (φωτογραφία: Αλ. Καρατζάς, Ιούλιος 2018).

άμεσα εξαρτώμενη από τον τόπο (site-specific) και με τα έργα να ανταποκρίνονται στις νοηματικές παραμέτρους αυτού (context-defined και site-responsive).⁴³ Δυστυχώς, λόγω διαθέσιμου χώρου μόνο ενδεικτική⁴⁴ μνεία σε ορισμένα μπορεί να γίνει:

Μαρία Ανδρομάχη Χατζηνικολάου:

Το έργο Χαρτογράφηση της λήθης (2018) της Μαρίας Ανδρομάχης Χατζηνικολάου επιδιώκει να ενσαρκώσει μέσω συγκεκριμένων οπτικών τεχνικών τη διαστρωμάτωση της συλλογικής μνήμης, της ιστορικότητας και της προσωπικής μυθολογίας. Τοποθετημένο σε ένα από τα υπόγεια δωμάτια του κτιρίου που υπήρξε τυχερό στο να μην υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις κατά τη διάρκεια των διαφόρων φάσεων του, η εικαστικός ερμηνεύει τα μοτίβα των αυθεντικών πλακιδίων του δαπέδου ως μια μεταφορική απεικόνιση κυψέλης που δανείζει τον όρο για το όνομα της συγκεκριμένης αθηναϊκής περιοχής. Το σύστημα των εξαγωνικών πλακιδίων μετατρέπεται σε γόνιμο έδαφος για τη Χατζηνικολάου, η οποία ενσωματώνει έναν αφαιρετικό τοπογραφικό χάρτη της περιοχής χρησιμοποιώντας ειδικό υλικό χρώματος που

24. Χαρτογράφηση της λήθης (2018), της Μαρίας Ανδρομάχης Χατζηνικολάου (Πράπογλου 2018).

ενεργοποιείται με λαμπτήρες τύπου *black light*. Οι επισκέπτες καλούνται να βιώσουν το δωμάτιο στην πρωταρχική του κατάσταση με τα φώτα αναμμένα και στη συνέχεια να περιηγηθούν στο σκοτάδι μέσα από τα αναδυόμενα δομικά στοιχεία και τους δρόμους της Κυψέλης. Μια ηχητική εγκατάσταση που αποτελείται από μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν στην περιοχή και υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες της ακμής της κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950

και του 1960 διακόπτεται από θραύσματα αφηγήσεων που σχετίζονται με τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο (1946-1949), τα οποία η καλλιτέχνης ανέσυρε από αρχειακό υλικό της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Το επαναλαμβανόμενο αυτό θέμα που προέρχεται από μια τόσο σκοτεινή χρονική περίοδο της ελληνικής ιστορίας είναι ένα καθοδηγητικό μοτίβο (*leitmotif*) που προτάσσεται ως μια παρέμβαση και διαταραχή τέμνοντας και αλληλοσυνδέοντας το παρελθόν με το παρόν, το φως με το σκοτάδι, τη ζωή με το θάνατο. Περιπλανώμενος ανάμεσα σε πραγματικότητες της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας, ο θεατής εκτιμά συνειδητά και ασυνείδητα την πορεία της τοπικής ιστορίας που βρίσκεται πλέον θαμμένη κάτω από την επιφάνεια της καθημερινής ζωής.⁴⁵

Κατερίνα Αποστολίδου:

Η βίντεο-εγκατάσταση της Κατερίνας Αποστολίδου Σε Κοινό Έδαφος (2018) εννοιολογικά τοποθετείται μεταξύ του χημείου του σχολείου και της βιβλιοθήκης του 251 ΓΝΑ, που προϋπήρχε του σχολείου και που από το 1976 βρίσκεται στην πε-

25. Σε Κοινό Έδαφος (2018), βίντεο-εγκατάσταση της Κατερίνας Αποστολίδου (Πράπογλου 2018)

ριοχή της Κατεχάκη. Αποπροσανατολίζοντας τον θεατή με τη χρήση εικόνων από τις δύο τοποθεσίες, η εικαστικός ρίχνει βάρος στη σημασία της ανάμνησης και της διαίωσής της μέσα από τον φυσικό και τον μη-φυσικό χώρο. Παρουσιάζονται διαρκώς υποσυνείδητες συζεύξεις ανάμεσα σε επίπεδα πραγματικότητας: το χημείο του σχολείου θα μπορούσε να είναι το μικροβιολογικό εργαστήριο του νοσοκομείου και, ομοίως, η βιβλιοθήκη του νοσοκομείου θα μπορούσε να είναι αυτή του σχολείου. Η αντιστροφή της χωρικής ιδιαιτερότητας και λειτουργίας όχι μόνο αποσπά την αντίληψή μας για την πραγματικότητα, αλλά επίσης μας αποσυνδέει από τη φαινομενική αντικειμενικότητα της γεωγραφίας. Επινοεί στιγμιαία έναν κοινό τόπο όπου δύο χώροι ενώνονται δημιουργών-

τας ένα περίπλοκο σύστημα ιχνηλάτησης της μνήμης. Η γυναικεία φωνή που ανήκει σε πρώην εργαζόμενη⁴⁶ του Νοσοκομείου της Ελληνικής Βασιλικής Αεροπορίας, όταν ακόμα λειτουργούσε σε αυτό το κτίριο, μας οδηγεί σε ένα ταξίδι αναμνήσεων. Η μετάβαση σε διάφορες καταστάσεις υποδεικνύει την προοδευτική αποκάλυψη της αληθινής ταυτότητας του κάθε τόπου, οι οποίοι εξακολουθούν να δεσμεύονται από μια αμοιβαία και κοινή ιστορία. Τα βιβλία που ανήκουν στις προηγούμενες εγκαταστάσεις του νοσοκομείου τώρα φυλάσσονται στον σημερινό τους χώρο. Πηγαίνοντας πίσω, μπρος, και πάλι πίσω στον χρόνο, η Αποστολίδου αξιοποιεί αυτά τα βιβλία,⁴⁷ για να επισημάνει μια ταξινόμηση του ίδιου μας του εαυτού, αναμειγνύοντάς την με την ουτοπική συνειδητοποίηση της γνώσης του χρόνου.⁴⁸

Το νοσοκομείο της Αεροπορίας που λειτουργούσε επί Κατοχής στο Κάιρο μεταφέρθηκε, λοιπόν, το 1945 σε έναν χώρο που είχε ήδη διαμορφωθεί σε νοσοκομείο από τους Γερμανούς. Από το σημερινό

26. Οι ράχες του δεμένου σε τόμους γερμανικού ιατρικού περιοδικού στο Μουσείο του 251 ΓΝΑ. Οι χειρόγραφοι τίτλοι προδίδουν προηγούμενη γερμανική ιδιοκτησία (φωτογραφία: Δ. Βογιατζής, Φεβρουάριος 2019).

υπόλειμμα αυτού του νοσοκομείου προέρχεται μία σχεδόν πλήρης σειρά ιατρικού περιοδικού που εκδιδόταν καθόλη τη διάρκεια του Γ΄ Ράιχ.⁴⁹

Το κτίριο της Κυψέλης ήταν ένα από τα πολλά στρατιωτικά νοσοκομεία των Γερμανών που λειτουργούσαν στην Αττική. Δύο ακόμα χαρακτηριστικές περιπτώσεις σχολείων που χρησιμοποιήθηκαν στην Κατοχή από τους Γερμανούς ως στρατιωτικά νοσοκομεία είναι το κτίριο του Αρσακείου στο Ψυχικό, καθώς και το κτίριο του Αμερικανικού Κολλεγίου Θηλέων στο Ελληνικό (χρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο τροπικών νόσων, κατοπινό κτίριο της Υπηρεσίας Πολιτικής Αεροπορίας), που είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται ως στρατιωτικό νοσοκομείο ήδη από τους Έλληνες κατά τον πόλεμο του 1940-1941.⁵⁰ Οι ευήλιες και

27. Φωτογραφία από χριστουγεννιάτικη εκδήλωση (γύρω στο 1957), όπου φαίνονται στην επιτοίχια πλάκα τα ονόματα των μεταπολεμικών δωρητών του ΓΝΕΒΑ Κυψέλης. Το πρώτο ανήκει στον Χ. Αυγερινό (βλ. Φωτ. 11). Το τελευταίο ανήκει στη σύζυγο του δωρητή του ΓΝΕΒΑ Καίρου και Πρόεδρο του ΣΕΕΝΑ Καίρου Δέσποινα Κότσικα (βλ. Φωτ. 16-17). Εικονίζεται και ο τότε Δντής ΓΝΕΒΑ Σμηχος ιατρός Μ.Ν. Λιάμης.

ευρύχωρες σχολικές αίθουσες ήταν ό,τι έπρεπε για μετατροπή σε θαλάμους ασθενών.

Το νήμα της Αιγύπτου δεν κόπηκε απότομα με τη μεταφορά του νοσοκομείου στην Κυψέλη. Σε φωτογραφία που σώθηκε στο αρχείο του Μουσείου του 251 ΓΝΑ διαβάζουμε τα ονόματα 4 Αιγυπτιωτών και του Ερυθρού Σταυρού Αιγύπτου, που συνέβαλαν μεταπολεμικά στην ανακαίνιση και τον εξοπλισμό του αθηναϊκού πια νοσοκομείου.

Για τη χρήση του κτιρίου της Κυψέλης πληρωνόταν υψηλό ενοίκιο⁵¹ σε άγνωστο ιδιοκτήτη (ιταλικό Δημόσιο, ελληνικό Δημόσιο, ιδιώτη;). Επιπλέον νοικιάζονταν χώροι εκτός Κυψέλης για τη νοσηλεία μελών των

οικογενειών των δικαιούχων. Δημιουργείται επίσης παράρτημα του ΓΝΕΒΑ στην οδό Πυθίας 24 στην άνω Κυψέλη, έτσι ώστε την περίοδο 1963-1966 το σύνολο κλινών να ανέρχεται σε 220.⁵² Σε 251 ΓΝΕΒΑ μετονομάζεται τον Φεβρουάριο του 1966. Λίγους μήνες μετά, τον Αύγουστο, θεμελιώνεται το σημερινό κτίριο επί της Κατεχάκη. Κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1970 λειτούργησαν 6 εξειδικευμένα μεικτά τμήματα ΠΑ και ΕΣ στο 401 ΓΣΝΕ.

Τα επίσημα εγκαίνια του νέου κτιρίου στην Κατεχάκη γίνονται τον Ιούνιο του 1976. Το ΚΑΙ (Κέντρο Αεροπορικής Ιατρικής) και η ΑΑΥΕ (Ανωτάτη της Αερο-

28. Η φωτογραφία αυτή, που θα μπορούσε να προέρχεται από την τηλεοπτική σειρά Μ.Α.Σ.Η., πιθανώς να απεικονίζει την Ανθυποσμηναγό νοσηλεύτρια Μαρία Μανουσάκη (Παπαθανασίου 2013, σ. 37) που υπηρέτησε το 1952 στον Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα Κορέας.

29. Η παλιά στολή νοσηλεύτριας διακρινόταν από το υψηλό, παραδοσιακό κάλυμμα κεφαλής, χωρίς να παραπέμπει όμως σε αυτό της εισηγήτριας του επαγγέλματος Florence Nightingale.

πορίας Υγειονομική Επιτροπή) είχαν μεταφερθεί στο νέο κτίριο την περίοδο 1972-1973.⁵³ Εκεί συγκεντρώνονται σταδιακά όλες οι προϋπάρχουσες κεντρικές υγειονομικές εγκαταστάσεις της Αττικής. Πλήρης λειτουργία του νέου νοσοκομείου μπορεί να ειπωθεί ότι συντελείται το 1979.

Οι πιο ενδιαφέρουσες από αυτές τις εγκαταστάσεις είναι εκείνες του ΚΑΙ, το οποίο λειτουργούσε από τον Οκτώβριο

του 1956 στο Α/Δ Τατοΐου. Η ανακάλυψή τους⁵⁴ σε χώρους κοντά, στο κατεδαφισμένο σήμερα, παλαιό κτίριο της ΣΙ πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια εκπόνησης μελέτης⁵⁵ για την ιστορία του Α/Δ Τατοΐου, το οποίο συμπληρώνει φέτος 100 χρόνια λειτουργίας, όντας το παλαιότερο σε συνεχή λειτουργία αεροδρόμιο της χώρας. Πιστεύεται ότι το κτίριο που φιλοξενεί σήμερα τα ιατρεία του αεροδρομίου ανεγέρθηκε αρχικά για να στεγάσει το ΚΑΙ. Μάλιστα, στην αρχική σύστασή του περιελάμβανε και ρυμουλκούμενο σε τρέιλερ Θάλαμο Χαμηλής Πίεσης (ΘΧΠ), το οποίο, αν κρίνουμε από τη μοναδική διαθέσιμη φωτογραφία, αποτελεί τυποποιημένο εξοπλισμό της USAF που παραχωρήθηκε μέσω MAP.

Πρώτος Διευθυντής του ΚΑΙ ήταν ο Αντισμήναρχος Π. Κορομπίλης, ο οποίος μετακινείτο μεταπολεμικά στην Αεροπορική Ιατρική στις αεροπορικές βάσεις

30. Το νέο κτίριο του 251 ΓΝΑ στις απαρχές της λειτουργίας του.

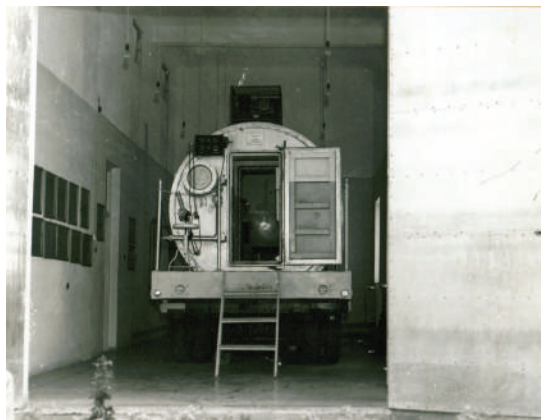
31. Ένα από τα αρχικά κτίρια του ΚΑΙ στο Τατόι.

Randolph και Brooks της USAF. Κατέχει έτσι την επίσημη θέση ιδρυτή και πρώτου Διευθυντή⁵⁶ των δύο σημαντικότερων υγειονομικών φορέων της ΠΑ και δικαίως θεωρείται ο θεμελιωτής της Αεροπορικής Ιατρικής στη χώρα μας.

Σε αντίθεση με το ΓΝΕΒΑ, που ακολούθησε λίγο πολύ την πεπατημένη οδό των προγενέστερων στρατιωτικών και ναυτικών νοσοκομείων, η ίδρυση του ΚΑΙ αποτέλεσε πραγματική αλλαγή παραδείγματος. Κανείς δεν θα έβρισκε κάτι μεμπτό να πει αν η ίδρυσή του γινόταν το 1976 αντί για το 1956. Πέρα από το ότι καταπιάστηκε με επιστημονικούς τομείς που θεωρούνται μέχρι σήμερα άκρως εξωτικοί, μέσω της λειτουργίας του μείωσε κατακόρυφα τον δείκτη των αεροπορικών ατυχημάτων, που μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 κινούνταν σε εξωπραγματικά επίπεδα. Με ιερό δέος, ο

ιδρυτής του ΚΑΙ Ασχος Κορομπίλης γράφει τα εξής χαρακτηριστικά:

Θα ήθελα εις το σημείον αυτό να σας είπω πόσον δέος μάς κατέλαβε κατά την επάνοδον εις ΗΠΑ όταν ανεμνήσθημεν εις πόσους κινδύνους εξετίθεντο οι χειρισταί κατά τας πτήσεις από άγνοιαν αυτών και των ιατρών των μέχρι τότε. Τα αεροπορικά ατυχήματα, θανατηφόρα ως επί το πολύ, ήταν συχνά και ανεξήγητα, αρκεί να σας ειπώ ότι εις τα προγράμματα εκπαιδεύσεως περιλαμβάνοντο πτήσεις ανόδου μέχρις ύψους και 35.000 ποδών, διά να δοκιμασθή η αντοχή των εις το ύψος, χωρίς προσωπίδα οξυγόνου, ή ακόμη ανάστροφος πτήσεις εις διάρκειαν, και τα αποτελέσματα ενεγράφοντο εις τα βιβλιάρια επιδόσεων εκάστου...⁵⁷

32. Ο ρυμουλκούμενος Θάλαμος Χαμηλής Πίεσης.

33. Πείραμα στον παλαιό ΘΧΠ Τατόιου. Φέρονται βρετανικές κάσκες της σειράς -C με αμερικανικές προσωπίδες της σειράς A 18-19. Η παραδοσιακή μέθοδος του Β Π.Π. [την περιγράφει αναλυτικά ο Ziegler, βλ. σημείωση 61] ήταν να γράφουν οι χειριστές συνεχιζόμενες αράδες από αριθμούς σε ένα χαρτί και να παρακολουθείται τότε αυτοί χάνουν τον ειρμό. Οι Γερμανοί και οι Σοβιετικοί ήταν οι πρώτοι που εισήγαγαν συστηματικά ΘΧΠ στην αεροπορική εκπαίδευση επιλεγμένων ιπταμένων. Οι πρώτοι αξιοποίησαν θαλάμους που είχαν πάρει ως πολεμικά λάφυρα από τους δεύτερους.

Η δουλειά του ΚΑΙ δεν είναι απλώς να παρακολουθεί τη φυσική κατάσταση των Ιπταμένων. Εμπλέκεται σε πολυσύνθετες διαδραστικές έρευνες που εξετάζουν τις καταπονήσεις που προκαλούν στον άνθρωπο ακραίες συνθήκες – κι αυτές δεν αφορούν μόνον εκείνες που σχετίζονται με την πτήση. Μέσα στα καθήκοντα του ΚΑΙ όταν πρωτοσυστάθηκε ήταν η τακτική παρακολούθηση του προσωπικού της 350 Σμηναρχίας Νίκη.⁵⁸ Αυτή ήταν η πρώτη μονάδα των ελληνικών ΕΔ που εξοπλίστηκε με κατευθυνόμενα βλήματα, τους Α/Α πυ-

ραύλους Nike-Ajax. Αυτοί πληρώνονταν, όμως, με υγρά καύσιμα και οξειδωτικά που ήταν άκρως τοξικά⁵⁹ για τον ανθρώπινο οργανισμό.

Το ΚΑΙ εξερευνά, επίσης, τον ιδιόμορφο τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονται μερικές φορές στον αέρα τα «συνηθισμένα» ανθρώπινα νοσήματα που απασχολούν κατά κανόνα τους σταθερά βαδίζοντες στο έδαφος συναδέλφους του διπλανού κτιρίου της Κατεχάκη. Ένα δόντι που θέλει σφράγισμα ή μια βουλωμένη μύτη προκαλούν αφόρητο πόνο σε κάποιον που ανεβαίνει στη στρατόσφαιρα με ρυθμό ανόδου 81 m/sec, όπως

διαπίστωσαν οι πρώτοι παθόντες, οι ακατάσχετα δακρυσμένοι⁶⁰ χειριστές του πυραυλοκίνητου αναχαιτιστικού ανεμοπλάνου Me 163.

Ήταν οι πρώτοι χειριστές στην ιστορία (1943-1945) που πέταξαν στα όρια του φράγματος του ήχου μέσα από ασυμπίεστες καμπίνες, πνιγμένοι στις αναθυμιάσεις οξειδωτικού που μύριζε και δρούσε σαν κρεμμύδι. Βίωσαν καταστάσεις που δεν περιγράφονται με λόγια. Η ενδεχόμενη ποινή για «βαριά» προσγείωση (εννοείται άνευ Σ/Π και σε γρασίδι, όπως σε όλα τα

34-35. Φορητός ηλεκτροκαρδιογράφος που κατασκευάστηκε κατά παραγγελία για τον Δντή του ΚΑΙ Π. Κορομπίλη, που ήταν καρδιολόγος. Πρόκειται για το, δημοφιλές στη δεκαετία του 1950, Viso-Cardiette, model 51, αμερικανικής κατασκευής, της εταιρείας Sanborn.

Ευχαριστίες

Ένα σημαντικό μέρος της έρευνας για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου διεκπεραιώθηκε κατά τη διάρκεια φυσιοθεραπείας του γράφοντος στο 251

ανεμοπλάνα) ήταν η στιγμιαία διάλυση του χειριστή στα χημικά που έτρεχαν από τις σπασμένες δεξαμενές (2 εκατέρωθεν του μη εκτινασσόμενου καθίσματος και 2 πίσω του). Όμως, οι εμπειρίες και οι θυσίες τους συνετέλεσαν στο να θεμελιωθεί η Αεροπορική Ιατρική Υψηλών Ταχυτήτων / Μεγάλου Ύψους, που σήμερα βρίσκει εφαρμογή στους χειριστές όλων των πολεμικών τζετ.

Το ερευνητικό-επιστημονικό έργο του ΚΑΙ δεν είναι γνωστό παρά μόνο σε ελάχιστους ειδικούς και αξίζει κατά την άποψη του γράφοντος ευρύτερης προβολής και ενδεχομένως και εκκλαίκευσης. Ελάχιστοι έχουν συνειδητοποιήσει σήμερα ότι ο πρώτος Έλληνας που θα ταξιδέψει στο Διάστημα θα περάσει πρώτα από την είσοδο του ΚΑΙ.

ΓΝΑ. Ως εκ τούτου βασίζεται στην υφιστάμενη βιβλιογραφία/αρθρογραφία, που δεν είναι ιδιαίτερα εκτενής. Ελπίζεται, σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο, το κείμενο να συμπληρωθεί και με αρχειακές πηγές, οι οποίες ενδεχομένως να λύσουν τα ποικίλα ερευνητικά ζητήματα που προκύπτουν από την ανάγνωσή του. Ευχαριστίες οφείλονται στον Δκτή του 251 ΓΝΑ Ταξχο (ΥΙ) Αν. Κοτσιράκη, τον Δκτή του ΚΑΙ Σμχο (ΥΙ) Κωνστ. Τσιώνο, τον προϊστάμενο της Ασφάλειας Υπογό (ΤΤΗ) Μιχ. Μαραυγάκη (που διαχειρίζεται το Μουσείο του 251 ΓΝΑ) και το προσωπικό της Επιστημονικής Βιβλιοθήκης του ίδιου ιδρύματος. Χάριτες οφείλονται και στον Δρα Κ. Πράπογλου για την άδεια αναδημοσίευσης κειμένων και φωτογραφιών από τον Κατάλογο της έκ-

θεσης «[α]γνωστοί προορισμοί, κεφάλαιο II: κέλυφος // η πολιτική της ύπαρξης», την οποία επιμελήθηκε. Πολύτιμες πληροφορίες, φωτογραφίες και βοήθεια στην ταύτιση προσώπων πρόσφερε ο Γ. Κότσικας, γιος του Προέδρου της ελληνικής κοινότητας Καΐρου και μεγάλου δωρητή του ΓΝΕΒΑ Καΐρου Θεόδωρου Π. Κότσικα. Ο ερευνητής-συγγραφέας Κ.Δ. Βλάσσης πρόσφερε πολύτιμα στοιχεία για τις δωρεές των Αιγυπτιωτών. Ο συνάδελφος στο Μ/ΠΑ τεχνικός Ι. Μυλωνάς αποδελτίωσε και προσέφερε αποσπάσματα από βρετανικά πολεμικά ημερολόγια των ελληνικών Μοιρών της Μέσης Ανατολής. Ο Ι. Μώρης αναγνώρισε τον εξοπλισμό της Φωτ. 33. Ανώνυμος δωρητής πρόσφερε τη φωτογραφία του νοσοκομείου Hadera. Ο Αλ. Καρατζάς συνέβαλε ποικιλοτρόπως και ουσιαστικώς στην αρτιότητα του άρθρου. Αυτό επωφελήθηκε και από τη συμβολή της Ευφροσύνης Συνιώρα. Οι φωτογραφίες προέρχονται από το αρχείο του Μουσείου του 251 ΓΝΑ, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά. Οι λεζάντες τους στο άρθρο, εκτός από μία, συντάχθηκαν από τον γράφοντα.

Υποσημειώσεις

¹ Hari Kunzru, «Bad Girl Versus the Astronaut Christ. The Strange Political Journey of the Cyborg», στο Timothy Druckrey (επιμ.), *Ars Electronica: Facing the Fu-*

ture – A Survey of Two Decades (Massachusetts 1999), σ. 168, μετάφραση από τον γράφοντα.

² Ο Σαράφης είχε σπουδάσει στη Στρατιωτική Ιατρική Σχολή Κωνσταντινούπολης και υπηρέτησε ως αξιωματικός στο Οθωμανικό Ναυτικό, λαμβάνοντας μέρος στον Πόλεμο του 1897. Αυτομόλησε το 1912 και οι πληροφορίες που έδωσε οδήγησαν στην καταναυμαχηση του οθωμανικού στόλου στη Ναυμαχία της Έλλης. Σταδιοδρόμησε μετέπειτα στον Ελληνικό Στρατό, στη Στρατιωτική Αεροπορία και στην Πολεμική Αεροπορία, όπου συνέγραψε τους πρώτους κανονισμούς αξιολόγησης πτητικής ικανότητας ιπτάμενου προσωπικού. Τα ανέκδοτα απομνημονεύματά του έχουν παραχωρηθεί από τον εγγονό του στον γράφοντα, με σκοπό μελλοντική έκδοση από το Μουσείο της Πολεμικής Αεροπορίας. Αναζητείται φορέας χρηματοδότησης της έκδοσής τους ή χορηγία.

³ Δεν είναι ξεκάθαρο πόσοι από αυτούς απέκτησαν αεροπορικό βαθμό, καθώς συν κάποιοι πιστεύεται ότι προτίμησαν να διατηρήσουν τον βαθμό προέλευσής τους – στην περίπτωση του Σαράφη λόγω προχωρημένης ηλικίας και αρχαιότητας – και εδώ απαιτείται περαιτέρω έρευνα. Ο Αππχος και ιατρός της ΠΑ Ευριπίδης Αθ. Παπαθανασίου, που μελέτησε τις επετηρίδες των αεροπόρων ιατρών, δεν αναφέρει τον Σαράφη. Υπήρχαν όμως και αντίστροφες μετακινήσεις. Ο Φ. Βακιρτζής, που συμμετείχε στην ανάπτυξη των νοσοκομείων της Μέσης Ανατολής, μετα-

τάχθηκε τη δεκαετία του 1960 στον ΕΣ, από όπου και προερχόταν αρχικά.

⁴ Ευριπίδης Αθ. Παπαθανασίου, *Η ιστορία του Υγειονομικού της Πολεμικής Αεροπορίας*, 2^η έκδοση (Αθήνα 2013), σ. 32.

⁵ Ο Κορομπίλης αναφέρει έναν διαφυγόντα έφεδρο μεγάλης ηλικίας «εξ Ελλάδος», δίχως όμως να μνημονεύει το όνομά του. Βλ. δακτυλογραφημένη ομιλία Υποπτεράρχου Παν. Η. Κορομπίλη στο 1^ο Ιατρικό Συνέδριο Ενόπλων Δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη (1984), σ. 2 (Αρχείο Μουσείου 251 ΓΝΑ). Όποιος διαβάσει τη σχετική μνεία στο κείμενο του Κορομπίλη, που αναδημοσιεύεται σε αυτό το τεύχος της ΑΕ, θα αντιληφθεί το γιατί.

⁶ Τους ζήτησαν, αντί για την οργάνωση, εξοπλισμό, επάνδρωση και αποστολή χειρουργείου εκστρατείας, να προσφέρουν χρηματικά ποσά. Για την πληροφορία ευχαριστώ τον φίλο και συγγραφέα τριών βιβλίων στρατιωτικής ιστορίας Κωνσταντίνο Δ. Βλάσση.

⁷ Εγκαινιάστηκε το 1882 και ονομάστηκε έτσι προς τιμήν του μεγάλου ευεργέτη της ΕΚΑ Πατριάρχου Αλεξανδρείας Σωφρονίου (1794-1899). Σ' αυτό το νοσοκομείο απεβίωσε και ο Κωνσταντίνος Καβάφης την ημέρα των γενεθλίων του, στις 29 Απριλίου του 1933. Κατά τον Β' Π.Π. το κτίριο του νοσοκομείου παραχωρήθηκε από την ελληνική κοινότητα στο Βρετανικό Ναυτικό και χρησιμοποιήθηκε ως Λέσχη των πληρωμάτων του αλλά και ως τόπος περίθαλψης πληγέντων από αεροπορικούς βομβαρδισμούς. Βλ. Χρήστος

Παπαναστασίου, *Αιγυπτιώτης Ελληνισμός: Κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες σε σχέση με τον Β' Π.Π.*, διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Ιστορίας και Επιστήμης (Αθήνα 2015), σσ. 74-75.

⁸ Abd El Aal Mahmoud El Shawadfy, *Ελληνοαιγυπτιακές πνευματικές σχέσεις στον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα, με βάση τις αρχειακές πηγές*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Τμήμα Νηπιαγωγών (Ιωάννινα 2009), σ. 232. Επίσης, Αγγελική Παναγιωτάτου, *Ο Αγών της Ζωής μου*, Τυπογραφείον του Εμπορείου (Αλεξάνδρεια 1951). Η Αγγελική Παναγιωτάτου κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π., μέσω της οργάνωσης *Εθνικός Σύνδεσμος Γυναικών*, της οποίας ήταν Πρόεδρος, παρείχε εκπαίδευση σε εθελόντριες νοσοκόμες (Παπαναστασίου 2015, σ. 83).

⁹ Shawadfy 2009, σ. 228.

¹⁰ Οι δωρεές της οικογένειας Κότσικα προς διάφορους σκοπούς και κατευθύνσεις είναι πραγματικά εντυπωσιακές. Σίγουρα η πιο συγκινητική αλλά και λιγότερο ερευνημένη είναι η δωρεάν διανομή ιπποειδών σε φτωχούς αγρότες. Ωστόσο, εδώ θα αναφερθούν μόνον όσες έχουν στρατιωτική συνάφεια: Στη διάρκεια του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου το 1913, ο Θεοχάρης ενίσχυσε οικονομικά την οργάνωση του φορητού νοσοκομείου που εστάλη από τους Αιγυπτίωτες στο θέατρο επιχειρήσεων. Οι Θεοχάρης και Πολυχρόνης χρηματοδότησαν την επισκευή του

ΑΒΕΡΩΦ το 1912-1913. Τον Σεπτέμβριο του 1928 ο Θεόδωρος παρέδωσε 2.000 λίρες στερλίνες (750.000 δρχ.) για την ενίσχυση του εράνου της Αεροπορικής Άμυνας. Θα αγοραστούν δύο Βρέ XIX, από τα οποία το ένα θα φέρει το όνομα Π. Κότσικας εις μνήμην του εκλιπόντος το 1922 Πολυχρόνη. Για τις αεροπορικές δωρεές Κότσικα κατά τον Μεσοπόλεμο, βλ. Υπογός Δ. Βογιατζής, *Αεροσκάφη της Πολεμικής Αεροπορίας 1929-2001* (Αθήνα 2001), λήμμα Βρέ XIX, σ. 22, καθώς και φωτογραφία του δωρηθέντος αεροσκάφους στις σσ. 24-25. Ο Θεοχάρης προσέφερε δωρεά 3.000 λιρών στερλινών για ανέγερση κλειστού ιπποδρομίου στη Λάρισα, όπου το 1938 μεταφέρθηκε η Σχολή Εφαρμογής Ιππικού· βλ. Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, *Τα τεθωρακισμένα του Ελληνικού Στρατού 1940-41* (Αθήνα 2017), σ. 79. Για τις αεροπορικές δωρεές του Θεόδωρου Π. Κότσικα κατά τον Β΄ Π.Π. στην Αίγυπτο, βλ. κυρίως κείμενο (ΓΝΕΒΑ Καίρου), καθώς και τις σημειώσεις 20 και 30.

¹¹ Οι πατριωτικές οργανώσεις των Αιγυπτιωτών που δραστηριοποιήθηκαν κατά τον Β΄ Π.Π. πρέπει να ανέρχονται σε εκατοντάδες, ενδεικτικά βλ. τις πολλαπλές αναφορές στο Παπαναστασίου 2015, σποράδην. Η μελέτη του Παπαναστασίου είναι η πληρέστερη εργασία σχετικά με τη συνολική συνεισφορά των Αιγυπτιωτών στην πολεμική προσπάθεια και περιλαμβάνει επιπλέον και την κινητοποίηση τους πριν την κάθοδο των ΕΔ στη Μέση Ανατολή.

- ¹² Σήμερα η κωμόπολη βρίσκεται εντός της επικράτειας του Ισραήλ.
- ¹³ Όπως ο, γεννημένος το 1922, υιός του νομομαθούς Νικόλαου Βατιμπέλλα, Αντιπροέδρου της ΕΚΑ στον Β΄ Π.Π. Στις 26 Νοεμβρίου 1944, το αεροσκάφος Spitfire του Επισμηνία Ιωάννη Βατιμπέλλα (335 ΒΕΜΔ) χτυπήθηκε από εχθρικά αντιαεροπορικά πυρά νότια του λιμανιού της Σούδας και ανεφλέγη κοντά στο χωριό Αρμένιοι, με αποτέλεσμα τον θάνατο του χειριστή. Ένας άλλος Αλεξανδρινός που σκοτώθηκε σε πολεμική αποστολή πάνω από τα βουνά της Κρήτης (με Baltimore της 13^{ης} Μοίρας) ήταν ο Σμηνίας Αλέξανδρος Δικαίος (18.11.44). Για απαρίθμηση των πεσόντων ιπταμένων αυτής της κατηγορίας (24), βλ. Παπαναστασίου 2015, σ. 133.
- ¹⁴ Συμπεριλαμβάνονται 1.417 από Αίγυπτο (Παπαναστασίου 2015, σ. 66) και άγνωστος αριθμός από Σουδάν, Κογκό, Νότιο Αφρική και τις μικρότερες παροικίες.
- ¹⁵ Ηλίας Δ. Καρταλαμάκης, *Η Αεροπορία στον «Εμφύλιο»* (Αθήνα 1998), σ. 146.
- ¹⁶ Κορομπίλης 1984, σ. 2.
- ¹⁷ Γεώργιος Παρθενιάδης, *Ελληνικά Νοσοκομεία Αλεξανδρείας* (Αλεξάνδρεια 1960), σ. 129.
- ¹⁸ Βλ. Ιωάννης Μυλωνάς, Μηχανικός Αεροσκαφών, Πρώην Τεχνικός Επιθεωρητής Αεροκινητήρων Αεροπορίας Στρατού, Τεχνικός Συντήρησης Μουσείου Πολεμικής Αεροπορίας, Μέλος Air Britain, «Η πολεμική δράση της 335 Βασιλικής Ελληνικής Μοίρας Διώξεως στη Μέση Ανατολή (1941-1942)», *HAF Yearbook* 14 (2012),

σσ. 68-98, και ιδίως σ. 71 για τον Ντάσιο, σ. 73 για τον Μυώνη, σ. 85 για τους Κάζιρα και Πολύζο. Η αναφορά αυτή προσθέτει και τον Πολύζο στους υγειονομικούς της Αεροπορίας της Μέσης Ανατολής. Από τον Ι. Μυλωνά παραχωρήθηκε στον γράφοντα εκτεταμένη μορφή του προηγούμενου άρθρου, που προορίζεται να συμπεριληφθεί σε συλλογικό τόμο με θέμα την ιστορία της Αεροπορίας στην Ελλάδα. Αναζητείται φορέας χρηματοδότησης της έκδοσης ή χορηγία.

¹⁹ Μεταξύ 20 Απριλίου 1941 και 15 Νοεμβρίου 1944, περιέθαλψε 8.536 οπλίτες και αξιωματικούς τόσο στα εσωτερικά όσο και στα εξωτερικά ιατρεία Παπαναστασίου 2015, σ. 76. Αν ληφθεί υπόψη η μικρή χωρητικότητα κλινών του ΓΝΕΒΑ Καΐρου, πιστεύεται ότι στον αριθμό αυτό περιλαμβάνονται και οι αεροπόροι. Είναι φανερό ότι το ΓΝΕΒΑ Καΐρου λειτουργούσε ουσιαστικά ως παράρτημα του νοσοκομείου της ΕΚΚ, όπως λειτουργούσε τυπικά το «Παράρτημα Αεροπορίας» που αναφέρει ο Κορομπίλης σε σχέση με το νοσοκομείο της ΕΚΑ.

²⁰ Σύμφωνα με το Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου* (Αθήνα 2011), σ. 283, ο Θ.Π. Κότσικας, εκτός από τη συνδρομή του στην κατασκευή του νοσοκομείου, «στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, χρηματοδότησε την αγορά δύο πολεμικών αεροπλάνων για να ενισχύσει την Ελληνική Αεροπορία». Για την πληροφορία αυτή δεν έχει βρεθεί μέχρι στιγμής διασταύρωση και ενδέχεται να υπάρχει σύγχυση με τις προπολεμικές δωρεές Κό-

τσικα (βλ. σημ. 10). Στο Παπαναστασίου 2015, σ. 60, αναγράφεται ότι οι δωρεές αεροσκαφών των Αιγυπτιωτών Κουταρέλλη/Σαρπάκη γίνονται μετά την 28^η Οκτωβρίου 1940, ενώ είναι γνωστό ότι έγιναν πριν το 1938 στα πλαίσια του μεταξικού Εράνου «Υπέρ Αεροπορίας». Βλ. σχετικά Βογιατζής 2001, σ. 52 και σ. 59. Ο Παπαναστασίου (στο ίδιο), με βάση το Τομαρά-Σιδέρη 2011, σ. 283, προσθέτει και τα 2 αεροπλάνα του Κότσικα στις ίδιες μεταχρονολογημένες δωρεές.

²¹ Παπαθανασίου 2013, σ. 28. Ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει επίσης τον Επισμηναγό Γ. Τριβυζά της 335 ΒΕΜΔ και τον Ανθυποσμηναγό Ν. Μητρόπουλο της 336 ΒΕΜΔ στους υγειονομικούς αξιωματικούς της Αεροπορίας, στο ίδιο, σσ. 30-31. Στη σελίδα 28 αναφέρεται ως ημερομηνία ίδρυσης του ΓΝΕΒΑ Καΐρου η 7^η Φεβρουαρίου 1943, κάτι που έρχεται σε αντίφαση με την ημερομηνία ανάληψης καθηκόντων του Κορομπίλη στην ίδια σελίδα, που δίνεται ως 31.5.1942. Αν δεν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, χρειάζεται επεξήγηση.

²² Όμως το ταξίδι του Πλατσή οδήγησε στον εξοπλισμό του ΓΝΕΒΑ, πιθανότατα μέσω υλικού που παραχωρήθηκε δωρεάν μέσω διαδικασιών Lend-Lease, μία πρώιμη μορφή ΜΑΡ. Την αφήγηση του Πλατσή έχει διασώσει ο Ηλίας Καρταλαμάκης στο *Πετώντας σε ξένους ουρανοί* (Αθήνα 1993), σ. 185.

²³ Καρταλαμάκης 1998, σελ. 146.

²⁴ Ο Σιμονίς ήταν χειρουργός ορθοπεδικός, αδερφός του Στρατηγού της Αεροπορίας

Dušan Simonić, Αρχηγού ΓΕΕΘΑ του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας. Αυτός οργάνωσε στις 27.3.41 πραξικόπημα ενάντια στη φιλογερμανική κυβέρνηση της χώρας του. Το πραξικόπημα ευοδώθηκε, ο Simonić χρίσθηκε πρωθυπουργός, αλλά, λόγω της επακόλουθης γερμανικής εισβολής, μέρος των πραξικοπηματιών (συμπεριλαμβανομένου και του Γιουγκοσλάβου Βασιλιά), αναγκάστηκε να βρει καταφύγιο στο Α/Δ Τατόιου. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Δ. Βογιατζής, *Αεροτατόιον. Το αρχαιότερο σε συνεχή λειτουργία ελληνικό αεροδρόμιο (1919-2019)*, υπό έκδοση, Μουσείο ΠΑ.

²⁵ Καρταλαμάκης 1998, σ. 146.

²⁶ Βλ. Σμήναρχος (Ν) Ελένη Αγιώτου-Δημοπούλου (γενική επιμέλεια), *Σχολή Αξιωματικών Νοσηλευτικής 1946-1996* (Αθήνα 1996), σ. 39, όπου και το ιδρυτικό διάταγμα. Όχι μόνον η Σχολή αλλά και το Σώμα των Αδελφών Νοσοκόμων έφερε αρχικά το όνομα της Φρειδερίκης, επειδή για την ίδρυσή του χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο το βρετανικό Queen Alexandra's Imperial Military Nursing Service, που μετονομάστηκε το 1949 σε Queen Alexandra's Nursing Corps. Άλλωστε και οι πρώτες εκπαιδευτρίες της σχολής ήταν Βρετανίδες. Το βιβλίο της εκλεκτής συναδέλφου κυκλοφόρησε σε 2 εκδοχές, την αρχική και μία λογοκριμένη, που δεν φέρει το όνομα της επιμελήτριας. Για το ανά χείρας άρθρο χρησιμοποιήθηκε η αρχική έκδοση.

²⁷ Όπως το αναγράφει η ταυτότητα/καρτέλα της Αργίνης (Φωτ. 14). Και όχι

«Σώμα Εθελοντριών Ελληνίδων Νοσοκόμων Αιγύπτου», βλ. Κορομπίλης 1984, σ. 4, ούτε «Σώμα Ελληνίδων Εθελοντών Νοσοκομείων Αιγύπτου», βλ. Παπαναστασίου 2015, σ. 84. Καθόσον πρόκειται για ονομασία θεσμικού φορέα, δεν μπορεί να υπάρχουν 3 εκδοχές.

²⁸ Το κείμενο της πρόσκλησης δίνεται στο Παρθενιάδης 1960, σσ. 127-128.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 128.

³⁰ Ως πρόεδρος της ΕΚΑ κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π., συνέβαλε αποφασιστικά στη στήριξη της εξοριστής ελληνικής κυβέρνησης που είχε εγκατασταθεί στο Κάιρο. Με αυτή του την ιδιότητα, μνημονεύεται συχνά στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα. Ο Μικές Σαλβάγος συγχρηματοδότησε μαζί με τον Θ.Π. Κότσικα «Ηρώ των εν Μέση Ανατολή πεσόντων υπέρ της Πατρίδας Ελλήνων Αεροπόρων» στο δεύτερο από τα κοινοτικά νεκροταφεία της ΕΚΑ. Εκεί βρίσκονται μέχρι τις μέρες μας τα οστά 105 πεσόντων στη Μέση Ανατολή αεροπόρων. Εγκαινιάστηκε όσο διαρκούσε ο πόλεμος και το μνημείο φιλοτεχνήθηκε από τον Υπογό Τάκη Τριανταφυλλίδη, βλ. Παπαναστασίου 2015, σ. 74.

³¹ Οι πιο γνωστοί στη σημερινή Ελλάδα πρόεδροι της ΕΚΑ είναι οι εθνικοί ευεργέτες Γεώργιος Αβέρωφ (1885-1899) και Εμμανουήλ Μπενάκης (1901-1911).

³² Η μεγαλύτερη από τις δύο, η Αργίνη, ήταν κόρη του Εμμανουήλ Μπενάκη και της Βιργινίας Χωρέμη. Η Δέσποινα ήταν κόρη του Αλέξανδρου Μπενάκη, αδελφού της Αργίνης και της Πηνελόπης Δέλτα. Ευχα-

ριστώ για τις διευκρινίσεις τον υιό της Δέσποινας Γεώργιο Κότσικα.

³³ Πιθανώς τις απολαβές του Queen Alexandra's Imperial Military Nursing Service.

³⁴ Κορομπίλη 1984, σ. 4.

³⁵ Οργανωτής των Μοιρών Βομβαρδισμού στον πόλεμο της Αλβανίας, όπου και πολέμησε. Ο γράφων είχε την τύχη να τον γνωρίσει και να έχει συνέντευξη μαζί του.

³⁶ Με τον όρο «Σχέδιο Σκιά» εννοείται η δημιουργία σκιωδών μονάδων και υπηρεσιών στρατιωτικού και πολιτικού χαρακτήρα, ήδη από τη Μέση Ανατολή. Αυτές προορίζονταν να αναλάβουν αμέσως καθήκοντα στην απελευθερωμένη Ελλάδα, όπου, λόγω των συμβάντων της Κατοχής, υπήρχε έλλειψη βασικών υπηρεσιών υποδομής.

³⁷ Καρταλαμάκης 1998, σσ. 147-148.

³⁸ Δρ. Κώστας Πράπογλου (επιμέλεια + concept), *Κατάλογος έκθεσης «[α]γνωστοί προορισμοί, κεφάλαιο II: κέλυφος // η πολιτική της ύπαρξης»*, 15^ο Λύκειο Κυψέλης, Κυψέλη, Αθήνα 2018, σσ. 26-27. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://issuu.com/kkjc9734/docs/shell.the_politics_of_being_2018.

³⁹ Παπαθανασίου 2013, σ. 31.

⁴⁰ Βλ. σχετικά Βογιατζής, *Αεροτατόιον...*, υπό έκδοση.

⁴¹ Εύκολο, γιατί δεν είναι δύσκολο να μαθευτεί πότε ακριβώς άρχισε να λειτουργεί το 15^ο Γυμνάσιο Αρρένων.

⁴² Βασική πηγή για οτιδήποτε έχει γραφεί σχετικά με το θέμα του άρθρου είναι η προφορική μαρτυρία του πρώτου Διευθυντή ΓΝΕΒΑ Καΐρου και ΚΑΙ Τατόιου Π.

Κορομπίλη. Τα γνωστά βιβλία του Ηλ. Καρταλαμάκη είναι συρραφή από προφορικές μαρτυρίες βετεράνων. Μέχρι και οι τρεις πρώτοι τόμοι της επίσημης ιστορίας αποδίδονται σε ανώνυμη πηγή, καθώς δεν φέρουν ονόματα συγγραφέων. Ανώνυμη γραπτή μαρτυρία υπάρχει (για τους όποιους λόγους), ανώνυμη γραπτή ιστορία δεν υπάρχει.

⁴³ Πράπογλου 2018, σ. 29.

⁴⁴ Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να ανατρέξουν στον Κατάλογο της έκθεσης (βλ. υποσημ. 38).

⁴⁵ Πράπογλου 2018, σσ. 42-43.

⁴⁶ Η «εργαζόμενη» δεν είναι άλλη από τη σημερινή Υποπτέραρχο (ΥΝ) ε.α. Στέφα Μιχαλίτσα. Η βίντεο-εγκατάσταση της Αποστολίδου είναι ταυτόχρονα μια συγκλονιστική μαρτυρία προφορικής ιστορίας, η μοναδική –από όσο γνωρίζει ο γράφων– που έχει καταγραφεί από «εργαζόμενους» του ΓΝΕΒΑ Κυψέλης.

⁴⁷ Πρόκειται για τα παλαιότυπα της σημερινής Επιστημονικής Βιβλιοθήκης του 251 ΓΝΑ.

⁴⁸ Πράπογλου 2018, σσ. 29-30.

⁴⁹ Φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο του 251 ΓΝΑ.

⁵⁰ Για το δεύτερο, βλ. μεταξύ άλλων και στο συλλογικό έργο: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο / Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών / Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος και Εργαστήριο Ερευνών Ιστορίας Αρχιτεκτονικής, *Νεότερα μνημεία αεροδρομίου Ελληνικού και ακτής Αγίου Κοσμά: Έκθεση ιστορικής, αρχιτεκτονικής και τεχνικής τεκμηρίωσης κτιρίων και εγκαταστά-*

σεων, Σεπτέμβριος 2016, σσ. 95-97.

51 Αναφέρεται ποσό 80.000 δρχ. Κορομπί-
λης, στο ίδιο, σ. 4.

52 Παπαθανασίου 2013, σ. 38.

53 Κρ. Γκίλλιας, «Το Υγειονομικό Σώμα της
Πολεμικής Αεροπορίας» στον συλλογικό
τόμο: Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών
Ενόπλων Δυνάμεων, *Ιστορία της Στρατιω-
τικής Ιατρικής στην Ελλάδα* (Αθήνα
2000), σ. 195.

54 Πιστεύεται ότι για τη στέγαση του ΚΑΙ στο
Τατόι χρησιμοποιήθηκαν 2 διαδοχικά κτί-
ρια, από τα οποία το ένα σήμερα στεγά-
ζει τα ιατρεία του αεροδρομίου.

55 Η συγγραφή της μελέτης *Αεροτατόιον. Το
αρχαιότερο σε συνεχή λειτουργία ελλη-
νικό αεροδρόμιο (1919-2019)* έχει ολο-
κληρωθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος.
Αναζητείται φορέας χρηματοδότησης της
έκδοσης ή χορηγία.

56 Μέχρι το 1957 τουλάχιστον, χρησιμοποι-
ούνταν ο όρος Διευθυντής και όχι Διοικη-
τής για τους εκάστοτε διοικούντες, βλ.
οργανόγραμμα ΓΝΕΒΑ Κυψέλης 1957,
Αρχείο Μουσείου 251 ΓΝΑ.

57 Κορομπίλης 1984, σ. 5.

58 Γκίλλιας 2000, σ. 194.

59 Ίδιας τοξικότητας ήταν και το οξειδωτικό
υδραζίνη, που χρησιμοποιήθηκε στα F-16
πρώιμης παραγωγής. Η παρουσία του
υποχρέωνε το προσωπικό διάσωσης/ετοι-
μότητας –σε κάποιες περιπτώσεις ατυχή-
ματος στο έδαφος– να φορά
προστατευτικές στολές PBX Πολέμου,
προκειμένου να είναι σε θέση να προσεγ-
γίσει το αεροσκάφος.

60 Τα προαναφερόμενα και πολλά άλλα

συμπύματα περιγράφει ο Mano Ziegler
στο *Rocket Fighter*, μετάφραση από τα
γερμανικά: Alex Vanags (New York
1984), σ. 21 και σποράδην. Ο Ziegler
(1908-1991) έγραψε σε ηλικία 8 χρονών
στον βαρόνο Φον Ριχτχόφεν επιστολή, ζη-
τώντας του να πετάξουν μαζί. Ο βαρόνος
συγκατάνευσε. Στον Μεσοπόλεμο ανα-
δείχθηκε σε πρωταθλητή ανεμοπορίας
και καταδύσεων από βατήρα. Στον Β΄
Π.Π. διετέλεσε δοκιμαστής πιλότος της
Luftwaffe στο περίφημο Ekdo 16, που δο-
κίμαζε τα νέα πυραυλοκίνητα σκάφη. Σή-
μερα θεωρείται ένας από τους τρεις
πρώτους χειριστές στην Ιστορία που ξε-
πέρασε τα 0,84 Mach και επέζησε για να
το αναφέρει (τα αεροπλάνα της εποχής
δεν ήταν σχεδιασμένα για διηχητικές τα-
χύτητες και συνήθως υφίσταντο κατα-
στροφικές αστοχίες όταν πλησίαζαν την
ταχύτητα του ήχου). Μεταπολεμικά εργά-
στηκε ως δημοσιογράφος, σχοινοβάτης
σε τσίρκο και αρχισυντάκτης του γερμα-
νικού αεροπορικού περιοδικού *Flug
Revue*, που εκδίδεται μέχρι τις μέρες
μας.

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ
ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ
Ι΄ ΙΑΤΡΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1982)**

*Ομιλία Υποπτεράρχου ΠΑΝ. Η. ΚΟΡΟΜΠΙΛΗ
(Αντιγραφή από το πρωτότυπο)*

Αγαπητοί Συνάδελφοι και φίλοι,

Η Διεύθυνσις Υγειονομικής Υπηρεσίας Πολεμικής Αεροπορίας μου έκαμε την τιμήν να με επιφορτίσει να σας εκθέσω δι' ολίγων, όσον τούτο είναι δυνατόν, τα της ιδρύσεως και της εξελίξεως της Υγειονομικής Υπηρεσίας της Αεροπορίας και των δραστηριοτήτων της μέχρι σήμερα.

Όπως γνωρίζετε, ήδη και προ του πολέμου 1912-1913, έλαβαν χώραν στην Ελλάδα αι πρώται πτήσεις με μηχανές βαρύτερες του αέρος.

Κατά τον πόλεμον 1912-1913, δια πρώτην φοράν εις τον κόσμον, εχρησιμοποιήθη το αεροπλάνον ως πολεμικόν μέσον.

Διηγούνται μάλιστα ότι, εις την μάχην του Σαρανταπόρου, οι Τούρκοι στρατιώται διεσκορπίσθησαν, όταν αντελήφθησαν πάνω από τα κεφάλια των τις διαβολικές μηχανές, αφού για πρώτη φορά αντίκριζαν το αεροπλάνο, όπως σήμερα εμείς ακούμε για τα UFO από άλλους πλανήτες.

Κατά τον Α' Παγκόσμιον Πόλεμον (1914-1918), η Ελλάς μετέσχε των πολεμικών επιχειρήσεων εις το Μακεδονικόν Μέτωπον και τα Δαρδανέλλια με αεροπλάνα παρατηρήσεως και βομβαρδισμού ανυψούμενα από τα αεροδρόμια του Δαμπελέτ και της Λήμνου, της Ξηράς και του Ναυτικού, αντιστοίχως. Κατά την εκστρατείαν εις την Μικράν Ασίαν, η Αεροπορία διεχωρίζετο ακόμη εις Αεροπορίαν Στρατού Ξηράς και Αεροπορίαν Ναυτικού και η

Υποπτέραρχος (ΥΙ) Παναγιώτης Κορομπίλης

κατάστασις αυτή εξηκολούθησε και μέχρι του έτους 1930, οπότε και εγένετο η Συγχώνευσις, ιδρυθέντος του Υπουργείου Αεροπορίας και του Γενικού Επιτελείου Αεροπορίας.

Μέχρι της εποχής αυτής, η υγειονομική υποστήριξις παρείχετο από την οικείαν υγειονομικήν υπηρεσίαν εκάστου όπλου και τούτο εξηκολούθησε μέχρι του έτους 1939 δια τας βάσεις Αεροπορίας Ξηράς και Ναυτικού δι' αποσπάσεως υγειονομικών αξιωματικών και από τα δύο όπλα.

Συνεστήθη τότε Διεύθυνσις Υγειονομικού εις το ΓΕΑ Ανωτάτη Υγειονομική Επιτροπή Αεροπορίας και ωργανώθησαν οι πρώτοι υγειονομικοί Σταθμοί και θεραπευ-

τήρια εις τας αεροπορικές βάσεις και τα αεροδρόμια.

Συνετάγησαν οι πρώτοι κανονισμοί και τα διατάγματα δια την επιλογήν και κατάταξιν εις τας διαφόρους ειδικότητας του όπλου εδάφους –αέρος.

Πρωτεργάται τότε της οργανώσεως αυτής υπήρξαν οι Γενικός Αρχίατρος Φραγκογιάννης και ο Πλοίαρχος Ιατρός Ηλιόπουλος.

Η νοσοκομειακή περίθαλψις παρείχεται από τα Νοσοκομεία Ξηράς και Ναυτικού.

Την αυτήν εποχήν εκλήθησαν οι υπηρετούντες δια αποσπάσεως υγειονομικοί αξιωματικοί Ξηράς και Ναυτικού να δηλώσουν, εφ' όσον επεθύμουν, να παραμείνουν εις το Νέον Σώμα Υγειονομικού της Αεροπορίας δια μετατάξεως.

Μετετάγησαν τότε εις το Σώμα:

Εις Γενικός Αρχίατρος

Εις Αντιπλοίαρχος Ιατρός

Πέντε Υπίατροι

Δύο Λοχαγοί Ιατροί

και προσελήφθησαν δια διαγωνισμού ακόμη

Πέντε Ανθυποσμηναγοί Ιατροί.

Αι οργανικαί θέσεις καθωρίσθησαν εις 16. Με την έναρξιν του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, προσεκληθή και αριθμός εφέδρων και επλαισιώθησαν αι Πολεμικαί Μοίραι κατά την διάρκειαν του Πολέμου.

Με την κατάρρευσιν του Μετώπου και την κατόπιν Κατοχήν, οι διαμένοντες εις τας Αθήνας υγειονομικοί Αξιωματικοί ωρ-

γάνωσαν ιατροίον και παρείχον τας ιατρικάς των βοηθείας εις τας οικογενείας των αξιωματικών και κατ' οίκον μεταβαίνοντες πεζή και νήστεις. Ούτως είχαν τα πράγματα, όταν ο πρώτος μόνιμος υγειονομικός αξιωματικός διέφυγε, κατά Μάιον 1942, εις Μέσην Ανατολήν, μέσω Τουρκίας, όπου έφθασε μετά δίμηνον και μετά πολλάς περιπετείας.

Όταν έφθασε εις το Υπουργείον Αεροπορίας της Ελληνικής Κυβερνήσεως Καΐρου, η Διεύθυνσις Υγειονομικής Υπηρεσίας είχε ανατεθεί εις διαφυγόντα έφεδρον εξ Ελλάδος, προκεχωρημένης ηλικίας, βοηθούμενον υπό Σμηνίου νοσοκόμου και υπό εφέδρου Ανθυποσμηναγού φαρμακοποιού, διαχειριζομένου και εμπορευόμενου τα αφειδώς παρεχόμενα φάρμακα και υγειονομικόν υλικόν υπό της αγγλικής υπηρεσίας δια τας Ελληνικάς Μοίρας της Μ. Ανατολής (τρεις Μοίραι Διώξεως και Βομβαρδισμού και δύο Τεχνικά Συνεργεία, την Μοίραν Σχολής Ικάρων που είχε διαφύγει εις Μ. Ανατολήν μέσω Κρήτης και την Μοίραν Ικάρων, η οποία εξεπαιδεύετο εις Βαγδάτην από της ενάρξεως του πολέμου).

Έκπληξιν απετέλεσεν η συνάντησίς μου με τον φίλον και θερμόν εν συνεχεία συνεργάτην μου Φ. Βακιρτζήν, φέροντα στολήν Υποσμηναγού Ιατρού της Αεροπορίας, και ο οποίος, δια κοινής αποφάσεως των Υπουργών Αεροπορίας και Στρατιωτικών, μετετάγη εις την Αεροπορίαν προς ενίσχυσιν και υπηρετεί εις το Ναυτικόν Νοσοκομείον Αλεξανδρείας (παράρτημα

Αεροπορίας) και εις το Κοτσίκειον Νοσοκομείον της Ελληνικής Κοινότητος Αλεξανδρείας.

Εις το Κάιρον συνεστήθη εν συνεχεία Ανωτάτη Υγειονομική Επιτροπή με Πρόεδρον τον Επίτιμον τότε Καθηγητήν του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωαννίδην, εις τον οποίον απενεμήθη, συμφώνως τω Νόμω, ο βαθμός του Ασχμου Ιατρού, όπως και εις τον Επίτιμον Καθηγητήν Πετρίδην εις Αλεξανδρείαν είχαν απονεμηθή ο βαθμός του Αντιπλοιάρχου Ιατρού.

Βραδύτερον απενεμήθη και εις τον Διευθυντήν του Νοσοκομείου Ελληνικής Κοινότητος Καΐρου Χρ. Αυγερινόν ο βαθμός του Αρχιάτρου.

Μέλη της ΑΥΕΑ ωρίσθησαν αρχικά οι Επγός Κορομπίλης Π. και ο Σγός Ιατρός Βακιρτζής.

Με πολλήν προσπάθειαν ακολούθως απεφασίσθη η σύστασις και του 1^{ου} Νοσοκομείου Αεροπορίας και δια κοινής αποφάσεως των τριών Υπουργείων καθιερώθησαν τα τρία Νοσοκομεία δια την εξυπηρέτησιν των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων Μ. Ανατολής και η υπαγωγή τούτων εις τα καθέκαστα Υπουργεία, ήτοι:

Στρατιωτικόν Νοσοκομείον εις Χεντέρα Παλαιστίνης και παράρτημα τούτου εις το 63^{ον} Αγγλικόν Νοσοκομείον (περιοχή Καΐρου)

Ναυτικόν Νοσοκομείον Αλεξανδρείας (πτέρυξ Κοτσικείου Νοσοκομείου Αλεξανδρείας)

Νοσοκομείον Αεροπορίας (πτέρυξ Νο-

σοκομείου Ελληνικής Κοινότητος Καΐρου.)

Το Νοσοκομείον Καΐρου άρχισε να λειτουργεί και να εξυπηρετεί το ιπτάμενον προσωπικόν και το προσωπικόν εδάφους της Αεροπορίας ως και τας οικογενείας των επιστρατευμένων Ελλήνων της Ελληνικής Κοινότητος Καΐρου και της περιοχής. Ενοσήλευεν, επίσης, ασθενείς και τραυματίας και των άλλων όπλων και πολλούς εκ των συμμάχων Γιουγκοσλάβων, Πολωνών κ.λπ.

Η Διεύθυνσις του Νοσοκομείου ανετέθη εις τον Επγόν τότε Κορομπίλη Π. και τον Σγόν Ιατρόν Βακιρτζήν Φ. ως υποδιευθυντήν.

Το Νοσοκομείον ανέπτυξε τμήματα ως κάτωθι :

Παθολογικόν

Χειρουργικόν

Ω.Ρ.Λ

Οφθαλμολογικόν

Δερματολογικόν και Αφροδισιολογικόν

Οδοντιατρικόν

Μικροβιολογικόν και

Νευροψυχιατρικόν, την διεύθυνσιν του οποίου ανέλαβε ο τότε Υπίατρος Φιλιππούλος Γεώργιος, ο οποίος μόλις προχθές μας άφησε και ο οποίος εδημοσίευσε την πρώτην επιστημονικήν εργασίαν εκ του Νοσοκομείου τούτου με τίτλον «Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ», την μνήμην του οποίου τιμώμεν σήμεραν δια του παρόντος ιστορικού.

Θα σας αναφέρω μερικά από τα ονόματα των υπηρετησάντων εις το Νοσοκο-

μείον :

Κορομπίλης Π.

Βακιρτζής Φ.

Καραγιώργος

Ευστρατιάδης, έφεδρος

Καραγκιοζίδης έφεδρος

Ζερβακάκος Κ., υπίατρος

Καστανιουδάκης, ιατρός

και ο αρχίατρος Σίμοβιτς του Γιουγκοσλαβικού Στρατού Μ.Α., ορθοπεδικός.

Την 21^η Ιουνίου 1948 ελήφθη η ακόλουθος επιστολή της Προέδρου του Σώματος Ελληνίδων Εθελοντριών Νοσοκόμων Αιγύπτου (Σ.Ε.Ε.Ν.Α.):

«Καθιστώμεν υμίν γνωστόν ότι η Α.Β.Υ. η Πριγκίπισσα Φρειδερίκη εδέχθη να επιδώσει τα διπλώματα των βοηθών Αδελφών Νοσοκόμων κ.λπ.».

Επρόκειτο περί των Κυριών και Δεσποινίδων της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου, αι όποιαι, ανήκουσαι εις το φιλανθρωπικόν Σωματείον ΜΕΛΙΣΣΑ, κατείχον το Δίπλωμα Σαμαρείτιδος και προσεφέρθησαν να προσφέρουν τας υπηρεσίας των εις το Νοσοκομείον, αφού δε εξεπαιδεύθησαν εις σύντομον χρονικόν διάστημα εις τα καθήκοντα της Αδελφής Νοσοκόμου παρά των Υγειονομικών Αξιωματικών του Νοσοκομείου, απετέλεσαν το Σ.Ε.Ε.Ν.Α.

Τότε ήταν που ο αγαπητός συνάδελφος Φ. Βακιρτζής, ευρεθείς ενώπιον της ανθοδέσμης από Ελληνική Ομορφιά, είπε αυθόρμητα: «Με συγχωρείτε, αλλά έχω τρακ, γιατί πρώτη φορά βρίσκομαι μπροστά σε

τόσες γυναίκες και τα χάνω”.

Η τελετή έλαβε χώραν εις την Ξενάκειον Ελληνικήν Σχολήν Καΐρου και επεδόθησαν τα διπλώματα στις Ελληνίδες του Καΐρου. Η προσφορά των Ελληνίδων της Κοινότητας υπήρξε μεγαλειώδης, συγκινητική και ανεκτίμητος. Η προσφώνησις εκ μέρους του Διευθυντού Υγειονομικής Υπηρεσίας κατέληγε:

«Όλες σας γνωρίζετε με πόση λαχτάρα γύρευαν οι άνδρες των Ενόπλων Δυνάμεων να νοσηλευθούν σε Ελληνικά Νοσοκομεία. Εμείς οι γιατροί σάς είδαμε να παραστέκεστε στο κρεβάτι του πόνου των και διαβάζαμε στα μάτια των την ανακούφισιν, γιατί αυτές τις στιγμές δεν σας ξεχώρισαν από τις δικές των Μάννες και αδελφές. Και όταν η Μεγάλη Μάννα, με σπασμένες τις αλυσίδες της, θα σας υποδεχθή στα ηλιόλουστα ακρογιαλία της να φέρνετε πίσω τα πληγωμένα παιδιά της, θα απλώση τα σκελετωμένα χέρια της στο κεφάλι σας με την γαλανόλευκη σκέπη και δύο δάκρυα ευγνωμοσύνης θα πέσουν στο μέτωπο σας, σαν νέο μύρο, μύρο Ελληνικό».

Σε όλες τις λαμπρές αυτές Ελληνίδες απενεμήθη από την Πατρίδα το Μετάλλιο Εξαιρέτων Πράξεων. Δυστυχώς, η Πατρίς τους υπεδέχθη βραδύτερα σαν ξεριζωμένους πρόσφυγες.

Αυτό είναι το Ιστορικό της ιδρύσεως του πρώτου Γενικού Νοσοκομείου Αεροπορίας Καΐρου, το οποίον με την απευλευθέρωσιν μετεφέρθη στην Ελλάδα μαζί με

προσφορές Ελλήνων της Κοινότητας από 6,000 λίρες Αιγύπτου δια τον εξοπλισμόν εις όργανα και με εκχώρησιν όλων των αποθεμάτων εις τας αποθήκας του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Αιγύπτου και με αγοράς δια την λειτουργίαν του εις Αθήνας ανασυγκροτηθησομένου Νοσοκομείου της Αεροπορίας.

Την 24^η Μαρτίου 1945, το Νοσοκομείον Αεροπορίας Καΐρου έφθασεν εις Αθήνας και ανεπύχθη εις την Ιταλικήν Σχολήν εις την συνοικίαν Κυψέλης. Ευθύς, τας επομένας τρεις ημέρας ανεπύχθη το υλικόν (κλινοστρωμναί, μαγειρεία, ιματισμός, ιατρεία κ.λπ.) και ήρχισε να λειτουργή ως ΓΝΕΒΑ.

Το ΓΝΕΒΑ ελειτούργησε με αξιόλογον απόδοσιν μέχρι του έτους 1967-1968, ότε και μετεφέρθη εις το νεόκτιστον ΓΝΑ 251 εις το Γουδί, όπισθεν του 401 Στρατιωτικού Νοσοκομείου.

Το Νοσοκομείον εκτίσθηκε σε οικόπεδον το οποίον εξεχωρήθη υπό του Ταμείου Εθνικής Αμύνης κατόπιν ενεργού επεμβάσεως του τότε Υφυπουργού Αεροπορίας Κου Μιχ. Παπακωνσταντίνου και με την ευγενή συγκατάθεση και επέμβαση του Αρχηγού του ΓΕΣ αξίμνηστου Στρατηγού Γεννηματά.

Αφορμή δια την εκχώρησιν, αντί εντελώς συμβολικού ποσού, απετέλεσε η επίσκεψις του τότε Υφυπουργού εις το Κ.Α.Ι. εις το Τατόι και εν συνεχεία εις το ΓΝΕΒΑ, όπου εκπληροφορήθη ότι το Νοσοκομείον αυτό εστοίχιζε τότε 80,000 δρχ. μηνιαίως

δι' ενοίκια και τεράστια ποσά δια την νοσηλείαν των μελών οικογενειών εις ιδιωτικής κλινικάς.

Παράλληλα πληροφόρηθη ότι ποντικός, από τους συνοικούντας εις το παλαιόν αυτό κτίριον, εδάγκωσε το πόδι του νοσηλευομένου πρότινος Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Αεροπορίας.

Την εποχήν εκείνην συνήφθη και σύμβασις με το ΝΙΜΤΣ, εις το οποίον μετέχει και η Αεροπορία επί ίσοις όροις και δια συμμετοχής εις το Δ.Σ.

Η σύμβασις ισχύει και μέχρι σήμερα και μετά την ίδρυσιν του ΓΝΑ και όπου δύνανται κατά βούλησιν να νοσηλεύονται και απόστρατοι Αξιωματικοί και τα μέλη των οικογενειών των αποστράτων και εν ενεργεία εκ του προσωπικού της Αεροπορίας.

Σταθμόν δια την ανάπτυξιν και εξέλιξιν της Υγειονομικής Υπηρεσίας της Αεροπορίας απετέλεσεν η αποστολή εις ΗΠΑ, μερίμνη της Αμερικάνικης Αποστολής στην Ελλάδα, ανωτέρου Υγειονομικού Αξιωματικού δια την εκπαίδευσίν του εις τον αναπτυσσόμενον κλάδον της Αεροπορικής και Ιατρικής του Διαστήματος. Με την επανόδόν του συνεστήθη, ως ιδιαίτερα Μονάς εν τω Νοσοκομείω, το Κέντρον Φυσιολογικής Εξετάσεως των Ιπταμένων δια την επιλογήν, παρακολούθησιν και εκπαίδευσιν των εις τα της Φυσιοπαθολογίας της Πτήσεως. Βραδύτερον, το Κέντρον τούτο μετεφέρθη, ως ανεξάρτητος Μονάς εις ίδιον κτίριον εις το Αεροδρόμιον Τατοΐου και εφοδιάσθη, μέσω της Αμερικάνικης Απο-

στολής, δι' όλων των μέσων και οργάνων ως και θαλάμου χαμηλής πίεσεως δια την καλύτεραν επιλογήν και παρακολούθησιν του ιπταμένου και μη προσωπικού της Αεροπορίας.

Ήδη το Κέντρον τούτο, υπό την επωνυμίαν ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ, κατέλαβε πτέρυγα του νέου Νοσοκομείου του ΓΝΑ εις το Γουδί. Από της ιδρύσεως του Κέντρου τούτου, λειτουργεί εις τούτο και το Κ.Ε.Α.Ι., ήτοι Κέντρον Εκπαιδεύσεως Υγειονομικών Αξιοματικών Μονίμων και Εφέδρων, όπου ούτοι ενημερώνονται εις τα της Αεροπορικής και Ιατρικής του Διαστήματος. Η φοίτησις είναι τριμήνου διαρκείας και βασίζεται εις το πρόγραμμα που ισχύει εις ΗΠΑ εις την Σχολήν Αεροδιαστημικής Ιατρικής εις BROOK'S AIR FORCE BASE δια το αρχικόν στάδιον εκπαιδεύσεως.

Εξ άλλου καθιερώθη ως τακτικόν μάθημα η Φυσιοπαθολογία της Πτήσεως εις την Σχολήν Ικάρων και ΣΜΑ, εις την Σχολήν Πολέμου Αεροπορίας και εγένοντο διαλέξεις εις τας Μονάδας.

Θα ήθελα εις το σημείον αυτό να σας είπω πόσον δέος μάς κατέλαβε κατά την επάνοδον εις ΗΠΑ, όταν ανεμνήσθημεν εις πόσους κινδύνους εξετίθεντο οι χειρισταί κατά τας πτήσεις από άγνοιαν αυτών και των ιατρών των μέχρι τότε.

Τα αεροπορικά ατυχήματα, θανατηφόρα ως επί το πολύ, ήταν συχνά και ανεξήγητα, αρκεί να σας είπω ότι εις τα προγράμματα εκπαιδεύσεως περιελαμβά-

νοντο πτήσεις ανόδου μέχρι ύψους και 35,000 ποδών, δια να δοκιμασθή η αντοχή των εις το ύψος, χωρίς προσωπίδα οξυγόνου, ή ακόμη η ανάστροφος πτήσις εις διάρκειαν και τα αποτελέσματα ενεγράφοντο εις τα βιβλιάρια επιδόσεων εκάστου.

Μετά την ενημέρωσιν των χειριστών εις τους κινδύνους εκ του περιβάλλοντος εις τα ύψη της ατμοσφαιράς, τα ατυχήματα ηλαττώθησαν αξιοσημείωτα.

Μεγάλο κέρδος απετέλεσεν η αναγνώρισις του έργου της Υγειονομικής Υπηρεσίας, εξύψωσις του κύρους των Ιατρών και του ηθικού των Ιπταμένων.

Στην αρχήν, γνωρίζω ότι οι Ιπτάμενοι ειρωνεύοντο κατά κάποιον τρόπον τους Ιατρούς, όταν τους άκουγαν να μιλούν για κινήσεις και χειρισμούς του αεροσκάφους, ενώ οι ίδιοι δεν είχαν ποτέ πετάξει, και έλεγε ο θεμελιωτής της Αεροπορικής Ιατρικής εις ΗΠΑ Armstrong, «το να διδάσκη ο Ιατρός Αεροπορικήν Ιατρικήν χωρίς ο ίδιος να έχη πετάξει, μοιάζει με τον διδάσκοντα χειρουργικήν χωρίς ο ίδιος να έχη κάμει εγχειρίσιν ποτέ».

Τούτο έγινε αφορμή να εισηγηθώμεν την καθιέρωσιν, και σε μας, του ιπταμένου ιατρού, όπως τούτο ισχύει από μακρού εις όλες τις Πολεμικές Αεροπορίες. Αντιμετωπίσαμε όμως την ειρωνίαν. Ακόμη και το ιατρικόν σήμα του ιατρού Αεροπορικής δεν εγένετο αποδεκτόν υπό το υποδειχθέν σχήμα.

Ο Στρατηγός Armstrong, όταν έμαθε

ότι δεν επιτρέπεται εις τους εκπαιδευθέντας Έλληνες υγειονομικούς να φέρουν τα απονεμηθέν εις αυτούς σήμα υπό της Σχολής Αεροπορικής Ιατρικής, απέστειλεν επιστολήν εις τον Αρχηγόν Γενικού Επιτελείου, όπου έλεγε: «το σήμα αυτό δεν το έδωσε η Σχολή προς διακόσμησιν των ιδίων, αλλά για να το βλέπετε εσείς οι ιπτάμενοι και να αισθάνεσθε ότι είναι άνθρωποι που σας παρακολουθούν και ενδιαφέρονται για σας και την ζωή σας».

Ήδη μετά τόσα έτη πληροφορούμαι με ικανοποίησιν ότι κατενοήθη το θέμα της εκπαίδευσως εις την πτήσιν αριθμού εκ των επιθυμούντων, και υπάρχουν πολλοί.

Επιστέγασμα της όλης προσπάθειας δια την ανάπτυξιν και εξέλιξιν της υγειονομικής υπηρεσίας υπήρξε η ανέγερσις του ΓΝΑ στο Γουδί.

Το Νοσοκομείον ανηγέρθη βάσει σχεδίων αποσταλέντων από την Διεύθυνσιν υγειονομικής υπηρεσίας της Αμερικανικής Αεροπορίας και με την συνεργασίαν και τας υποδείξεις αρχιτέκτονος ειδικού δια τα Νοσοκομεία και των τμηματάρχων του ΓΝΕΒΑ.

Πράγματι πιστεύομεν σήμερα ότι το Νοσοκομείον τούτο, όπως και τα άλλα, το 401 του Στρατού, το ΝΙΜΤΣ και το Ναυτικό Νοσοκομείον, είναι τα πληρέστερα και καλύτερα λειτουργούντα εις την Ελλάδα. Αλλά πίστις μας είναι ακόμη ότι το επιστημονικόν επίπεδον εις το υγειονομικόν προσωπικόν των τριών όπλων είναι σήμερα πολύ υψηλόν χάρις εις την ευρείας κλίμα-

κος μετεκπαίδευσιν και εξειδίκευσιν εις το εξωτερικόν.

Οι υγειονομικοί αξιωματικοί εις την Αεροπορίαν απεστέλλοντο αρχικώς, κατόπιν εξετάσεων εις την Αμερικανικήν Πρεσβείαν, εις Νοσοκομεία Εκπαιδεύσεως εις ΗΠΑ. Εδώ να μου επιτραπή να αναφέρω περίπτωση που με αφορά: όταν εζήτησα κάποτε να μεταβώ εις τον Ευαγγελισμόν προς συμπλήρωσιν της εκπαίδευσέως μου και αποκτήσιν επισήμως της ειδικότητος της καρδιολογίας, έλαβα την απάντησιν : «Πήγα εγώ ρε, για να πας και σύ;». Η αποστολή υγειονομικών Αξιωματικών, όπως πληροφορούμαι, εξακολουθεί απρόσκοπτα και μέχρι σήμερα και εις τα τρία όπλα.

Χωρίς να προβλέψω ότι και εις το παρελθόν υπήρξαν υγειονομικοί Αξιωματικοί οι οποίοι διέπρεψαν και ανήλθον υψηλά εις την Επιστημονικήν Ιεραρχίαν, ιδία οι εκ της Στρατιωτικής Σχολής της Λυών Γαλλίας, οφείλω εδώ να τονίσω ότι η ίδρυσις και παρ' ημίν της Στρατιωτικής Ιατρικής Σχολής, κατά το έτος 1926, και όπως έλεγα, εάν ενθυμήσθε όσοι παρέστησε εις την τελετήν αποδόσεως τιμής εις τον ιδρυτήν της Σχολής, Γενικόν Αρχίατρον Φλώκον, εις το 401 Στρατιωτικό Νοσοκομείον, ο Χ. Φλώκος σκέφθηκε τότε ότι «κάτι το σοβαρό έλειπε για μια καλύτερη οργάνωσις της υγειονομικής υπηρεσίας». Ο υγειονομικός Αξιωματικός, έλεγε, πέραν από τις καλές γνώσεις της επιστήμης του, πρέπει να αποκτήση επιτελικές γνώσεις, να γνω-

ρίση την στρατηγικήν και τακτικήν οργανωσιν στον πόλεμον και στην ειρήνην, και τότε άστραψε στον Νου του η σκέψη για τη δημιουργία της Στρατιωτικής Ιατρικής Σχολής. Αφού ανέλαβε την Διοίκησιν της Σχολής, και για να επιτύχη τον συγκεκρισμόν της καλής και αυστηράς Στρατιωτικής Αγωγής με το υπερήφανο και ελεύθερο φρόνημα που υποχρεωτικά θα πότιζε τις ψυχές των μαθητών η Ιατρική Επιστήμη, εφρόντισε να αποσπασθούν στη Σχολή, σαν Εκπαιδευταί, Αξιωματικοί με εξαίρετο ήθος και μόρφωσιν, ευγενικοί και λεβέντες. Έφθασε κάποτε η ώρα της αποστρατείας του. Η τελευταία του Ημερήσια Διαταγή έλεγε : «πιστεύω ότι ο σπόρος έπεσε σε πρόσφορο έδαφος, ελπίζω ότι οι καρποί θα είναι πλούσιοι και χυμώδεις».

Δεν διεψεύσθη! Με συνέχεια και συνέπεια οι εξερχομένοι της Σχολής, τότε των Αθηνών και τώρα της Θεσσαλονίκης, έτίμησαν στο σύνολόν των τον όρκο τους στον Ιπποκράτη και την Πατρίδα.

Εδοκίμασα δυσάρεστον έκπληξιν προ διημέρου, κατά την

εναρκτήριοιαν ημέραν του Συνεδρίου τούτου, όταν άκουσα ομιλητήν να λέγει «η Στρατιωτική Ιατρική Σχολή ιδρύθη το έτος 1946 εις την Θεσσαλονικήν»

ΟΧΙ! Κύριοι, η Στρατιωτική Ιατρική Σχολή ιδρύθη το έτος 1926 εις Αθήνας και μετεφέρθη εις Θεσσαλονικήν το έτος 1946. Και επιτυχής υπήρξεν η Μεταφορά, διότι έπρεπε να τιμηθή και η Πρωτεύουσα του Βορρά με Ανωτέραν Στρατιωτικήν Επι-

στημονικήν Σχολήν και διότι απετέλεσε πράγματι το κύριον στήριγμα της Νεοσυστάτου Ιατρικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Οι υγειονομικοί Αξιωματικοί της Σχολής Αθηνών είναι εκείνοι που κατά κύριον λόγον επωμίσθησαν το βάρος του πολέμου 1940-1945 και, εφέξης, τα βάρη και τας δυσκολίας του Εμφυλίου Πολέμου.

Με την λήξιν των εμπολέμων καταστάσεων, η υγειονομική υπηρεσία και των τριών όπλων οργανώνεται επί νέων βάσεων. Σχολαί Εφαρμογής ιδρύονται, οι υγειονομικοί Αξιωματικοί εκπαιδεύονται και εξειδικεύονται αθρόως εις το εξωτερικόν, ανέρχονται εις την Επιστημονικήν Ιεραρχίαν, Καθηγηταί, Υφηγηταί αναδεικνύονται και εις τους τρεις κλάδους, αι εγκαταστάσεις εκσυγχρονίζονται, νέα Νοσοκομεία ιδρύονται και εξοπλίζονται με τα πλέον σύγχρονα μέσα, διαγνωστικά και θεραπευτικά.

Και έλεγα κάποτε, όταν εις το 401 Στρατιωτικό Νοσοκομείο ετιμήσαμε την μνήμην του ιδρυτού και εμπνευστού της Σχολής Χαρ. Φλώκου, ότι η ψυχή του θα αισθάνεται ηρεμίαν και γαλήνην διότι «ο σπόρος έπεσε σε πρόσφορο έδαφος και οι καρποί θα είναι πλούσιοι και χυμώδεις».

Μόνη πικρία το ατυχές πείραμα της συγχωνεύσεως και συλλειτουργίας με Σχολάς άλλων κλάδων. Ήθελε την Σχολή ανεξάρτητη, υπερήφανη, δια να υπερηφανεύονται οι τρόφιμοί της διότι απεφοίτησαν από αυτήν, όπως οι Ευέλπι-

Νοσηλευτικό Οδοιπορικό στο Υγειονομικό Σώμα της Πολεμικής Αεροπορίας

*Ομιλία για τον εορτασμό των 50 χρόνων
του 251 ΓΝΑ, Δεκέμβριος 2016*

Μιχαλίτσα Στέφα, Υποπτέραρχος (ΥΝ) ε.α

Από τότε που σε αυτήν την κουκκίδα του σύμπαντος, τη γη, βρέθηκαν οι άνθρωποι, πάντα μια γυναίκα, η μάνα, η σύζυγος, η κόρη, η αδελφή, πρόσφερε βοήθεια, στον άρρωστο, στο σπίτι ή στον πληγωμένο πολεμιστή.

Με εμπειρικές μόνο γνώσεις, με περίσσειμα όμως ψυχής και καρδιάς, ανακούφιζαν από τον πόνο. Όταν δημιουργήθηκαν οι κοινωνίες, και πάλι εθελοντικά, προσέφεραν φροντίδα σε όποιον την είχε ανάγκη. Εθελόντριες ήταν και αυτές, που, σε όλους τους αγώνες της πατρίδας μας για ανεξαρτησία, στάθηκαν δίπλα στον μαχόμενο. Στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους, εθελόντριες νοσοκόμοι, μαζί με τις πρακτικές νοσοκόμους του Στρατού Ξηράς (1897) ανέλαβαν τη νοσηλεία των τραυματιών, των παγόπληκτων και των ασθενών.

Όταν το πρώτο νοσοκομείο της Βασιλικής Αεροπορίας, το ΓΝΕΒΑ, από το Κάιρο, όπου αρχικά είχε συγκροτηθεί, μεταφέρθηκε στην Αθήνα, στην Κυψέλη, το 1945, ακόμα και τότε στελεχώθηκε από εθελόντριες και πρακτικές νοσοκόμους. Σε πέντε από αυτές τιμητικά απονεμήθηκε ο βαθμός της Ανθυπασπιστού.

Ο πόλεμος, δίδαξε, προβλημάτισε. Η ανάγκη στελέχωσης με δικές τους, διπλωματούχους νοσοκόμους, γίνεται επιτακτική στις Ένοπλες Δυνάμεις. Έτσι, το 1946 ιδρύεται στην Αθήνα στο 401 ΓΣΝ, η Σχολή Αξιωματικών Αδελφών Νοσοκόμων «Βασίλισσα Φρειδερίκη». Οι Αγγλίδες Αξιωματικοί

Νοσοκόμοι, που μετείχαν στην εδώ αγγλική αποστολή, θέτουν τις βάσεις οργάνωσης και λειτουργίας της Σχολής. Οι σπουδές διαρκούν τρία χρόνια. Καθοριστική για την εδραίωση και επιτυχία του θεσμού υπήρξε η παρουσία της πρώτης Διευθύνουσας της Σχολής Κλεοπάτρας Αβαγιανού, Διπλωματούχου του Ερυθρού Σταυρού, με μετεκπαίδευση στην Αγγλία, στην οποία αρχικά απονεμήθηκε ο βαθμός Ταγματάρχου.

Απόφοιτες της ΣΑΑΝ στελεχώνουν και το ΓΝΕΒΑ. Η πρώτη Διευθύνουσα της Νοσηλευτικής Υπηρεσίας ήταν η Σμηναγός Μανουσάκη Μαρία, η οποία το 1962, για δυο χρόνια, εκπαιδεύεται στην Αμερική, στη Νοσηλευτική Διοίκηση. Όταν επιστρέφει στο ΓΝΕΒΑ, γίνεται το θαύμα και εφαρμόζονται νέα συστήματα οργάνωσης και νοσηλείας. Ο έλεγχος υλοποίησης ήταν ιδιαίτερα αυστηρός, αλλά ήταν συνεχής η σωστή καθοδήγηση. Η βελτίωση της παρεχόμενης φροντίδας ήταν εμφανής τόσο στο νοσοκομείο όσο και στο παράρτημά του, στην οδό Πυθίας, όπου είχαν αναπτυχθεί 50 χειρουργικά κρεβάτια. Αρχαιότερες Αξιωματικοί Νοσοκόμοι, εκπαιδεύουν τις νεότερες, ενώ Σμηνίτες Νοσοκόμοι βοηθούν παντού.

Στο τριώροφο ΓΝΕΒΑ, το γραφείο της Προϊσταμένης ήταν στο πλατύσκαλο του κάθε ορόφου, τόσο μικρό όσο να χωράει η καρέκλα, αλλά και ο χώρος προετοιμασίας νοσηλείας δεν ήταν μεγαλύτερος. Χώρος για διάλειμμα δεν υπήρχε, ήταν

αδιανόητο τότε. Η καλή Αξιωματικός Νοσοκόμος έπρεπε να κυκλοφορεί συνεχώς, προβλέποντας ή αντιμετωπίζοντας το κάθε τι. Η εργασία ήταν 6 μέρες την εβδομάδα, με την πρωινή υπηρεσία 07:00 – 13:00 και την απογευματινή 18:00 – 21:00. Η νυκτερινή υπηρεσία ήταν εβδομαδιαία. Υπηρεσίες πολλές, με συχνές και αιφνίδιες αλλαγές στα προγράμματα, χωρίς να υπολογίζονται οι ανθρώπινες ανάγκες για ανάπαυση, προσωπική ζωή ή διασκέδαση. Όλες προσπαθούσαν για το καλύτερο. Οι νέοι συνάδελφοι, που κάθε χρόνο προσθέτονταν από τη ΣΑΑΝ στην δύναμη του ΓΝΕΒΑ, τροφοδοτούσαν τις παλιότερες με νέες γνώσεις. Μέσα από τα ιατρικά βιβλία και τις ερωτήσεις στους γιατρούς, προσπαθούσαν οι Αξιωματικοί Νοσοκόμοι να διευρύνουν τις γνώσεις τους. Η ελληνική νοσηλευτική βιβλιογραφία ήταν ανύπαρκτη τότε.

όμως, παρά την προσπάθεια, υπήρχαν ποινές, πολλές και άδικες, ποινές για ασήμαντες αιτίες, τόσο που να πονάνε την ψυχή. Τότε η διαβίωση στο οίκημα αδελφών απέναντι από το ΓΝΕΒΑ ήταν υποχρεωτική για τις άγαμες, έστω και αν το πατρικό σπίτι ήταν λίγα χιλιόμετρα μακριά από το Νοσοκομείο. Η ώρα επιστροφής το βράδυ ήταν καθορισμένη. Αδύνατο να παρακολουθήσουν θέατρο ή βραδινή παράσταση στον κινηματογράφο. Σίγουρα κάποια αρχαιότερη το πρωί θα ενημέρωνε τη Διευθύνουσα για την αταξία!

Το 1966 το ΓΝΕΒΑ μετονομάζεται σε

251 ΓΝΕΒΑ και θεμελιώνεται το νέο Νοσοκομείο της Αεροπορίας στην Κατεχάκη. Τον χειμώνα του 1970 φθάνει στο Νοσοκομείο η χαρμόσυνη είδηση. Ένα απάνθρωπο, εξοντωτικό, απαράδεκτο, Διάταγμα του 1946 καταργείται και αντικαθίσταται από νέο. Επιτέλους, η στέρηση τώσων ετών παύει, ο αγώνας δικαιώνεται. Το όνειρο της μητρότητας γίνεται πραγματικότητα για τις Αξιωματικούς Νοσοκόμους, επιτρέποντας πλέον την τεκνοποίηση. Όμως, λίγους μήνες αργότερα, ένα άλλο γεγονός αναστατώνει δυσάρεστα τη Νοσηλευτική Υπηρεσία του Νοσοκομείου. Αποφασίζεται το 1971 η ενοποίηση των Αξιωματικών Νοσοκόμων και των τριών Κλάδων σε κοινό Σώμα. Ελάχιστες Αξιωματικοί Νοσοκόμοι της Αεροπορίας παραμένουν στο νοσοκομείο. Οι περισσότερες μετατίθενται σε νοσοκομεία του Στρατού Ξηράς και του Ναυτικού στην επαρχία. Τα κενά στο ΓΝΕΒΑ καλύπτονται από συναδέλφους των άλλων κλάδων, με αμοιβαία δυσαρέσκεια. Τα οικογενειακά προβλήματα που αναφύονται επηρεάζουν την αποτελεσματικότητα. Θα περάσουν 13 ολόκληρα χρόνια, όταν το 1984 γίνεται και πάλι ο διαχωρισμός των τριών Κλάδων. Όλες οι παλιές γυρίζουν στη βάση τους, στο «σπίτι» τους.

Τα έργα στο νέο νοσοκομείο ολοκληρώνονται, μετονομάζεται σε 251 Γενικό Νοσοκομείο Αεροπορίας (ΓΝΑ) κι αρχίζει ο αγώνας της μεταστέγασης. Ατέλειωτες ώρες εργασίας, κόπωσης και αγωνίας για

όσες υπηρετούσαν τότε. Τοποθετούνται Διευθυντής ο Ταξχος Χειρουργός Αναστάσιος Τσίγγος και Διευθύνουσα της Νοσηλευτικής Υπηρεσίας η προερχόμενη από την ΠΑ Τχης (Ν) Γαβριήλ Μαρία.

Το 1978 προσλαμβάνονται οι πρώτες Υπαξιωματικοί εθελόντριες Νοσοκόμοι, που παρακολουθούν ταχύρρυθμα προγράμματα εκπαίδευσης και ένταξης και εξελίσσονται σε πολύτιμες συνεργάτιδες και βοηθοί για πολλά χρόνια. Η Διευθύνουσα Ανχης (Ν) Γαβριήλ Μ., με αλάνθαστο ένστικτο, διορατικότητα και πίστη στις νεότερες, επιλέγει τους άμεσους συνεργάτες της. Η νοσηλευτική διοίκηση διακρίνεται για τα οράματα, τους στόχους αλλά και τις δυνατότητές της. Μαζί με τη Λοχαγό (Ν) Γρηγοράκη Ευτέρπη ενημερώνονται σε συστήματα Διοίκησης και Νοσηλείας από την Νοσηλευτική Υπηρεσία του Αμερικάνικου Στρατιωτικού Νοσοκομείου στη Βάση του Ελληνικού. Εκπονούν οργανογράμματα και καθηκοντολόγια. Εισηγούνται και αλλάζουν οι νοσοκομειακές στολές των νοσηλευτών και επιτέλους καταργείται το εντυπωσιακό μεν, δύσκολο δε κάλυμμα κεφαλής από κολλαρισμένη οργαντίνα.

Η ιατρική επιστήμη κάνει άλματα – νέες γνώσεις, νέες θεραπείες έρχονται στο προσκήνιο. Η ανάγκη εξειδικευμένης εκπαίδευσης και συνεχιζόμενης εκπαίδευσης του νοσηλευτικού προσωπικού διακρίνεται ως εξαιρετικά σημαντική. Εκλεκτές συνάδελφοι αρχίζουν τον όμορφο αγώνα. Η Επγός (Ν) Δημοπούλου – Αγιώτου Ελένη

οργανώνει και λειτουργεί το πρώτο γραφείο εκπαίδευσης. Η στήριξη της Διοίκησης είναι αμέριστη. Συμπαραστάτες της όλες οι συνάδελφοι, που ήθελαν και μπορούσαν μέσα από σκληρή δουλειά να επιτύχουν το καλύτερο δυνατό. Αρχίζουν οι πρώτες εκπαιδεύσεις τόσο σε κέντρα του εσωτερικού όσο και στην Ευρώπη και την Αμερική. Οι εκπαιδεύσεις αφορούν την εντατική μονάδα, το χειρουργείο, την αποστείρωση, τη διοίκηση νοσηλευτικών υπηρεσιών.

Η Επγός (Ν) Τσαλόγλου Σοφία εκπαιδεύεται σε αμερικανικό νοσοκομείο και, επιστρέφοντας, οργανώνει και λειτουργεί εξαιρετικά τα χειρουργεία του 4^{ου} και 5^{ου} ορόφου. Εκπαιδεύει το προσωπικό της σε θέματα περιεχειρητικής νοσηλευτικής και αποστείρωσης και γίνεται το πρότυπο για όλες όσες την ακολούθησαν στον χώρο. Τα χειρουργεία του ΓΝΑ γίνονται το σημείο αναφοράς για όλα τα χειρουργεία που αναπτύσσονται πλέον σε Δημόσια και Ιδιωτικά Νοσοκομεία. Το 1979 η Σγός (Ν) Λούρα-Μπακόλα Άννα εκπαιδεύεται στην Αμερική σε θέματα οργάνωσης και λειτουργίας της αποστείρωσης. Επιστρέφοντας, οργανώνει στον 5^ο όροφο πρότυπο κέντρο αποστείρωσης. Εκπαιδεύει το προσωπικό της και πετυχαίνει με την ποιότητα του έργου της το τμήμα της να αποτελέσει εκπαιδευτικό κέντρο για τα στελέχη και το προσωπικό των Δημοσίων και Ιδιωτικών Νοσοκομείων της χώρας μας.

Από το γραφείο εκπαίδευσεως οργανώ-

νονται ενδοκλινικά και ενδονοσοκομειακά μαθήματα καθαρώς νοσηλευτικού χαρακτήρα. Νέα ειδικά τμήματα αναπτύσσονται στο ΓΝΑ. Η Μονάδα Εντατικής Θεραπείας το 1977 και η Μονάδα Τεχνητού Νεφρού το 1990 οργανώνονται και λειτουργούν εξαιρετικά. Το Αιμοδυναμικό - Επεμβατικό Εργαστήριο και το Τμήμα Λοιμώξεων, που οργανώνεται με συνεργασία του Σμχου Μικροβιολόγου Μανιάκη Αντώνιου και της Σγου (Ν) Νίκης Μάρκου. Για πρώτη φορά στα ελληνικά χρονικά, το 1989, δημοσιεύεται από το Τμήμα Λοιμώξεων η πρώτη πανελλήνια απογραφή ενδονοσοκομειακών λοιμώξεων. Τα τμήματα αυτά συνέχιζαν να στελεχώνονται από εξειδικευμένο νοσηλευτικό προσωπικό. Όλες όσες επιστρέφουν από τις εκπαιδεύσεις φέρνουν το «νέο» που, μετά από αξιολόγηση του γραφείου εκπαίδευσης και της Διευθύνουσας, υιοθετείται. Τα αποτελέσματα είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά. Τα αντικείμενα εκπαίδευσης διευρύνονται. Το γραφείο εκπαίδευσης λειτουργεί εξαιρετικά με άξιες συναδέλφους την Ασμχο (Ν) Δημοπούλου-Αγιώτου και τις Επγούς (Ν) Μαράκη Μαρία και Γκουλιαδίτη Βασιλική.

Παράλληλα, αρχίζει η φοίτηση και σε Σχολεία Διοίκησης της ΠΑ, καθαρά ανδρικού χαρακτήρα, μέχρι τότε. Στη Σχολή Κατώτερων Επιτελών και στη Σχολή Πολέμου. Το 1992, ένα ακόμη βήμα. Η Σχολή Εθνικής Αμύνης δέχεται για φοίτηση την πρώτη Αξκο Νοσηλεύτρια, και αυτή είναι της Αεροπορίας. Από το Γραφείο Εκ-

παίδευσης εκπονείται πρόγραμμα εκπαίδευσης του Υγειονομικού Προσωπικού στην Καρδιοπνευμονική Αναζωογόνηση. Μετά τη θεσμοθέτηση από την Πολιτεία Ειδικοτήτων στη Νοσηλευτική, το Γραφείο Εκπαίδευσης, με την Ασμχο(Ν) Δημοπούλου-Αγιώτου, πετυχαίνει και εξασφαλίζει την άδεια λειτουργίας Σχολείου χορήγησης Παθολογικής - Νοσηλευτικής Ειδικότητας. Το 1993 η Επγός (Ν) Δήμου Ελένη οργανώνει και λειτουργεί σχεδόν επί μια 10ετία το Σχολείο με άριστα αποτελέσματα. Είναι το μοναδικό στις Ένοπλες Δυνάμεις, και το παρακολουθούν Αξιωματικοί Νοσηλεύτριες των τριών Κλάδων των Ε.Δ. αλλά και απόφοιτοι Σχολών Νοσηλευτικής των Τ.Ε.Ε. Η Σγός (Ν) Τσαγκλή Αγγελική εκπαιδεύεται στην Αμερική στην Αεροπορική Νοσηλευτική και, μαζί με τις υπευθύνους του Γραφείου Εκπαίδευσης, εκπονούν πρόγραμμα Κατάρτισης του Υγειονομικού Προσωπικού στις Αεροδιακομιδές. Από την Επγό (Ν) Δημητρίου Παναγιώτα εκπονείται εγχειρίδιο ενεργειών των Ομάδων Αεροδιακομιδών με C-130.

Τα χρόνια περνούν, καθιερώνεται ο τίτλος νοσηλεύτρια/τής αντί του νοσοκόμος/α. Η Σχολή Αδελφών Νοσοκόμων ΣΑΑΝ μετονομάζεται σε Σχολή Αξιωματικών Νοσηλευτικής και δέχεται για φοίτηση πλέον και άνδρες. Έτσι σήμερα, Αξιωματικοί, γυναίκες και άνδρες νοσηλεύτριες και νοσηλευτές, στελεχώνουν την Υγειονομική Υπηρεσία της ΠΑ. Στο ΓΝΑ, για την καλύτερη προσαρμογή-απόδοση του νέου νο-

σηλευτικού προσωπικού, οργανώνεται και λειτουργεί από την Επγό (Ν) Γκουλιαδίτη, Σχολείο Κλινικού Εκπαιδευτή. Επιλεγμένες Νοσηλεύτριες – Νοσηλευτές από κάθε Κλινική και Ειδικό Τμήμα εκπαιδεύονται ως εκπαιδευτές, ώστε, μέσα από ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα, ο νέος νοσηλευτής να προσφέρει ποιοτική και ασφαλή φροντίδα.

Επειδή βασικός παράγοντας επιβίωσης είναι η σωστή και έγκαιρη αντιμετώπιση του τραυματία στο σημείο του ατυχήματος, η Σγός (Ν) Κοντογιώργου Χριστίνα εκπαιδεύεται για έναν χρόνο σε Τραυματολογικό Κέντρο στη Βαλτιμόρη, στην αντιμετώπιση του τραυματία, μέσω του PHTLS και μεταφράζει το πολυσέλιδο αντίστοιχο βιβλίο στα ελληνικά. Μαζί με τον Ασμχο Ιατρό Ιωάννη Βλάχο, οργανώνουν το αντίστοιχο Σχολείο στο ΓΝΑ εκπαιδεύοντας το Υγειονομικό Προσωπικό του ΓΝΑ αλλά και άλλων Ειδικοτήτων, Μονάδων της Αεροπορίας, καθώς επίσης και προσωπικό των Ειδικών Δυνάμεων των Ενόπλων Δυνάμεων, και του ΕΚΑΒ.

Η Επγός (Ν) Καρυδάκη Αθηνά εκπαιδεύεται σε Σχολείο του ΝΑΤΟ σε θέματα Πυρηνικής, Βιολογικής και Χημικής Άμυνας. Μαζί με τον Ασμχο Ιατρό Κωνσταντίνου Αθανάσιο, ξεκινούν το 1998, αρχικά υπό μορφή σεμιναρίων και δύο χρόνια αργότερα σε Σχολείο, τη θεωρητική και πρακτική κατάρτιση των στελεχών της Αεροπορίας. Η Επγός (Ν) Καρυδάκη, πιστοποιημένη πλέον αξιολογήτρια του ΝΑΤΟ στην ΠΒΧ Άμυνα, έχει εκπονήσει και

τον σχετικό Κανονισμό για την Πολεμική Αεροπορία.

Κάθε Αξιωματικός Νοσηλεύτρια/τής της ΠΑ έχει τη δυνατότητα ταυτόχρονα, στα πλαίσια της συνεχόμενης εκπαίδευσης, να αποκτήσει μια από τις νομοθετημένες νοσηλευτικές ειδικότητες, να γίνει ιπτάμενη νοσηλεύτρια, να ασχοληθεί με τη νοσηλευτική έρευνα, να συνεισφέρει με τις ειδικές γνώσεις της στην ομαλή προσαρμογή των νέων νοσηλευτών ως κλινική εκπαιδευτρια και να κάνει μεταπτυχιακές σπουδές σε πανεπιστήμια του εσωτερικού και εξωτερικού. Οι Αξιωματικοί Νοσηλευτές/τριες συμμετέχουν με ανακοινώσεις σε συμπόσια, σεμινάρια, συνέδρια, δημοσιεύουν εργασίες, οργανώνουν στο ΓΝΑ επιτυχημένες νοσηλευτικές ημερίδες με συμμετοχή εξεχουσών προσωπικοτήτων.

Αξιωματικοί Νοσηλευτές/τριες στελεχώνουν τη Σχολή Αξιωματικών Νοσηλευτικής σε Διοικητικές θέσεις και θέσεις εκπαιδευτριών, ενώ κατέχουν επιτελικές θέσεις στο Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας, στο Γενικό Επιτελείο Εθνικής Αμύνης, σε μονάδες του ΝΑΤΟ και, πρόσφατα, στον ΟΗΕ. Συμμετέχουν ως μέλη υγειονομικής ομάδας σε ειρηνευτικές αποστολές σε εμπόλεμες περιοχές, όπως στο Κόσοβο και το Αφγανιστάν. Παρέχουν, ως μέλη διακλαδικής ομάδας, πρωτοβάθμια φροντίδα στους κατοίκους μικρών νησιών στο Ανατολικό Αιγαίο και στα Δωδεκάνησα, αλλά και πρόσφατα στο Κέντρο Υποδοχής Προσφύγων στο Σχιστό.

Όλοι και όλες μαζί προσπαθούν για το καλύτερο. Η/Ο Αξιωματικός Νοσηλεύτρια-τής της Αεροπορίας, είναι παρούσα/ών όπου η επιπλέον γνώση γίνεται πλεονέκτημα για την ποιοτική φροντίδα. Συνεχώς, η Αξιωματικός Νοσηλεύτρια της ΠΑ συσχετίζει και συνθέτει γνώσεις σε ποικίλους συνδυασμούς. Χρησιμοποιεί τα ευρήματα της βασικής έρευνας με σκοπό τη βελτίωση της παρεχόμενης φροντίδας, αντικείμενο της οποίας είναι ο Άνθρωπος ως αδιαίρετη ψυχοσωματική, μοναδική οντότητα. Αναδεικνύεται σε αναντικατάστατη και πολύτιμη παρουσία δίπλα στον άρρωστο που βιώνει δύσκολες στιγμές.

Η/Ο Αξιωματικός Νοσηλεύτρια/τής της Αεροπορίας γνωρίζει καλά ότι αυτό που επέλεξε να κάνει απαιτεί γνώσεις, κόπο, υψηλή αντίληψη καθήκοντος, έντονη διάθεση προσφοράς και βαθιά συναίσθηση ευθύνης. Παράλληλα ξέρει να μπορεί να διαμορφώσει πρότυπα συμπεριφοράς που οδηγούν στην προάσπιση – προαγωγή του επιπέδου υγείας και της ποιότητας ζωής.

Πέρασαν ήδη 50 χρόνια λειτουργίας του 251 ΓΝΑ στον χώρο αυτό. 50 χρόνια πορείας, δημιουργικής προσφοράς αλλά και παραγωγής στελεχών προικισμένων με ιδανικά και αξίες!

Πολλά άλλαξαν, πολλοί έφυγαν....

Ο επαγγελματισμός, η ανθρωπιά του νοσηλευτικού προσωπικού έχουν αναγνωρισθεί και αποτιμηθεί στη συνείδηση όλων. Οι μαθητές και οι μαθήτριες της Σχολής

Αξιωματικών Νοσηλευτικής είναι πια φοιτητές και φοιτήτριες στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Τίποτε, όμως, δεν κερδήθηκε χωρίς κόπο, θυσίες, απογοητεύσεις.

Αποδίδουμε τιμή, σε όλες όσες πέρασαν όλα αυτά τα χρόνια από το Νοσοκομείο μας και προσέθεσαν το δικό τους λιθαράκι, για να φτάσουμε σήμερα εδώ, είτε είναι κοντά μας, είτε μας παρακολουθούν από άλλη διάσταση. Ένα όμως είναι σίγουρο, ότι είναι ικανοποιημένες...

Όλες αυτές που μας έμαθαν ότι η Νοσηλευτική είναι Θείο Έργο, πνοή Αγάπης, μορφή Ηρωισμού. Επιστήμη, Τέχνη και Πνεύμα μαζί.

Συγχαίρουμε όσες και όσους σήμερα, παρά τη δυσμενή συγκυρία που όλοι βιώνουμε, προσφέρουν καθημερινά με αγώνα, παρά τις ορατές ανεπάρκειες τόσο στελέχωσης και μέσων, υψηλού βαθμού φροντίδα. Μια φροντίδα που δεν περιορίζεται, όπως αρχικά ήταν, μόνο στο προσωπικό της Πολεμικής Αεροπορίας και των μελών τους, αλλά και σε ένα ευρύτατο αριθμό άλλων δικαιούχων.

Σας συγχαίρουμε και σας παρακαλούμε να μην αφήσετε ποτέ, ΤΟΝ ΑΝΕΜΟ ΤΟΥ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΥ, ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΕΛΕΙΑΣ, ΤΟΥ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΣΜΟΥ, ΚΑΙ ΤΗΣ ΗΣΣΟΝΟΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ που πνέει γύρω μας να παγώσει της καρδιάς σας.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΕΙΤΕ, ΔΙΔΑΞΤΕ, ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΤΕ, ΦΩΤΙΣΤΕ ΠΑΙΔΙΑ ΜΟΥ. Μόνο με τις

γνώσεις και το ήθος το ανέβασμα στην κορυφή δεν είναι πρόσκαιρο.

Αναφέρθηκαν, κάποια ονόματα συναδέλφων. Σίγουρα παρέλειψα πολλά, χωρίς καμία πρόθεση. Αναφέρθηκαν κυρίως όσες άνοιξαν δρόμους σε δύσβατα, δύσκολα μονοπάτια. Όλοι ξέρουμε ότι είναι πιο εύκολο να πορευτείς σε ανοιχτούς δρόμους. Στα 50 αυτά χρόνια έγιναν πολλά. Ίσως άθελα έγιναν και λάθη. Όμως ο στόχος ήταν δύσκολος, αλλά τελικά ο αγώνας ήταν επιτυχής.

Εύχομαι από καρδιάς, για τα επόμενα τουλάχιστον 50 χρόνια, η Νοσηλευτική Υπηρεσία της Πολεμικής Αεροπορίας να ακολουθήσει την ανοδική της πορεία χωρίς να απομακρυνθεί από τις διαχρονικές αξίες που τη συνθέτουν, την αγάπη και τον σεβασμό στον άνθρωπο. Αγάπη, όχι σαν συναίσθημα, αλλά σαν τρόπο ζωής.

Ας είναι τα επόμενα χρόνια, χρόνια που θα προσφέρουν γνώσεις για να μειωθούν οι ασθένειες και ο πόνος και να πολλαπλασιαστεί κάθε καλό των προηγούμενων ετών.

Ας είναι ο στόχος όλων στο 251 ΓΝΑ η ποιοτική παροχή έργου, ο σεβασμός στον συνεργάτη, η επαγγελματική καταξίωση μέσα από τίμιους αγώνες, η αξιοποίηση των ικανοτέρων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, το αντίθετο της αγάπης δεν είναι το μίσος στον συνάνθρωπο, αλλά η απάθεια, η οπισθοχώρηση του «θέλω», του «μπορώ», του «δίνω», του «αφοσιώνομαι».

Όροι συνεργασίας

Η Αεροπορική Επιθεώρηση δέχεται εργασίες (μελέτες, άρθρα, πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό) πρωτότυπες, μεταφράσεις ή διασκευές πάνω σε θέματα:

- Η ιδέα της πτήσης
- Ιστορία της Ελληνικής Αεροπορίας
- Αεροπορικές μάχες και Επιχειρήσεις
- Η εξέλιξη του αεροπορικού όπλου
- Γενικά αεροπορικά θέματα
- Θέματα γενικού ενδιαφέροντος και μόρφωσης:
  - Εθνικοί σκοποί - πολιτική και στρατηγική
  - Διεθνείς οργανισμοί και συμμαχίες
  - Διεθνές αεροπορικό δίκαιο
  - Στρατηγικές εξελίξεις
  - Θέματα οικονομίας, πολιτισμού και τέχνης
  - Διάφορα επιστημονικά θέματα
- Επίκαιρα θέματα επιχειρησιακής - διοικητικής φύσης της Πολεμικής Αεροπορίας

Ο συγγραφέας είναι υπεύθυνος για τα περιεχόμενα της εργασίας του τόσο για την ακρίβεια των καταχωρημένων σ' αυτή γεγονότων ή απόψεων όσο και για την εγκυρότητα και τα δικαιώματα των χρησιμοποιουμένων πηγών. Οι διατυπούμενες στις εργασίες θέσεις ή απόψεις απηχούν τις προσωπικές θέσεις ή απόψεις του συγγραφέα και μόνο.

Οι προς δημοσίευση εργασίες που αποστέλλονται πρέπει να είναι δακτυλογραφημένες, είτε ευανάγνωστα χειρόγραφα, είτε σε ηλεκτρονική μορφή και να συνοδεύονται, αν απαιτείται, από πρωτότυπες φωτογραφίες, σχέδια, διαγράμματα, σκίτσα, κλπ.

Όλα τα δημοσιευμένα θέματα επιλέγονται από ειδική επιτροπή. Ο υπεύθυνος της έκδοσης διατηρεί το δικαίωμα να επιφέρει κάθε αλλαγή που κρίνει αναγκαία για την καλύτερη παρουσίαση της ύλης, χωρίς βέβαια να αλλοιώνεται η έννοια του θέματος.

Οι εργασίες που δεν δημοσιεύονται δεν επιστρέφονται στο συγγραφέα. Συγγραφικές αμοιβές υπόκεινται στο Αρ. Πρωτ. 2/76198/0022/ΚΥΑ (ΦΕΚ 208/ΤΒ'/11-02-2008). Οι δικαιούχοι συγγραφικών αμοιβών, αμέσως μετά την έκδοση του αντιστοίχου τεύχους, μπορούν να επικοινωνούν με την Διεύθυνση Οικονομικών Υπηρεσιών της ΔΑΕ (τηλέφωνο: 210 8191261) η οποία εδρεύει στην αεροπορική βάση Δεκέλειας.